

४४
१

(८४)
१

अथ

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥ *Shrimad Bhagvatam*

पदरत्नावलि टीका सहितम् ।

(विजयध्वज तीर्थ प्रणीता व्याख्या)

एकादश स्कन्धः ।

५७॥

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ जयति जगति जन्माद्यस्य विश्वस्य यस्मादमृतं निगमस्य वेद्यमाहात्म्यधाम
दुहितानय इव शैरये यत्स्वरूपं यदुपतिरपि पात्यं दुदवाय स्वधाम ॥ १ ॥ वेदव्यासमईवंदे वेदव्यासे को दिने वेदव्यासजनारतिवेद
व्यासमुनी नपि ॥ २ ॥ रत्नानामं बुधिः पात्रं ते जन्तामुष्मादी ॥ धितिः ॥ एवमेकादशस्कंधो वेदांते काथे सन्निधिः ॥ ३ ॥ दशमस्कंधरथ्या याः गत्वा तं साधुवि
स्तुनः ॥ गाहकादशस्कंधं तथैविष्णुपदी ॥ मिव ॥ ४ ॥ इह नानाव्यसनराशिभारावभ्रमसिरसां कलिमलावकुटितमनसा दुःखपरिहारमुखा

श्रीभुके उवाच ॥ कृतो देववधं कृष्णः सरामो यदुभिर्द्वे ॥ भुवो वतारय हारं यविष्ठं जनय कलिं ॥ १ ॥

वासी चार्कं स माणानां तदुपायमजानतां पुंसां मुपकाराय कुरुणा करेण वा दशम एन कृतं भागवतपुराणकल्पात्तरो रनेकं धनुष्यश
शर्म ॥ दशमस्कंधं धारयते ॥ तत्र भुके एकादशस्कंधमुधापयितुं वृत्तमनुवदति ॥ कृत्वेति ॥ यविष्ठमिति पाठे बृहत्तममित्यर्थः
भारवशेषणं ॥ यविष्ठमिति नीचमित्यर्थः ॥ कलिविशेषणं ॥ स्वगोत्रकल्हस्य निंदितत्वात् ॥ अवतारय भवतारयितुं कामः ॥ तच्छीलिका
र्थं शत्रुप्रत्ययः ॥ भुवो भारं निरहरदिति शेषेण च यः कथमित्यत उक्तं ॥ देववधं कृत्वेति ॥ अनेन न स्वप्रयोजनार्थं किंतु परार्थं र
तितातर्थं ॥ १ ॥

राम

॥

एतदेव विष्णोर्नियेकोपिता इति ॥ इति ॥ क्षितिभारं निरहरदित्यर्थः ॥ इदं निर्हरणमपि चैश्वर्यद्योतकमिति ज्ञापनायेशोतिपदं ये सपत्नैः कृतैर्दुर्गदादिभिः सुबहु
कोपिताः पांडुमुतास्ताभिर्मित्तं कृत्वा इत्येतत्ततः समेतान् परान् शत्रून् दृष्ट्वा भूभारं निर्हरणप्रकारं वक्ति ॥ भूभारेति ॥ किं मयि तदत्राह ॥ मय इति ॥ अनेन भूभारो
गतोपि अगतो ननु इति मन्ये ॥ तत्र हेतुः ॥ यदिति न चिदमप्युक्तं ॥ प्राप्ते परिभवं किं नस्या दत्राह नैवेति ॥ विभवेनोत्र हनं समुद्रियस्य तत्रातस्य तस्माद
यमुपाय इत्याह ॥ अंतः कलिमिति वेणुसंघस्यांतः कलिर्मिथः संकर्षणलक्षणाः तस्माज्जातं बहिः शांतिमंगलं धाम ॥ शीतं प्रशमं मंगलं दानं यावद्वः

ये कोपिताः सुबहुपांडुमुताः सपत्नैर्दुर्गदहेलनकवग्रहणादिभिस्तान् ॥ कृत्वा निमित्तमितरेततः समेतान् दृष्ट्वा परान् निरहरदिति भास्तीश आह ॥
भूभाराजहतना यदुभिर्निरस्य गुप्तं स्वबाहुभिरदित यदप्रमेयः ॥ मये त्वनेन नुगतोप्यगतो विभातो यद्यादवंकुलमहो अविषममस्ते ॥ ३ ॥
नेवान्यतः परिभवेत्यभवेत्कथं विमलसंशयस्य विभवा न हस्यनित्यं ॥ अंतः कलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुसंघस्य बहिः शांतिमुपेमिधम ॥ ४ ॥
एवं यदसितो राजकृत्यसंकाशश्चरः ॥ शापव्याजेन विप्राणां संजडैस्वकुलं विभुः ॥ ५ ॥ स्वमृत्यो लोकलावण्यनिर्मुक्त्या कोचनं नृणां गी
भिस्तान् स्मारतां विनिपदे स्तामीक्षितां क्रियाः ॥ ६ ॥

यदा अंतः कलिं शांतिपदुकुलस्य नाशहेतुं ॥ ४ ॥ विताफलमाह एवमिति ॥ ५ ॥ पुनर्हरिणा किमकारीत्यत्राह ॥ स्वमृत्येति ॥ दुःखरः स्वपदमगादित्यत्र
यः ॥ किं कृत्वेति ॥ लोकलावण्येषु समुदितेषु याच्यमानबुद्धिः तस्या निर्मुक्तिर्यथा सा ॥ तथा स्वमृत्यो नृणां कोचनं ओषिद्यो जालयगीभिः सहतां
मूर्तिस्मरतां नृणां विज्रमा छिद्यपदेः यादवत्यासेः ॥ तां पश्यतां जनानां क्रियाः कर्माण्या छिद्य यद्वा यादसौ दयोदिगुणनिमयानां अन्यक्रिया
सुमनो नवलतीति तामीक्षितां पदेरा छिद्य ॥ ६ ॥

कोशमो सुष्ठो केः स्तुतिर्यस्याः सा सुष्ठो कातोः कीर्तिमंजसा त्वेन दित वपिस्तारय न किंप्रयोजनमत्राह ॥ तम इति ॥ अन्तर्गती र्कान्तमस्तारिष्यन्तीति बुधा ॥ ७ ॥
 श्रुतविप्रशापो राजा यदूनं असंभावितीयमिति भावेन दृष्टति ॥ अत्रुपयाना मित्यादिना ॥ शापसंभवे अत्र ॥ एषादित्रयो देवः ॥ ८ ॥ परोः कुलस्य
 त्रिमित्रः किं निमित्तः पादशः कीदृशः एकात्मनां एकमनस्कतां नैदो मिथो वैरलक्षणा ॥ ९ ॥ शुकः प्रश्नं वदन् पुनरुक्तं करोति ॥ विप्रदित्यादिना संनिवे

आश्रित्य कीर्तिसुष्ठो कावितव्यं भसानुको ॥ तमो नया तद्विष्यंतीत्यगात्संपदमीध्वरः ॥ ७ ॥ राज उवाच ॥ अत्रुपयानां वदान्यानां नित्यं वद्वैपैस
 विनो ॥ विप्रशापः कथमभूदुपनिं दृष्ट्यैतरी ॥ ८ ॥ त्रिमित्रो यदोः शापो यादृशो द्विजसत्तमा कथमेकात्मना मेद एतत्सर्वं दत्त्वमो ॥ बादरायणिनु
 ग ॥ विप्रदुः सकल सुंदरसंनिवेशक मां वभूवि सु पंगल मासकामः ॥ अस्वायधमरममाणा उदारकीर्तिः संहृतु मैलतुल स्थितकृत्य
 ष ॥ ९ ॥ द्वाविपुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायज्जगत्कलिमलपहगणि कृत्वा ॥ कालात्मना निवसताप इदेवं गहे विजर कंसमगमयुनयो
 निरुद्धाः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रो सितः कुण्डोद्वर्ग साभगुरंगिराः ॥ काश्यपो वामदेवो त्रिवेसिष्ठो नारदपुत्र ॥ १२ ॥ कीदंतस्तानुप व्रज्यकु मारायु नंद
 नाः ॥ उपसंगृह्य प्रफुरिनीताननीतवती ॥ १३ ॥ तेषां यत्वास्त्रीवेषैः सां वजां ववती सुतं ॥ एषा दृष्टति वो विप्रा अंतर्वत्स सितेक्षणा ॥ १४ ॥

शनिधानस्यानंधामगृहमास्या यग हं स्थितेत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रश्नपरिहरति ॥ कर्माणीति ॥ पुण्य निरहानि पुण्यकारणा नि ॥ यदुदेव इत्यनेन त
 स्पगेहोऽयसेनाधिकृतद्वारवत्यां निवसितकालात्मना कृष्णेना निरुद्धाः ॥ वेदिताः पिंडारक्षेत्रं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपसंगृह्य सां व
 मिति शेषः ॥ १३ ॥ अंतर्वत्नीगर्भिणी ॥ अक्षितेक्षणा नीलनेत्रा ॥ १४ ॥

अतः कतिपयैरध्यायेषु देवनारदसंवा दष्टेन हेरस्तुतं तदवाप्तिसाधनं तदधिकारिष्ठं चेत्यादि निरूपयति ॥ तत्र यादृष्टिकस्य नारदस्यांतं पुरा स्ति
न त्वसुदेवेन सह संगमः कथं संजायतीति शंकां परिहर्तुमाह ॥ गोविंदेति ॥ ब्रह्मवासीनो नारदस्य जनसंकुलपुरनिवास हेतुः दृष्ट्यातिश्रोत्रादींश्च
किमतः पुंसोपि श्रीहरिकथाश्रवणदिश्रद्धातिशयो जायते ॥ किंपुनः संयुक्विज्ञाततत्त्वस्य नारदस्येति भावेनाह ॥ कोविदिति ॥ सर्वतोमृत्युमरणेय

॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविंद भुजगुत्सायां द्वारकायां कुरुद्वार ॥ अवात्सी भारदो भीक्षुं कृष्णोपासनकालसः ॥ १ ॥ को नुराजं निंदित्वा
मुकुंदरणां बुजं ॥ न भजेत्सर्वतोमृत्यु रूपास्य ममरोत्तमैः ॥ २ ॥ तमेकदा तु देवर्षिर्वसुदेवो गृहागतं ॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवं
धेदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ वसुदेव उवाच ॥ भगवन् भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनां ॥ कृपणानां यथा पित्रोरुत्तश्लोकवर्त्मनः ॥ ४ ॥

स्य सतथा ॥ ५ ॥ अस्तु कं प्रकृते किमवाह ॥ तमेकदेति ॥ ३ ॥ स्तुत्या संतोषो देवास्तथापि कथने बुध्नुः सा भवतीत्याशयेन नारदस्तौति ॥
भगवन्निष्ठादिना ॥ स्वस्त्वयदिति निरायेत्यादि प्रयोगवत् पात्रासंचरणं ॥ पित्रोर्वाशि श्रमां उत्तमश्लोकः हरिः स एव त्वयस्य सतथापि द्वाव
र्त्मनो विधिपात्रे ॥ ३ ॥ तमो हरिस्तस्य श्लोकवत् श्लोको येषां तेन यामहान्तस्ते वा बर्त्मयस्य सतथा मदन्यागो नुवर्त्येति ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥

३
गम

ननु सर्वभूतसु हृत्वे सात्त्विकं प्रयोजकं तद्देवानां मय्यस्मृतः किं विशेषतस्तु यत इति तत्राह ॥ भूतानि विविधा भिन्नानि क्ता मस मिश्राणीति तदेवाचरितं सत्त्वि
कभूतानां सुखायैव आत्मभजने बुद्धिमुत्पाद्य सुखलक्षणफलदानं द्विपर्ययबुद्धिमुत्पाद्य दुःखलक्षणफलदानं राजसार्गं सुखदुःखलक्षणमिच्छाफला
यमिच्छकर्मबुद्धिमुत्पाद्य सुखादिमिच्छाफलदानं स्त्वं च शब्दगृहीतं ॥ द्वितीयं च शब्दः समुच्चयार्थः ॥ भगवान् चरितं न तथेत्याह ॥ सुखायेति ॥ एकश्चेन्न दुःखं
स्वयं वावतयति ॥ अच्युतात्मना भित्त्यनेन न्यापारंतरे निवारयति ॥ द्विशादे न तेषां तदस्तीति स्त्वं च यति ॥ ५ ॥ देवानां मत्प्रभजने बुद्धिमुत्पाद्यानुत्पाद्यवदसुखा
दिफलदातृत्वमस्तीत्युक्तं तत्संशयति ॥ भजंतीति ॥ येषु सुखाः यथा येन प्रकारेण देवान् भजंतीति देवा अपि तथारुतकर्मनुसारेण तावत्पुरुषान् भ
जंति फलदानेन सद्भाभवति ॥ नरदेवेषु वैषम्यादिकमाशंकनीयमित्येतन्निदर्शनेन दर्शयति ॥ ६ ॥ भक्तिर्कर्मसंविदायावत्पुस्तकतकमोधीना

भूतानां देवचरितं दुःखाय वसुखाय च ॥ सुखायैव हि साधुतां वा दृशामच्युतात्मनी ॥ ५ ॥ भजंति ये यथा देवा देवा अपि तथैव तावत् ॥ ६ ॥ येन कर्मसं
विदाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥ अस्तु ॥ पित्रोर्वाशि श्रमां उत्तमश्लोकः ॥ यावत्पुत्राश्च यामयो मुच्येत सर्वतोभयात् ॥ ७ ॥ ॥ ६ ॥

छायायथा पुरुषानुक्ता तथेत्यर्थः ॥ भवादृशानतथेत्याह साधव इति ॥ आत्मनो भजने बुद्धिमुत्पाद्य फलदाः सुखा ॥ ३ ॥ तमानां जनानां च निकृष्टा नी
विपर्ययः ॥ शुभाशुभफलानां तु कर्मणां विबुधाः सदा ॥ प्रतेकावधायो ग्यमृषयः करुणाः सदा ॥ सुखमिच्छन्ति भूतानां प्रायो दुःखा सहानृणां ॥ तथापि भूः
प्रवरा देवा एव हरः प्रियाः इत्येतदस्मिन्नेष प्रमाणं ॥ ६ ॥ ननु साधुभ्यो देवानां मुक्तमत्ते भीष्मार्थं प्रभस्ताम्यति ॥ स्याद्यथावत् प्रभपरिहारं कृत्वा सामर्थ्या
दिति तत्राह ॥ अस्ति ॥ यद्यपि देवाः प्रशास्तानि स्थितास्तथापि मानुषत्वेनास्मदृष्टगो वरत्वाद्युष्माकं तन्निश्चिन्नायं तानसामर्थ्यात् तत्त्रिधान
पात्रतां चरितुं तत्त्वो धर्मो दृष्ट्या मरत्यन्वयः ॥ ननु किमवाहिसालक्षणो धर्मो उत्तमाया चारा द्यन्यतमद्वयज्ञासां भागवतानि ॥ अत्राप्यवश्यं तेन दुष्ण
माहयानि ॥ अनेन यद्वैश्ववर्णमपि सर्वभयमोक्तं किमुत तदनुष्ठानमिति दाशौतं ॥ ७ ॥

भगवता भगवद्विषयधर्मोचरणं कृतं किमधुना तत्तद्विषयप्रश्न इति तत्राह अहमिति ॥ ८ ॥ तुनेषु मयि जीवतु त्रसुखदर्शनालोकारा मिश्रयते अतः कथं प्रजायते इति निरा
 धनिरिति तत्राह यथेति अस्मिन्मन्त्रे जन्म निवि विनयसनात् नाना केशादिभ्यो भयाच्च यथा जसा क्षिप्रं मुच्ये महितया पुनरुपपत्त्यसंशयं त्वच्यः ॥
 अद्वा प्रत्यक्षसत्ययोरितियादवः अनेन सुदेवस्य पुत्री भूत श्रीरुक्मा मुखे दुर्दर्शनादशेषव्यसना कुलसंसारान्मुक्ते निश्चितत्वेपि विशेषप्रश्नो
 लोकहितयति ज्ञातव्यं ॥ ९ ॥ वसुदेवेन पृष्टो नारदः किं चित्तु गुणो भूदिति राज्ञो हर्दिनोद्यं परिहृतिराजनि ॥ हरे गुणः संस्मारितो हरिर्निशेषः ॥ १० ॥

अहं कितपुरा नंतं ज्ञेयं भुवि मुक्तिदं ॥ अपूजयन्नमो ह्यमो हितो देवमायया ॥ ८ ॥ यथा विविच्य सनाद्वैस्मिन्निश्चतो भयात् ॥
 मुच्ये महां जसेवाद्वा तथानः शाधि सुव्रत ॥ ९ ॥ भुक् उवाच ॥ राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता ॥ पीतस्तमा ह देवर्षि हरेः संस्मारितो
 गुणैः ॥ १० ॥ नारद उवाच ॥ संस्पृशेत्तद्वा वसितं भवता सात्वतर्षभ ॥ यत्पृच्छेसे भागवता धर्मो त्वं विश्व भावनान् ॥ ११ ॥ श्रुतोऽपि विदितोऽपि न
 तः आदतो गानु मोदितः ॥ सद्यः पुनाति सद्गो देव विश्वदुहोपि हि ॥ १२ ॥ तया परम कल्याणः पुण्यश्रवण कीर्तन गीत्मारितो भगवानद्य
 देवो नारायणो मम ॥ १३ ॥ ॥

वुदेविका सायषष्टौति ॥ सत्यगिति ॥ विश्वस्याभीष्टस्य भावनमुत्पादनयेभ्यस्तेन ध्यात्वा ॥ ११ ॥ एतदेव विवृणोति ॥ श्रुत इति देवशब्दस्य विधां
 तर्भावेपि पृथक् ग्रहणं निवर्त्य दोषपरिहारात् सार्थं सूनार्थं कृतं एतदेव पिशब्देना सूचयत् ॥ ब्रह्म हत्यासहस्रस्य पापं प्राप्स्ये कथंचन ॥ न
 पुनस्त्ववज्ञानेन केल्मकोटिशतैरपि दमयथ हि शब्देन सूचयति ॥ १२ ॥ ममाप्यनेन पुण्यं बुद्धिरभूत्प्राप्त्याशयेनाह ॥ त्वयेति ॥ नित्यं स्मृतापीदानीं वि
 शेषतः स्मारितो गुणकथनप्रभेन ॥ १३ ॥

४
शिव

॥ १४ ॥ प्रलब्धाः वंदिताः सद्यो ये स हसाहेतु मन्त्रे मुक्तेपि सां जत मितियादवः हि मंदाग्निर्भीष्म्या ॥ १५ ॥ तस्मिन्नुदये ॥ १६ ॥ किंदुस्तं तरे लेस्तरंगैवेलायां ती
 रेलमानि संसृता निरवकादीर्घसूत्री मुखतल निरीषा ॥ १७ ॥ शस्त्रेषु शस्त्राख्यशरं लुब्धको व्याध ॥ १८ ॥ सर्वेषामर्थः पुरुषार्थो यस्मात्स तत्था सर्व
 प्रसूचितं जती पुष्पान् रज्जुतामोघदर्शना ॥ प्रसोष्यंती पुत्रकामा किं स्त्रिस्तं जनयिष्यति ॥ १९ ॥ एवं प्रलब्धा मुनयतान् वुः सहस्रान्पु ॥ जनयिष्य
 त्ति गोमंदा मुसलं कुलनाशना ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा ते तिस्रस्तस्मा विमुच्य सहस्रोदरं ॥ सां वस्यददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयः स्वयं ॥ २१ ॥ किंकृतं मंदभागे
 नः किं वशिष्ठं तिनोजना ॥ इति विद्वत्सितागेहा नायय मुसलं ययुः ॥ २२ ॥ तच्चोपनीय स दसी परिष्कान् मुखः श्रियः ॥ राज्ञा विदयां वक्तुः सर्वया
 दवसे निधो ॥ २३ ॥ श्रुत्वा मोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं दृष्ट्वा ॥ विस्मिता भयं संवस्ता बभूवुर्दूरकोकसः ॥ २४ ॥ तच्चोपनीयत्वा मुसलं यदुराजस
 आहूक ॥ तमुदसलिले प्राश्य लोहं वास्यावशेषितां ॥ २५ ॥ तस्मिन्मृत्योयसीको हं वृणां जितरले स्ततः ॥ २६ ॥ द्योमाना निवेलायां कान्यास
 किं लेरका ॥ २७ ॥ मत्स्यो गृहीतो मत्स्ये जले नान्येः सहार्णेवो ॥ तस्योदरगतं लोहं शल्यं वलुब्धो करोत् ॥ भगवान्ज्ञातसर्वार्थे ईश्वरोपिन
 दयया ॥ कर्तुं नैष्ट द्विष शापं कालरूपं च मोदिता ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकदशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ श्री ॥

सर्वैरर्थवदति ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकदशस्कंधे श्रीमन्महेंद्रतीर्थप्रणयपादशिष्यविजयध्वजतर्षिकृतो प्रथमोऽध्यायः ॥

प्र

एतन्नाम निरुक्तिज्ञानादयमर्थः सिद्ध इति तत्रागम्याह। कविरित्यादिनादुतं मिलेभिद्योमे र्वेन वेदार्थानामेकीकरणं येन सतथा। वम्यंति वेदनीये मिति वमार्तथि
 पापिनः तेषु सायुस्य मसः। स्थितौ इति धातोः। इ प्रत्ययः करे भातं नृपति कोशयतीति करभाजनः। हस्ता मलकवत् प्रतिभात वेदार्थ इत्यर्थः॥ २०॥ आत्मविद्यावैशा
 रद्वत्वात्मसदज्ञानेति भावना हतयत इति यमुनित्वेनोक्तास्तस्मिन्महोदयवचनत्पथमः॥ कंविशिष्टास्मिन्पुणं सदसदात्मकं कायकारणव्यापिभग
 वदुपं आत्मने जीवाद्यतिरेकेण बेल ह्येण पश्यते इति॥ यद्वा सदसदात्मकं कायकारणव्यापकं भगवदुपं भगवतो मूर्तिः प्रतिमात्मानो यं विश्वं प्रपंचमात्मनो
 हरेर्यतिरेकेण पश्यत इति। यद्वा विश्वं मंतः प्रविश्य वर्तमानं सदसदात्मकं बहिःश्च जगतव्याप्य वर्तमानं भगवदुपं ब्रह्मसंज्ञमात्मानो तयो मियोगो हरेर्य

कविरि रिरं तरिहः प्रबुद्धः पिप्पलायनः। आविर्होत्रोद्यदु मिलश्चमसः करभाज मनः॥ २१॥ एते भगवदुपं विश्वं सदसदात्मकं॥ आ
 त्मनो व्यतिरेकेण पश्यं नो व्यय रन्मही॥ २२॥ अव्याहतेषु गतयः सुरसिद्ध साध्यगंधर्व यक्ष नर किं नर नाग लोकाः॥ मुक्ताश्चरंति मुनि
 चारण भूतनाथ विद्याधर दिजगवां भुवनानि कामां॥ २३॥ ॥ श्री ॥ ॥

दी

तिरेकेणाभेदेन पश्यंतः अंनर्बहिश्च तत्सर्व व्याप्य नारायण स्थित इति श्रुत्यर्थः। समनुभवंत इत्यर्थः विश्वस्य परमात्मनो भेदं न सद् सदसदात्मकमिति विरु
 द्धमनंगी कारावज हर बज ह्युपेक्षणा म्यत्रामा। एकी सुपेक्षणीयं तन्मत्त इति। मही संवरणं वरणं मय्यस्ति किं विशेषमाहात्म्यमेषामत्राह अत्राह तेति मु
 क्ताः जीवमुक्ताः मुनिवारणादीनां भुवनानि लोकाश्चेति सुरसिद्धानां लोकाश्चरंतीति किं कर्मवशात् तेषां हकाममिति बानवता प्रतिवेधे कामतोपि संव
 रणं दुः शोकं स्यादित्यत उक्तं॥ अव्याहतेति॥ २३॥

विशेषण

का

शिव
५

किमेव न वक्तु इति तत्राह। तएक एवेति। अंजना मस्य हरेः पुत्रा अंजनाभाः॥ २४॥ हृदमुपगमनं न द्वेषजनकं विभिन्नाभावोत्। किं तु संपीतिजनकं तल्ल
 क्षणादर्शनादित्याह ता निति उपनस्थिरे सांजलिपुटा उध्यायासेवंतं॥ २५॥ नवविदेहेन इतरेभ्यः किं विशेषितमत्राह विदेह इति। अभिप्रेत्य सम्पुक्रता
 वा॥ २६॥ ब्रह्मपुत्रोपमानं सनकादितुल्यमांशं तस्मिन् वक्ष्ये॥ अभीष्टमिति शेषः॥ २७॥ स्तुतिप्रकारः कथ्यते मन्यत्वादिना॥ २८॥ किमभीष्टमप्रीक्षी

तएकदा निमैः सत्रमुपजग्मु यदुत्तराया॥ वेतायमान मृषिभिरंजनाभा महामनः॥ २४॥ तं दृष्ट्वा सर्वसंकाशात्महा भागवता नृपः। जमानो
 ग्रयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे॥ २५॥ विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायण परायणान्। शीतः सं ह्यं यावत्क आसनस्थान्यथा हतः॥ २६॥ तान् रोचमानो
 नृखरुवा ब्रह्मपुत्रोपमानं वापश्यच्छपरमशीतः। अभयावनतो नृपः॥ २७॥ विदेह उवाच॥ मन्ये भगवतः साक्षात्प्राप्तिं मधुद्विषः॥ प्रिष्टोर्भक्तानि लोका
 नोपोरनामरंति हि॥ २८॥ दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः। तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनं॥ २९॥ अत आत्मैति कंक्षेमपृच्छामो भवतो नघाः॥
 संसारे स्मिन्क्षणा धीपि सत्संगं सवधिनीतां॥ ३०॥ ॥

रचो

दत्राह। अत इति। यतो वैकुण्ठप्रियदर्शनं दुर्लभमतः। कुरतल प्रसन्नोत्वात्। भवतो येन विनाभिप्रेत्यो नत्वा त्रदायांत कंक्षेमं गंतं साधनमिति। मोक्षसाधनं प
 क्षामदत्यर्थः कायेण कारणमुपलक्ष्यत इति न्यायोपपत्तेः। न केवलं प्रभुप्रतिवचनाभ्यां तस्य निहारं चक्षुषं प्रयोजनं भवति। अपितु योश्चिरकालं तस्य दित्वेन
 पशुपदं पुंशो योश्चितावकालं स्थित्यपेक्षितत्वेन लब्धेन तत्संगेन सुखनिधिरक्षणं प्रयोजनं वैत्यभिप्रेत्य तत्संगं स्तोति। संसार इति शेषः। सुखनिधिः॥ ३०॥

शेषः

अधनसाधनेसाधनान्यपि रक्त्यानीत्याह धर्मानिति। अनेये श्रवणायक्ष्मं योग्या। कल्याणीरुद्रक्षतं जौ पुक्ताहिताक्षमदितियादका। ३१। ३२। अत्रुवभितिवद्रु
वचनात्पुत्रयमुत्पन्नैतदत्नवुद्धेरेकस्ववकुभिर्विचक्षणे। सुगपदुःखमानवचनाद्योवधारणं दुःशंकमिति न विचारयति। कविरिति। अत्र संसारो भित्तये अमंगले
देहादावहमित्याद्यात्मभावाद् द्विगुबुद्धेः पुरुषस्वमित्यमच्युतस्य हेयो मोदेयां शरहितस्य हरेः। पादपत्रोपासनकृतश्चिद्रूपनकुतश्चिद्रूपयत्मानतथात
दहंमन्यदिति मेमराद्धांतैरिति ममराद्धांत इत्यर्थः। विशिष्टिश्चात्मनेतियवयस्मिभुपास्त्रेकतेसर्वोत्तमासंसारभीति निवर्तते तदेवानुष्ठेयं पुरुषेणेति। ३३।

धर्माभागवतावतयदिनः श्रुतेयेक्षमो। येऽसन्नः प्रपन्नप्यादास्यत्यात्मानमयजः। ३४। नारद उवाच। एवं ते निमित्ताष्टाः वसुदेव महत्तमाः। प्रतिष्ठा
यावन्वर्षेण ससंसेदस्य विजं नृपं। ३५। कविरुवाच। मन्युतश्चिद्रूपमच्युतस्य पादां बुजोपासनमत्रनित्यं। उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद् द्विश्चात्मना
यत्र निवर्तते भीः। ३६। ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यत्मानवधये। अजः पुंसां मविदुषां विद्वि भागवतानुहिता न। ३७। यानां ह्यायनरोज्ज्वला
द्येतर्हि विवर्त। धावन्तु मील्यमानेन सखलेन पतेदिह। ३८। ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥

हरेरंघ्रिनिषेवणमेव मुख्यं भागवतो धर्म इति मनसि विधाय तदंगत्वेनोच्यमाना योगा अपि भागवतधर्मा इत्याह। ये वादति। आत्मसंध्यै परमात्मज्ञाना
य। भागवतान्धर्मा निति प्रोष। ३९। न प्रमादित अंधधनवान् भवति प्रदो न धानते त्वभिधानो। आत्मानात्मविषेकज्ञानवान् स्यादित्यर्थः। अथ मिवेत्यस्मिन्नर्थे
नुमोयमामाह। धावन्ति। पथानेन उन्मील्य धावन्ति दुर्गकरवति स्थलेन सखलेन पतेत्तथा भागवतधर्मस्थानिरूढः। ३५॥ ॥ श्री ॥ ॥

धीमतेन वसुदेवस्य नारदोक्तो विश्वं भूतिस्तु सपोलकस्मितत्वेन नश्यदेयमिति मंदाशंकायनोदायतत्पश्चापरिहारेत्वेन जनकार्यभसंवादमिति हासं वक्ति। अत्रेति। ४०।
निश्चयजननायात्रयशुद्धिकथयति प्रियव्रत इत्यादिना। ४१। अत्रास्त्रयोजनमाह। मीसेति। ४२। यत्रास्त्राभारतेति पश्यनाम्ना एतद्विषयं भारतमिति विख्यातं
अद्भुतं पुण्यासाधनमिति तत्त्वेन तत्पदवी तस्य हरेः पदवी। अमनलेकमित्यर्थः। ४३। तेषां मध्येन वास्यममं उलस्य नवदीपपतयो भवन्। तेषां मध्ये एका
शीतिसंख्याता द्विजातयो व भवन्। किं कर्म एतद्वै। कर्म इति। कर्म तत्र प्रणेता रु कर्म मध्ये तेषां नव संख्याता मुनयो भवन्। तत्रापि विशेषमाह। ४४।

अत्राप्पुराहंतीममिति हासं पुरातनं। आर्षभाणां वसंवादं विदेहस्य महात्मनः। ४५। प्रियव्रतो नाम सुतो मनोस्वायं भुवस्य यः।
तस्या ग्रीधस्ततोनाभिर्कंष भस्यस्तत्सुतः स्मृतः। ४६। तमादुर्वी सुदेवांशं मोक्षधर्मं विवक्षया। अत्रती। एतत्सुतशतं तस्यासीदुत्स
पारंगं। ४७। तेषां वै भारतं प्रोक्तो नारायणरायणः। विख्यातं वर्षमेतद्यत्रास्त्रा भारतमद्भुतं। ४८। स भुक्तभोगांस्तैस्ते मां निर्गतस्तप
साहरि। उपासीनस्तत्पदवी तं मे वै जन्ममिच्छिभिः। ४९। तेषां नव नवदीपपतयो स्य स मेततः। कर्म तत्र प्रणेता रुकाशीति द्विजात
यः। ५०। नरा भवन्महाभागा मुनयो ह्यर्धं मयि नः। अमणा नारदशना आत्मविद्याविशारदाः। ५१। ॥ श्री ॥ ॥ ॥

धर्मं धिन इति। उर्ध्वं मं धारेतः एषामस्तीति उर्ध्वरेतसः संन्यासव्रतधारिण इत्यर्थः। स्पष्टमाह। अमणा इति। अमणाः भिक्षवः तत्रापि विशेषमा
ह। नारदशना इति। नारदशना कटिस्तु वैषांते तथा। दिगंबरः परमहंसा इत्यर्थः। आत्मविद्यायां वेदांतशास्त्रे विशुद्धाः पटवः। ५२॥

एतदेवतोदाहरणं विदुर्गोति अविद्यमानरति धिया ध्यातुर्विषयानिति शेषः ध्यायतो विषयानस्येति स्मृतेः पुंसि ईशाधीनत्वेन स्वस्याऽविद्यमानोपि दोषो देहगोहा
 दिः स्वकीयत्वेनावभाति इत्यस्मात् कथमिदं पथात् स्वप्नमुज्ज्वलनो रथः स्वप्ने जाग्रतेन निधिमुत्तमयको शमापाशं प्रकृतिगमावध्यायं करिष्यामीति मनो
 रथः सत्त्वेन प्रतीयते तथा देहादाविशाधीने स्वाधीनता बुद्धिः संसारः तस्या ज्ञादृशसंसारनिवृत्तये तत्कर्म तद्देहादिकर्म विषयो यस्य तत्तथा तत्संकल्पविक
 लमवृत्तिपुङ्गवमनः श्रीनारायणो निदध्यात् ततो दृष्टिपसादादभयसंसारनिवृत्तिलक्षणो मोक्षः स्यादित्यत्र यः सर्वसमर्पणलक्षणोपासनाभावे ब्रह्मज्ञा
 नं न स्यात्तदभावे संसारनिवृत्तिः न स्यात् अतस्तदर्थं सर्वसमर्पणलक्षणमुपासनं कर्तव्यमिति भावः आत्मनो देहगोहादिद्वयशब्देन भण्यते ॥ ७ ॥

अविद्यमानोप्यवभाति हि द्वयो ध्यातुर्विषया स्वप्नमनोरथो यथा ॥ तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो बुधो निदध्यादभयंततः स्यात् ॥ ८ ॥
 ऋणु सुभद्राणि रथांगपाणेर्जन्मानिकर्मणि चित्तानि लोके ॥ गीता निमामानि तदर्थका निगाय चिरुजो विवरैरसंगः ॥ ३९ ॥

विद्यमानं जीवस्वप्रतिभाति तदीमवत् जायद्वत्तु यथा स्वप्नः प्रतिभाति मनोरथः ॥ विद्यमानवदेवैवं देहादीशब्दे स्थितं विभाति स्ववशात्त्वेन सैवासंस्मृतिरुच्य
 ते ॥ तस्मात्तद्विषयं तत्कामनो विषयो निवेशयेदित्येतन्मानसि द्रुमे तदर्थं जातं ॥ तत्र देहादेरसत्त्वाभिप्रायेण स्वमादि दृष्टान्तः किं न स्यादिति चेन्न उच्यते
 तस्मिन्निबोधेन तस्मात्स्वातंत्र्यस्यैव निषेधः क्रियत इति ॥ इयं शब्देन भेदमनुत्तमत्र निषेधः क्रियत इत्यर्थोऽप्युक्तप्रमाणविरुद्ध इत्यर्थे मनाकुलमिति
 ॥ ३८ ॥ अयमपि भागवतो धर्म इत्याह ॥ एवं निति ॥ एवमात्मनो ज्ञानोत्पादनसमर्थं भगवदुपासनं गम्यत सर्वसमर्पणारूपं गम्यत धर्ममनुतिष्ठतो देहा
 दाविमानविरुद्धस्य भगवदेकस्वातंत्र्यज्ञानिनो निरंतरं हरो मनो नियुजमानस्य स्थितिर्वाहृत् एव त्रितितदर्थका निजन्मकर्मविषयाणि
 ॥ ३९ ॥

धु

७ नाम

एवं श्रवणाद्यस्ततोपरोक्षज्ञानजननी भक्तिः स्यादित्याह ॥ एवं जत इति ॥ प्रियस्य हरेर्नामकीर्त्या ज्ञानानुरागः संबद्धिभक्त्युदेकः अनेन भक्त्युदेको नुमंत यदिति भावेनाह ॥
 हसतीति लोकबाह्यस्थनेन भक्तबाहुविध्यं दर्शयति ॥ कश्चिद्लोकबाह्यो नो क्विचक्षणः कश्चिद्लोकवित्वाद्यलिंगप्रदर्शकः कश्चिद्लोकवद्विद्वत्तुल्यलक्षणोपेतश्च
 तदुक्तं केचिदुन्मादवद्वक्ता बाह्यलिंगप्रदर्शकः केचिदांतरभक्ताः स्युः केचिच्चैवोभयात्मकाः ॥ मुखप्रसादादुपासनादभक्तिरित्याह ॥ हसनादि लक्षणमुन्मादा
 दावतिव्याप्तमित्यत उक्तं ॥ मुखप्रसादादिति ॥ न च यमर्थो मुखेन नोक्त इत्यत उक्तमर्थो इति ॥ अथोपासनादभक्त्यर्थः ॥ हसनादेर्येति व्याप्तत्वात् मुखप्रसादाद्यपेक्षितमित्यर्थः
 विकल्पार्थो वा स्वलोकबाह्यस्थने न स्पष्टीकृत इति ॥ इदानीमेवंविधोपासकस्य हरेरुपासनार्थं अधिष्ठानविशेषमाह ॥ स्वंगायुमित्यादिना ॥ स्वादिनां मानियामि

एवं जतः स्वप्रियनामकीर्त्या ज्ञानानुरागो दुतचित्त उच्चैः ॥ हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ ४० ॥
 स्वंगायुमग्निं सलिलं मही च ज्योतीषि सत्त्वानि दिशोऽहमादीनां ॥ सत्त्वमुद्राश्च हरेः शरीरं यत्किं न सत्त्वं प्रणमेद मन्ये ॥ ४१ ॥ न

वाहृत्प्रतिनिमित्तानि तानि सर्वाणि हरेरधीनत्वेन तदेकनिष्ठगुणावेदकानि उपासनाकांचन तद्योग्यतावशात्तदधिष्ठानबाहुर्लवौपयुज्यते हरेरुपास
 स्थानत्वात् येषु तदुपासनाविधानमिति भावेनाह ॥ हरेरिति ॥ यत्किं न भूतमुत्तमं तत्तत्तदेव शरीरं विषयभोगाय तत्त्वादावास्तथानं वायः पृथिव्यातिष्ठन्नर
 थिव्यादिस्थादिभ्युतः ॥ प्रवेक्षणमन्तं न तं कुर्वीत किं भेदेन नेत्याह ॥ अनन्यमिति ॥ अन्यस्त्वामीनविद्योते यस्य सोऽनन्यः ॥ तत्र ह्यपरिणामत्वेन सर्वस्य तच्छरीरं
 तदभेदेनोपासने नोच्यते चेति चेन्न सर्वं हरेर्वशत्वेन शरीरं तस्य मण्यत इत्यादिविरोधात् ॥ ४२ ॥

परिहार मरेष्टमंभः संगच्छतः परितोपिमायो देविध्यविषय एवेति भावेनोपोदातरव्यति। एभिरित्यादिस्यादिना॥ अत्रायं भावः आदौ स्वयं परमात्मना स्वे
ह्योद्धाधितया प्रकृत्या महादहंकारादिकमेव तदुपशान्तिना निरुद्धा पुनस्तैरसमेतैः नैस्तुतः तान्यनुप्रविश्य संयोजनदुपादानेन ब्रह्मांडमुत्पाद्यते तैस्त
दुप्रविश्य ब्रह्मादिष्विष्यंतानां तत्त्वानां पातशक्तिस्तैर्महाभूतैः पंचभिस्त्वावचानि शरीराणि ससर्ज॥ त्रिविधा जीवोत्पत्तिविधौ शरीरैः संयोजयामास॥ किं
प्रयोजनमुद्दिश्येत्यत उक्तं॥ आत्मप्रसिद्धयदिति॥ आत्मनो हरेः प्रसिद्धिः स्याति प्रतितिः शानमिति यावत्॥ तदर्थं परमात्मतत्त्वात्प्राप्तये ॥३॥ जीवकलापा

अंतरिक्ष उवाच॥ एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः॥ ससर्जोऽवचान्मादौ स्वयमात्मा प्रसिद्धये ॥
एवं सृष्टास भूतानि स्रष्टुं विष्टेः पंचधातुभिः॥ एकधा दशधात्मानं विभजन्नुपते गुणान्॥ ४॥

इदं वचनं गायतने शरीरे स्थित्वा कर्मफलं भुङ्क्ष्व इति मतं प्रत्याह॥ एवेष्टेति॥ त परमात्मोक्तं विधया स्थविष्टे पुनः सृष्ट्या स्थूल भावं बोधेः पंचधा
तुभिः महाभूतैः भूतानि शरीराणि सृष्टा तत्रैष्टानुसारेण जीवेन सृष्टान्यनुप्रविश्यात्मानं स्वं एकधामनोनियंतु रूपेण दशधा दशोद्दिष्टानि यामक
रूपेण विभजन् विभक्तुं कुर्वन् गुणान् विषयसारां नंदानेन नुपतद्व्ययः॥ विभजन्निस्तेन जीवात्मना मत्तशक्तिं तेन स्वात्मनो भिन्नत्वं मेशत्वेन व
कर्मफलं ज्ञात्वा स्वस्वस्य प्रत्येकशक्तित्वेन रचातं व्यं च धनयति ॥४॥

११
-म

५३

नक्षिद्रियाणामनुभवे विषयेषु पिदुतेः तत्कृपायु भोगोपि प्रसमेत॥ अतः कथं गुणानेव नुपतद्व्ययः॥ गुणोऽस्ति॥ योगुणानेव नुपतद्व्ययः॥ स परमात्मा आत्म
ना प्रवर्तिते विषयाभिमुखत्वेन प्रवर्तिते गुणैरिदं गुणान् भूतानो वते तेनैव व्ययः॥ लज्जया चिदाववापुसमेव भुङ्क्ष्व कदापि नाभुमिति॥ धनयति नाभुमं स ह
रिष्वेदिति स्मरेत्॥ एकस्मिन्नेव भोगायतने स्थितयोरेकस्य हरेः गुणैकधो हृदये को हेतुस्त्यत्राहोष भुरिति॥ समर्थे धिपतेषु भुरिति वचनात्॥ सामर्थ्यमा
धिपत्येव मिन्नमित्यर्थः॥ स्वतंत्रास्वतंत्रयोः प्रमितभेदानं गीकारे वाधकमाह॥ मन्यमान इति॥ इदमित्यर्थः॥ आत्मा वा इदमेव भुतेः॥ सर्वो धिक्त्वेन युते मा
नं तं परमात्मानं इदं॥ इष्टं देहं योगेनोत्पन्नमिदं जीवाख्यं वस्थितिमन्यमानो जीव इह संसारसंज्ञते मृतः परचतमसि स ज्ञत इत्यर्थः॥ ५॥ एतदेव विदुर्गति
कर्माणीति॥ तन्निमित्तानि प्रवक्तुं प्रयत्नं संस्कारारण्यबीजसंहितानि कर्मभिव्यापारैः कर्मैर्द्विर्गो कुर्वन् सुखेतरं दुःखं प्रति धमतीत्यर्थः॥ शरीरदोषहने
गुणैर्गुणान् भुंजान आत्मप्रयोगेति तैः प्रभुः॥ मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह संज्ञते॥ ५॥ कर्मणि कर्मभिः कुर्वन् कर्मिन्नातिदेहभुक्॥ तत्र कर्म
फलं हृत्पुत्रधमती हर्षुखेतरं॥ ६॥ इष्टं कर्मगती गच्छेत्॥ भद्रं भद्रावहः पुमाश्च॥ आभूतसंज्ञात्संगे प्रत्यायावपुतेवशाः॥ ७॥ ॥ ५॥ ॥

न गुणभोक्तारमीश्वरः॥ शरीरस्थितया जीवं मन्यमानः पतत्यधः॥ तत्कृष्टादिसराजीवादेहदेजे निमग्नः॥ नित्या नैदेहोऽसौ विष्णुस्तत्कृतानयोऽस्ति नेन प्रमितो
यमर्थः॥ ६॥ शरीरयोरेतदार्शनः पुंसः कदानुतमः प्रवेशात्तत्त्वतः प्रत्यययंतमेव देहयोगवियोगलक्षणो जन्ममृत्युः परंतमः प्रवेशादित्याशयेनाह॥ इष्टमिति॥
कर्मगतीः कर्मनिमित्तयो निरुक्षणफला निबद्धमभ्यासि पापान्या वद्व्यात्मन्या धनैरतिवद् भद्रावहः आभूतसंज्ञात् जगत्त्रयपर्यंतं॥ तर्गप्रत्यये ज
न्ममरणे॥ सो गिपेत्स्वर्गं देवतास्यातामिह तत्तदुक्तं अवधारति॥ आभूतसंज्ञात् जन्मनि विशेषं विज्ञानैतः ततः प्रत्ययो यस्मादुद्धानं नैव तु क्वचिदिति व
चनात्॥ अवशः पश्चादप्येतमसि पततीत्यर्थः॥ ७॥

हृत्माश्रमायाभियताद्व्यक्तवस्तुसिंहासतो निधाय प्रत्ययं संक्षिप्याहो धाराद्वयं परति धातुनां दृष्ट्यादिपंच भूतानां उपप्लवे प्रवृत्ते। द्वयगुणाकंपंच भूतश
 द्वादिगुणमयं च कं ब्रह्माहो अदिनिधनं कालो विष्णुः अयक्तायमूल प्रत्ययवशं कर्तुं मिच्छतीत्यर्थः कालाख्यः कालनादिष्णुयक्तमयक्तागंनवति निवच
 नात्वा विष्णुरेव कालशब्देनोक्तः विवर्तते तस्मिन् कालशब्दोपि निरुक्तः संक्षिप्योक्तं प्रत्ययमादिना वक्ति शतवधमिति तत्त्वलेन तेन प्रत्ययकोलेन उपदिता संव
 दितः

धातुपञ्चमं च त्रयं द्वयगुणात्मकं अनादिनिधनः कालो अयक्ताय विवर्तते। ८॥ शतवधमनादृष्टिर्भविष्यत्त्वगामुवि। न कोऽपि
 तोष्णाको लोकाद्वी अत पिप्यति। ९॥ सातालतलमारभ्य संवर्षणमुरवानलः। १०॥ दहो ध्वं शिखो विष्णुवर्धने वापुने स्तिश। ११॥ सावर्तको मेघग
 णो वर्षति तस्मात्तं समा। धाराभिर्हृत्तिहस्ताभिर्कीयते सलिले विद्युः। १२॥ ततो विराजसु स्रज्य वैराज पुरुषो नृपः। अयं कं विशतस्रस्रो विदि नि
 धनरानलः। १३॥ वारिणा हतगंधाभ्रः सलिलत्वापकलने। सलिलं तदुत्तरसंज्ञोति स्यायोपकलने। १४॥ हतनूतं तु तमसा बाधो ज्योतिः प्र
 लीयते। हतस्य शोकाशेन वापुने मसिलीयते। १५॥ ॥ श्री ॥ ॥ रामाय नमः ॥ ॥ कृष्णाय नमः ॥ ॥ ॥ ॥

उष्णो गुणो यस्य स तथा सावर्तको अयं कं त्वोपवि तोष्णाकं। १॥ १०॥ विराट् ब्रह्माहं सलिले विती नं ब्रह्माहं मुक्तज्यो वैराजो ब्रह्माहं तवर्ता पुरुषो ब्रह्मा
 अयं कं परमानं विशते अयं शब्दाद्यं स्पष्टं कुर्वन्तं विशिनष्टि। स ह्यमिति। यद्वा निरिधनो नलः स ह्यमं व्याप्तमयि भवेति। १३॥ सौपविस्ता राभ्यां बुद्ध
 शयं निमनी विष्णुः। बह्वारस्मते स्मस्य फलवाङ्मूल्यकारणादिना तावत्संफलं कुर्वन् उक्तं प्रपंचयति। वारिणे तितेन ज्योतिर्वाहतरसं पीतरतं
 तमसानमोगुणानुस्यूतेन वापुना अवकाशे आकाशेन। १४॥

उरुविक्रमः पदव्यासविशेषः योऽस्मै उरु क्रमो तावंधि उरु क्रमां धीतयाः शाखा अंगुलस्तस्मात्तान् खभणायः न स्वापवमणायः तेषां चंदि कृयाज्योत्स्नाया
 निरस्तापे उपर्जसीदतां सवमानां तादृशो यो नुपसीदतां हृदि प्रभवति स तस्यः कथं पुनः प्रभवतीत्यन्वयः। १५॥ स्तुक्कनादिनी अक्षोनाभिहितः कथं
 तः प्रणपरशानया भक्ति लक्षणपाशेन धृतां धिपमः बद्धपादपद्मः यादृशो य इतरत्यनयोः प्रश्नयोः परिहारी धृतो ध्वपुंड्रत्वादिकं संततगुणानाम

भगवत उरुविक्रमो धिशाखानरुमणिचंदि काया निरस्ततापे। हृदि कथमुपसीदतां पुनः सप्रभवति चंदि क्वो दिते कं ताप। १५॥ विहृजति
 त्वा हृदयं नयस्य ता हृदि खशा धितो प्यधो घनाशः। प्रणपरशानया भृतां धिपमः सभवति भागवतप्रधान उक्तः। १५॥ इति श्री भा. ९८
 एकादशस्कंधे वसुदेवनारदसंवादे जयंतो पारव्याने विदेहप्रभे द्वितीयः। ॥ राजोवाच ॥ परस्य विष्णो रीशस्य मायिनामपि मोहिनी।
 मायां वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवन्तु नः। १॥ भानुत्पये जुषन्पुष्प इवो हरिकथा मृतं संसारतापनिहं प्रेममर्त्यस्ततापमेव ज म् ॥ २॥

संकीर्तनैवेति येशो रवकां कित बाहुस्तस्यादिषु प्रसिद्धादनुक्ताविति। इति भागवतटीकायां एकादशस्कंधे द्वितीयः। ॥ परस्य
 रीशस्य मायिनां मोहिनीमायां स्वरूपादिषु प्रवर्तमानां स्वरूपांति ज्ञातुं प्रकृतिवैभवं च लतत्र तत्र भागवतमाया विषयप्रश्नपरिहारावनेक
 शः कृतावित्यत्राश्वमेधमिदं नेति भावेनाह। भानुत्पये इति हरेः कथा मृतं यस्मिंस्तत्र यातुं प्रजं संसारतापनातिकरं भोवर्थं। ॥ २॥ श्री ॥

नि
सर्व

त

भागवतशास्त्रे वेदादि तत्रे तदुक्तं ॥ अथा भागवते तत्रे वेदेनारतपर्वको विष्णो रव्यधाने न बह्वृत्वात्सर्वथा भवेदिति । अन्यत्र कृत्वा विद्यामुपेतिः शारत्रे
अनिर्दिष्टा दारा हि संयती नो मिति शेषः । तदुक्तं कलाविद्यास्य निदाचव्यवधाने न के शोवे प्रवेशाद्यतिभिः कार्या ह्यन्यथानिरयं जैवात्तारिना अदधाताति
अथा साधारणचेतनधर्मगुणाः । अथा स्तिव्यबुद्धिः साद्विधा । अत्रोक्तमस्तिव्ये काममात्रे योजनमस्तिव्य-यातत्र प्रथमायते रविकला सुकार्या । नदी प्र
तीया प्रयोजना भवता । उभयं वपं वरात्रादिपुगवच्छास्त्रेषु कार्यं । तद्वि शिष्येषु शास्त्रेषु सयै रविशेषेण सदा निदाकाया तदभावे तम एव परायणं । अतः
सुरा एव तं निदं कुर्वेति । सदा विदुः तस्यार्थत्वात् तदुक्तं अथा मा स्तिव्यबुद्धिः स्यादित्यादि प्रतिपाद्यं न चारमिष्यते । किं भगवच्छास्त्रविरो

अथा भागवतेशास्त्रे निंदामन्यत्रापि हि ॥ मनोवाक्कायदंडं च सत्त्वं शमदमावपि ॥ १२६ ॥ अथ वलं कीर्तनं ध्यानं हरेर दुत कर्मणः ॥ जन्म कर्म गुणं च
तदर्थं विलंबे छितं ॥ १२७ ॥ इष्टं दत्तं तपो जर्म पूते यद्यात्मनः प्रियं ॥ दारा न सुतान् गृहान् प्राणान् परमस्मै संनिवेदयेत् ॥ १२८ ॥ एवं कृत्वा तनोष
षु मनुष्येषु च सो हर्द ॥ परिवर्त्या चोभयत्र म हस्तु नृषा धुषु ॥ १२९ ॥ परस्परानु कथनं पवनं भगवद्यशः ॥ मिथो रतिर्मिथो तुष्टिर्निर्मुक्ति
मिथ आत्मनः ॥ १३० ॥

विशाखाभ्यामे न अंधं तमो पिश्रयते । अंधं तमः प्रविशंती तिष्ठतौ । न केवलं येतः कालभ्यः प्रयोजनाभावः किंवात्मतस्य गृहिणे इती ममर्थे हि शब्दे न
धनयति । गृहिणेण्यत्र बोधस्थितिवाक्यात् ॥ १२६ ॥ हरे जे न्मादीनां अथ वलं तदर्थं अशिवलं वेष्टितमशिवलं व्यापारः । तदर्थं भक्तिजननोर्थे हरे रे वरिवलं वेष्टित
मिति वा ॥ १२७ ॥ यदात्मानः प्रियं यद्देहादिकं तत्सर्वं परस्परमात्मने निवेदयेत् ॥ १२८ ॥ कृत्वा तनोषा येषां ते तथा मानुषेषु वापि सौ हृदि शिष्ये त । निमुदेवादिषु
उभयत्र भवति भागवतं पुन्यमहस्तु ज्ञानादिदेवेषु च परिपोन चेतावता प्रयेतो सा धुषु नृषु स्तौते मे धिष्ये ॥ १२९ ॥ भगवद्यश उद्दिश्य परस्परानु कथनं रतिः सु
खं तदा धिकां बुद्धि रन्यत्र निर्हर्ति श्वा ॥ १३० ॥

१४
राम

कालात्मना संहातमूर्तिना हरिणा हृतशब्दाख्यगुणै आत्मनि परमात्मनि १५ पुनरपि विस्तरति इंडायाणीति अत्रेदं तात्पर्यं न भक्तामतादुंकारमाप्तिरिति
तिजसानी दिवाणि मनो बुद्धिश्चैकारिकैः इन्द्रियाणि कानिभिर्देवैः सहैकारिकैः तैजसात्मकं अहंकारं प्रविशंति एवं विधौ हंकारः स्वगुणैः स्वकार्यैः
सहात्मनि महत्ते लीयते । स महत्त्वमात्मनि यक्षे परमात्मनि प्रविष्टं भवति वैराजः पुरुषः पृथिव्यानी दिस्वकृतकार्याणि बुद्धमणस्वस्वकारणेषु स्वादिषु
विलाप्य स्वस्वतत्कारणगतत्वे न तत्तत्कार्यं प्रवर्तकः तत्त्वत्कारणरूपेणैकीभूय महत्तुपी स आकाशवदतिस्सुक्ष्ममयं तं विधाति १६ उपसंहरति एवेति

कालात्मना हृतगुणैः आत्मनि लीयते १५ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सहैकारिकैर्नृप । प्रविशंति हंकारं स्वगुणै रहमा
त्मनि ॥ १६ ॥ एषामाया भगवतः सर्गस्थित्यंतकारिणी । त्रिवर्णावर्णिनात्माभिः किंभूयः श्रोतुमिच्छसि १७

भगवतः एषामाया प्रकृष्टा तस्याधिना प्रकृतिश्चात्मा भिर्वर्णिता निमित्तो दानात्त्वविषये ति शेषः । कीदृशी त्रिवर्णावर्णिना गुणानां वर्णो य वरणो
णियया हेरे मर्त्यो रूपा देसा तथा । सत्त्वादि त्रिगुणावर्णैः स्वरूपत्वेन संबधो यस्याः सा तथा प्रकृतिः तदुक्तं त्रिवर्णावर्णिना गुणानां व
रमितिः गुणात्मकत्वात्कृतिस्त्रिवर्णैः ति प्रकीर्त्यते ॥ तत्र तु प्रकृति स्तो यो नारका तु हरे मेतिः उभयं विष्णु मां सो कं ज्ञातव्यमुभयं येति । ब्रह्मा
प्रकृतत्वादेवेत्यत्र किंपरा मृश्यत इति संदेहपरिहारः कथमिति चेन्न ब्रह्मां सत्त्वं निदेश एव यामिधेयेव तु तद्येवाभिधेयते वांपरा मृश्ये ह

व कमुच्यत इति तदुपपत्तेः १७

रुतोपि हारिः सर्वोक्तो यतोऽस्य प्रसादं विना रुद्रादिदेवैर्न ते यस्याहो नैव किं विंशतेरवज्ञानार्थः। मन आदिशब्देन तदा भिमानी लक्ष्यते। अवेतनत्वेन ज्ञान क्रियासंभ
कात्। तथा वायमर्थः अनोरुद्रादिष्टनं नारायणं न विंशतिन ज्ञानाति। वायुतत्त्वं तस्य दिक्कौपिन विंशतीत्यनुवर्तते। चक्षुःसूर्यः। आत्मा ब्रह्मा वायुश्च। अये प्राणा
द्य भिमानी न ज्ञानं जानंतीत्यर्थः। अपिशब्दात् तस्य देवैर्न कदेशं जानंतीति शोभ्यते। तत्रोदाहरणमाह। यद्येति। यथा स्यात्। अपि चैषः प्रधानः पुत्राः अनन्तप्रधानादि
तदनुग्रहमन्तरणन विंशति। ननु नित्यादियोगित्वेन अनन्तवेदाद्यात्मत्वाच्च श्रीज्ञातुमर्हतीति तत्राह। शब्द इति। निरूपितशब्द इत्यभिमानिनी लक्ष्मी। बोधका
दस्य त्रिबोधकं परमेश्वरादितरैर्लोकिकानंदज्ञानादिकं यच्चैतस्य निषेधतया जानं दोहरेर्न दृशानंदो ज्ञानरूपः न दृश ज्ञान इत्यादि निषेधरूपेण आत्मम्

विंशति
नेन मनोवायुतचक्षुःप्राणादिमाणि वयथा न लभन्ति चः स्वाः॥ १५॥
शब्दोपबोधक निषेधतयात्मनः लभ्योक्तमाह बहतेन निषेध्यसिद्धिः॥ १६॥

वच

लं स्वकारणं। अर्थात्कर्मार्थः। तः सिद्धत्वेनोक्तमाह। अर्थशब्देनात्र परिशेषप्रमाणमुच्यते। न लक्षणावृत्तिः कथमत्राह। यदुत्तरति। तत्त्वैकविकलक्षणानंददिकं
विना निषेध्यस्येतन्न भवतीति निषेधवर्धनार्थं स्मृतौ किकानंददेः सिद्धिनेत्याह। प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात्सोक्तिः अतः परिशेषप्रमाणसिद्ध्या प्रक
तमेव त्वयः प्रतीतार्थपरित्यज्या प्रतीतार्थकलनायां किंप्रमाणमितीयं शंको। ब्रह्माधार्यनजानंति कुरणाद्यभिमानिनः जानंत्यनुग्रहाच्च। अस्य प्रधानादि
यथाविषः। अग्निपुत्रानमस्तस्मै यमाह श्रीश्वनस्फुटं। वेदरूपापरदेवैर्ब्रह्मण्यत्समस्तथाः। जानंदो न दृशानंद इत्युक्तेः लोकतः परंप्रतिभाति नवाभाति
यथावत् दर्शनं विनेन परिहृत्येति। एतस्यैवानंदस्य अन्यानि भूतानि मात्रा सुपजीवन्ति च॥ १७॥

त्यने

१५
नाम

सुमुसुण्णविद्याविधेस्तत्त्वविधां च विधां च मस्तद्देवैर्न संसद। अविद्यया मृत्युंतीति विद्यायामृतममृत इति धृतं तत्त्वविधां निरूप्य अविद्यां निरूपयति तत्त्वमि
ति। जीवं हरेरूपमिति च नंदस्य ज्ञादतिशेषके चिदोद्योस्थितमेकं त्रिगुणात्मकं प्रधानमिति संशिरंति प्रधानादिदसु त्वत्वं प्रभुतिः। सत्त्वं रजस्तम इति केचित्। मिति
सुखं वायुमहान् ब्रह्मा अहंरुद्रस्यैकेहरेरूपमिति वदंति। किं वदुः। नो रुद्रास्त्रिगुणैर्विज्ञान क्रियाधर्मरूपतया ज्ञानविमोशेन ज्ञानवर्धे। द्याद्यद्ये शब्देन
शब्दादि विषयाः। फलशब्देन सुखदुःखे चोच्येते एव रूपत्वेन भातीत्यपरे। सदसत्कार्यकारणरूपत्वेन भातीति। ननु तच्च त्वत्त्वा भवदिति श्रुतेः। कार्यकार
णारिरूपदर्शनः स्याद्विद्यात्वे कथमत्राह। तयो रिति तयोः कार्यकारणयोः पूर्वविलक्षणं भिन्नं च सति यद्यस्मान्न दत्तना दर्शनमभिधेयार्थे। त्रिगुणात्म तस्या
कंप्रधानं रजस्तत्त्वं तत्त्वत्वा। प्राणो महान् हं करोमीति वास्तव भिमानीः। आत्मकां नी। द्यापि तया कर्मोत्पत्तिका निव। शब्दाद्यर्थो सुखदुःखमिति शब्द

मिति

तस्या

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिदेवैकमोदोक्तं महानहमिति प्रवदंति जीवं॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयो ररुक्ति
ब्रह्मैव भाति सैव त्वत्त्वा परं यत्॥ १७॥

जडा

द्विधा फलं। एतत्त्वत्वं हरेरूपमित्याहुः। ताननुवर्तनाः। स एव ब्रह्म शक्तत्वात्। इति वेवांत धातया। एवं कारणकार्यो रव्यं समस्तं हरिमेव तु केचित्पश्यन्ति यत्त्वत्वं
केचिदादुरपठिताः। एवकार्यं रणकार्यं भयः परमानंदरूपिणो। अतानाद ब्रह्मा प्रादुरेकं सत्तं सुदुर्जनाः। रूपत्वात् तद्वशाच्च तदुपैतदीयेते। ननु तस्य त्व
रूपत्वा निर्दोषा नंदरूपिणः। कुर्वन्तं दानं देवकस्या कुतः। पूर्णोत्पत्तयोः। पूर्णोत्पत्तयोरपूरा शक्तयोः। निर्दुःखं दुःखान्वितमप्युत्तमं तत्र परतं न
योः। अतः त्वं गुणैर्मुक्तं सर्वदेवविजितं। अन्त्या भेदेन विज्ञातमप्युत्तमं प्रपद्यते। निष्कृष्टं सवेतो विष्णुः सत्त्वं तच्च विलक्षणं। तात्वात् पूर्णगुणमिति
मुक्तिं नास्त्यत्र संशय इति। प्रमाणसिद्धत्वाद्ब्रह्म एवायं ननु स दनु विदुत्वात् त्वत्त्वं तदुपैतदीयेते॥ १८॥

पय

जा

तर्हि स्वर्गलोकेन भयं किंच नास्तीति श्रुतिः कथं संगच्छतरति अत्राहोरोचनाद्येभिति । अत्र ब्रुवते वै रवेः हि सुखस्य योग्यस्य कृत्यत्वात् यिष्ये पातु रिवतस्त्रि
 ननु ध्वजताराद्यगुडजिहिका न्यायमनुसंधानो मधुरं मुक्तिफलं गभीरं स्वर्गो दिपुष्पं मधुरं रमे भिव प्रकाशयत दधेः कर्म विदधाने अधीतयुत वेदाध्यस्य
 सुमुत्तमजितास्य क्षणभंगुरं उल्लासस्वर्गादेवैराग्यमुत्पाद्यथा नारायणवरणारविंदं मुत्पाद्यत दुपासनामभूत सवित्तं ज्ञात प्रसादं सुलभायुव मकि
 गताय येन साधिनी फलश्रुतिः संगता भवतीति अत्राहो कुं भूतः कर्मस्वरूपं नात्मा प्रकारं । न देवार्पयता विष्णो ने यपायाय न दुवेत् । मनोदोषविही
 नस्य ननु दापयता क्वचित् । सत्सुकेशवर्षेषु कर्मणा भक्तिहीनता । असद्भक्तिस्तथा श्रुद्वा बहुमानमथापि वा । स्वोन्नमानां प्रियत्यागादसप्रियं वि
 कीर्तयता । अधिके चैव नीचोच्चप्रकृत्यत्वात् स एव । स्वोन्नमस्यात्मनश्चैव सममेवोद्यता भवेत् । कार्येषु बहुमानो वा स्वात्मनः शक्तिहापनं । शक्त्या

वेदाक्रमेण कुर्याणो निःसंगो र्पितमीश्वरे । निष्कर्म्येन भवेत्सिद्धिं रोचनायै फलश्रुतिः ॥८६॥ स्यात्पुनरुदयग्रंथिनिर्जृहीतः परात्मनः ॥
 विधिनेपचरे देवतत्रोक्तेन च केशव ॥८७॥ लब्धावाव्ययमत्तार्थं तेन सह शिता । गमाः ॥ महापुरुषमभ्यर्च्य मत्स्यो ॥ विमतयात्मनः ॥
 ॥८८॥ श्रुतिः संमुख आसीनः प्राणसंयमनादिभिः ॥ पिंडं संशोध्य संन्यासकृतरक्षी च ये दुरिः ॥८९॥

समतापि वा । आधिक्ये किमु वक्तव्यमात्मनः शक्तिहापनं । शक्त्या चैव कर्ममनोदोषा रतीरिता । रत्यनेनेन कृतात्ययो धेयो हव्यः ॥९०॥ इदानीं भ
 गवद्वचनप्रकारं कथयति । यथा श्रुतिः । तत्रोक्तेन पवरात्रोक्तेन ॥९१॥ तत्रोक्तेन प्रदाय मजानतः कथमर्थेनाद्यत इति तत्राह । लब्धेति । अथ ग्रंथमिति
 क्रियाविशेषणं । बहुकालं परीक्ष्यान्वयिष्येत्यस्मिन्निर्धेयते तेना च येषां सदा शितागमः । मय्यकुदा शित्वा रज्जुं प्रदाय ॥ पिंडं शरीरं
 संप्यकुं मंत्रां रन्यातेन हतात्मरसः परीक्ष्ये बगुरुं शिष्यं शिष्यो विगुरुमा ब्रजेत् । अन्यथा न रक्षयेव प्रायश्चित्तं गुरोस्तथेति । अनेन ह्ययत्नमु भया
 रक्षितमिति । अतोत्र क्रियाविशेषणत्वेन प्रयुक्तमिति ॥९०॥

१८
नाम

स्यागच्छति ।
व

नाना मो निबुवते मानस्य जीवस्य देहोद्देहं तं शमो सुसौवा स्वातंत्र्यप्रतीतेरस्यैवानुपेत्या प्राणस्य हरीरनी रवत्सहावस्थाने पिपरमात्मा धीनत्वाच्च
 हरेः सरोत्तुष्ट्यमश्रित इति भावेनाह । अडे धिति । जीवस्तत्र तत्र तेषु तेषु अडे बुपस्यादिको शोभत ज्ञेयधित्युपकृष्टात् । पेशो जरायुस्तद्वत्सुप
 शोभु जरायुजधित्यधेः पेशो जरायु रुदितः सुवर्णपेश उच्यते । मृदुपिंडश्च पेशः स्वात्कृतिद्वयमपीयते । इत्यभिधाने । तत्रादिने कुअवनिस्थितेषु रु
 खेदजेषु भस्वेदजेषु भस्वेदेन जातमकुलादिशरीरेषु । प्रवेक्ष्य वस्त्रं देहं हि त्वा प्राणं प्रविश्य परमात्मानं प्रविष्टेन प्राणेन परमात्मना सहोपधाव
 तिगत्वा प्रविशति । देहोद्देहं तं रगतो प्रविशेत्प्राणमेव तु । जीवः प्राणः परमात्मानमेवं संप्राप्य पितृकुटुंबं । तदन्यदेवताः सर्वाः प्राणस्यैव वचो स्थिताः । इषा
 च सुम वचातिनेव मानुषजीवितं । स्वर्गस्थानां न तु स्वापः प्रायो देहेऽपि न क्षता । मृतिसुमि प्रवाधादेः निर्वृता हरिरेकराद् । तस्मिन्नेव वावस्थानाव

अडे बुपेशि सुतरु च वनिस्थितेषु प्राणेन जीव उपधत्त इति तत्र तत्र ॥ अत्रे मती हि
 यगुणे ह मिव प्रसुप्ते । कूटस्थ आस ममूते तदनुस्मृतिर्ना ॥३९॥ ॥ श्री ॥ ॥

स्था च वस्मतिः । ततस्तु देवे देवेशः प्राणः प्राणेश्वरो दुरिः । न हरे रीशितात्वन्यः सहितर्वाधिको मतरति बुक्तार्थे मानं । मती । देवगुणेषु द्वी । दियान्
 गुणेशादिविषयरात्रे ह्यराग्यापारे च्छेत्तं संवृते ह । मिवाहंकारच प्रसुप्ते वै । दियप्रवृत्तुपरमेण देहा किमाना भवत्कृष्णायां सुमो प्राणप्रविश्य स
 छन्नं प्राणानकूटस्थे निर्विकारे हृदयस्थे परमात्मन्या सा परमात्मानं विशिनष्टि । यमतरति । तं परमात्मानं मृते न दनु स्मृतिः । सुप्तं तु स्मृतिं स्वनाम्य
 त्वा एतावन्तं कालं सुरवमश्वा प्रवमिति सुखपरा मशोन स्यादित्यर्थः । तदा परमात्मा कृष्टशक्तिवैना भिमान्देवानां ज्ञानजनकशक्त्यभावा
 नदोषाय तदन्यो देवताः सर्वा इत्युक्तत्वात् ॥३९॥

स्वच्छंदजन्मभिः स्वच्छावतारैः कर्तृक रिच्यति ॥ १ ॥ इमिलः भगवद्गुणकर्मणामनंतत्वात्तत्त्वमोहप्यरिहार इति भावेनाह यो वा इति न त्वेव वेदो के प्रभु इति
वचने गुरु शिष्यभावोचनस्त इति दोषपरिहाराय यथा शक्ति प्रवक्ष्यामीत्यभि संधायाह मूर्तेरिति मूर्तेरित्युपलक्ष्यमिह रंकारोपपन्नता निवृत्तं
सप्त जं तदा पुरुषाभिधानमवोपयदाचमद्वादितुर्व शानितत्वेः विराजं ब्रह्मांडाख्यं पुरं विचप्य स्वांशेन तस्मिन् विष्टः तदा पुरुषाभिधानमवोपयदाचमद्वादितुर्व
सः प्रविष्टादिपंचभूतैः ब्रह्मांडांत पुरता तत्वे कचनं पुराणि शरीराणि विस्वाप्य स्वांशेन पुरुषरूपेण तस्मिन् विष्टं तदा पुरुषाभिधानमवोपयदाचमद्वादितुर्व
पाविष्टो ह्युपपन्नवारव्यानिर्वाणि स्पाण्येषा विदुः प्रथमं मरुतः सहृदित्वं त्वं डं संस्थितं तृतीयं देहिना देहेतानि शात्वा विमुच्यत इति पुरुषक

राजोवाचाः प्यामि यानीह कर्मणि यैयैः स्वच्छंदजन्मभिः ॥ च के करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवंतु नः ॥ १ ॥ इमिल उवाच ॥ योगानंतस्य गुणा
ननंतानुक्रमिष्ये तत्तु बाल बुद्धिः ॥ राजां सि भूमेर्गणयेत् कथं बलं नैवाखिलशक्तिमाश्रया ॥ २ ॥ भूतेषां पंच भिरात्मस्थैः पुरं विराजं न
विरचयतस्मिन् स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवोपयदाचमद्वादितुर्व शानितत्वेः विराजं ब्रह्मांडाख्यं पुरं विचप्य स्वांशेन तस्मिन् विष्टः तदा पुरुषाभिधानमवोपयदाचमद्वादितुर्व
लयाणि क्षानोशकेन विराजं ब्रह्मांडाख्यं पुरं विचप्य स्वांशेन तस्मिन् विष्टः तदा पुरुषाभिधानमवोपयदाचमद्वादितुर्व शानितत्वेः विराजं ब्रह्मांडाख्यं पुरं विचप्य स्वांशेन तस्मिन् विष्टः तदा पुरुषाभिधानमवोपयदाचमद्वादितुर्व

पविष्टो गुणानस्य मुक्तिरेतुल्यैः ॥ साक्षात्त विदानं दानि पुरुषरूपाणि विष्टोऽभिधानीति ज्ञातव्यं ॥ नरः पुरुषः तेन सह संनारं तस्याश्रयो नाराय
णः नरसहस्रं तस्मात्तदाश्रयो पितृसंसारव्याहृत्य मादिदेव इति ॥ तदेव निशिनष्टि यत्काष्ठ इति ॥ पुनर्न त्रयस्य भिन्नो यश्चक्रे शरीरे
भगवच्छरीराधारत्वेन वर्तते इत्यर्थः ॥ तनुभूता मुभयेदियाणि ज्ञानकर्मपादकानि इदियाण्यस्य हरेरिदियेऽप्येति निप्रवर्तते ॥ अनेन शरीरांतस्थत्वं मुक्तं क
थं प्रकृतत्वमिव तत् ॥ ३ ॥ ज्ञानांशकेन ज्ञानस्वरूपेणांतः शरीरं विराजं न केवलं प्रवणादि नियंती द्वयपेक्षितानि विपितु बलादीन्यपीत्येव लमिति

संसेतादिभिर्गुणैः स्थितिमुल्लयश्च उच्यते यस्मात्तत्त्वा अत आदि कर्तुं युक्तं
१९
गामे

स्तदेव विदुषोऽपि आराधिति ॥ अस्पृजगतः जगतां दर्शयस्मिन् स्वरूपं ॥ रजसागुणेनातं ब्रह्माणं सृष्ट्वा अयेतदंतयो मिबेन नाप्राशत भूतिः शतानंदो ब्रह्मेत्य
भूत अस्यास्थितो नाप्राविष्टारभूत इत्येह त्वं शक्तिः कृतवोदितं धर्मोपपन्नं निमिना न्येते जगत्कथापयतीत्यर्थः ॥ सत्त्वेनेति याही ॥ तमसागुणेनास्याप
योयतरुडं सृष्ट्वा तदंतयो मिबेन नाप्राशत भूतः स आद्यः पुरुषाकारेण स्वत्वाधना आत्मा पुरुषो भूदिति भावः ॥ उपसंहार इति ॥ इति तिस्रस्तत
मिति वीप्सोपलक्षणी ॥ कालकालप्रजासु उड्वा स्थिति न्या इति रं प्रकारेण हरेर्बते तेनान्यस्यादिति निश्चितं ॥ तदुक्तं ब्रह्मणि स्थोऽस्तु द्विष्टु ॥ ४ ॥

आदावभूत भूतं ॥ रजसास्यसर्गे विष्टुः स्थितोऽतुपतिर्दिजधर्मसेतुः ॥ रुडोप्यया यतमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्धवस्थिति ल
याः सततं प्रजासु ॥ ५ ॥ धर्मस्पदं दुहितये जनिष्ट मृत्यो नारायणो नर इति स्वतः प्रभवः ॥ नेष्टं पुरुषं दृष्ट्वा मुवाच नारायणो
घापि चास्तं विषयं ॥ ६ ॥ ॥ निषेव ॥

स्थित्वा रदेव भूतस्य ॥ एष स्थित्वा जगत्पतितुः साधादयो हरि रिति ॥ अतद्वयं क अनाद्विष्टेति नमंतव्यं ॥ ५ ॥ हरीरूपांतरैः शक्तिजगत्स्थि
तिं करोति ॥ त्याशयेन माहात्म्य प्रकटनं सर्वकं ता न्याह ॥ धर्मस्येत्यादिना ॥ धर्मस्य सकाशात्प्रजालोचन इति धातोः ॥ लोचनं निश्चयज्ञानं ॥
स्वभावात्तं पतिजानतीति रचतयाः स्वस्वभूतः प्रभावो यस्य सः स्वप्रभावः स्वविषयज्ञानस्वरूपश्चासौ स्वरूपभूतप्रभावरूपश्च त्वर्थः
स्वशब्दः परद्वयसंबन्धमेतत् ॥ अवतारप्रयोजनमाह ॥ नैकर्म लक्षणं योगं मुक्तिसाधनं तानमवदत् स्वप्रयोजनं शिष्टार्थं योगमुपासना ब्रह्मणं ध्या
नं च चरकृतवतारप्रयोजनोपलोकानुग्रहात्तराभूमावेकत्र आश्रयमविशेष आश्रयः स्ते इत्याह ॥ अद्यापीति ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

ति
यस्य

अनिनायणं प्राणं च विना न्या इत्युक्तं नपि परे ज्ञान प्रतिबन्धिनः कामादयः आविशोति किमुता न्या निति भावेने इत्याज्ञानं हरेर्महिमो प्रतिहतत्वं च प्रकट
यितुं वक्तिरदोपीति एषनासय एषानाक्यसुरवको के विद्यमसि सुखे न्ययलक्षणं जिघृति गृहीतु मिच्छतीति निरूप्यता न्यरूपानपि सुरान्
विना प्राणं कुचित्यरो अविशो हतस्तेषां अज्ञानादि न तु स्वतः अथेनैव नाप्रोतियोयं मध्यमः प्राणः एवमेताः प्राणानि विद्वान् इत्यादि स्थितिः सति भ्या
यमर्थ सिद्धसकमो बद्धयु पारव्यं वरीत्युपपदाय मेत्याख्या संतथातं बद्धिकाद्यर्थः असुरो गणादिभिः सह गत्व एषाणि विद्वान् भिन्नमन

उदोपि नाक्यसुरवमे जिघृक्षतीति कांक्षं युक्तं सगणो सबद्धयु पारव्यं गत्वा सुरैर्गणवसंतं सुमंदवातेः स्त्री प्रेक्षणे
पुंभिरविध्यत न्यदिज्ञः ॥ ७ ॥ विज्ञास्य कुरुत मकममादिदयः प्राह प्रहस्य गतविस्मयं कुरुमानेति ॥ मा भौ विभो मदनुमा
नुते देव बंधोऽस्तीति नो बलिमभ्युपमिमं कुरुध्वं ॥ ८ ॥ इह ब्रुवत्यभयं देवदेवसेवी उच्यते अशिरसः सद्यो तं मृवुः नेयं विभो
त्वयि परो विद्वति विविना स्वारा मधीरनि करान्न पाह पद्मे ॥ ९ ॥

तद्वत्प्राणैरविध्यत अमुं भगवंतमिति शेषः तस्य हरेर्महिमा माहात्म्यं न ज्ञातीत्यत न्यदिज्ञः उपलक्ष्य एते तत्र रंदादिरप्येव अनेन मुख्यप्रो
णोपि प्रगयदनुग्रहादसुरैस्तपीडाया अविषयः किमुत हरिस्तुरा विष्टकामादिपीडाया इति न्यायोदशितः ते हस्तुरा क्वे विद्वं सुयथात्मा
नमारवणमत्वादि ध्यंत नैव देवविध्वंसमाना विप्रं चोयिने श्रुतिनिष्ठते ॥ ७ ॥ अमुं अस्थाने पदव्या समन्यापनं कृत्वा उदममाश्रयं ॥ ८ ॥ अवि
हृतिरपि कारः स्वारा मधीरनि करः समहस्तेना कृतं पादपद्मं यस्य स तथा तस्मिन् ॥ ९ ॥ श्री ॥ ॥

ते धीमता

२०
नाम

अधिकारिणां द्वादश विध्यादधिष्ठानविशेषमाह ॥ अर्चोदाविति ॥ इत्यलिंगं शिला धौ श्रुतिनिगंस्थं उलं आत्मलिंगमनो लक्ष्मण इत्यलिंगं शिला धौ स्यादा
त्मलिंगमनो मयं ॥ अथ वा स्थलं हिलं चैव विष्णोर्लिंगं प्रकीर्तितमिति ॥ अस्मादयमेवात्र विवक्षितार्थः ॥ ५० ॥ इदया दिकृतं न्यासं ॥ ५१ ॥ सांगोपांगं संगमं त्रवत्समं
तिभिः सहितं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तन्मयं तत्त्वधानं ॥ विष्णोर्भूतो हृदयैर्वसदा स्याद्भगवन्मयः ॥ नेवाहं विष्णुस्मृतिविष्णुः सर्वेश्वरो ह्यत इति क्वना त्रत्वा मे

अर्चोदो हृदये वापि यथा लब्धो पवारकैः ॥ इत्यक्षित्यात्मलिंगं निनिष्ठाद्यप्रोक्ष्य वासनो ॥ ५० ॥ पादादी नुपकुल्यथ्य सन्निधाप्य समाहि
तं ॥ हृदयादिकृतन्यासो मूलमंत्रेणाचार्येयः ॥ ५१ ॥ सांगोपांगं सपादं पदांतं तं मूर्तिस्वमंत्रं ॥ पादाद्यां वमनीयाम् स्नानवा सो वि
भूषणैः ॥ ५२ ॥ गंधमांसाक्षतस्वभिर्दुपदीपोपहारैः ॥ सांगं संप्रज्यविधिवत्स्नेहस्तुलानमेहुरि ॥ ५३ ॥ आत्मानं नम्रयं ध्यायं यन्म
ति संजयेद्देवः ॥ शिवमाधाय शिरसि स्थाम्बुदास्य स कृतं ॥ ५४ ॥ एवमग्न्यकृतमादावक्ष्ये हृदये च मः ॥ यत्तेश्वरं स्वमात्मानं म
विराज्यते हि सः ॥ ५५ ॥ इति श्री भागवत एकादश स्कंधे वसुदेव नारद संवाद जयंतो पारव्या नैवेद ह प्रभृततीयो ध्यायः ॥ ॥

स्वमात्मानमिति सुतरं कथं प्रतिपादना

त्वमेवाद्यो न तु तत्त्वरूपं तं ह्यपि स एवाद्यः किं न स्यादिति चेन्न त्वं स्वतंत्रमात्मानं व्याप्ताभिवर्थापपेक्षं स्वादानात् स्वात्मनो व्याप्या विष्णुः स्वा
त्मनि कथ्यते ॥ न तु जीवस्वरूपत्वात् सकृद्विशेषधरप्रभुरिति प्रमाणोपपत्त्वात् ॥ हि शब्देनास्यार्थस्य प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ॥
इत्येकादश स्कंधे टीकायां विजयध्वजीयेतृतीयो ध्यायः ॥ ॥

इति शब्दः प्रभृतिवचनः ॥ १२ ॥ विष्णोः प्रशस्तरूपाः ॥ १३ ॥ वरुध्वंस्वीकुरुत ॥ १४ ॥ सुराणां वंदनः वंदीय हणपटवः ॥ १५ ॥ ये ये हरेस्वताराः ते ते सर्वे
पिबन्माहात्म्यं धरतिनाप्यते ॥ इति स्वरूपीति ॥ विष्णुः कल्याणं रूपं वता एतज्जिगतां शिवायाम् योगं परमात्मनः मन्दरा एव दत्तादा वाप्यश्वेतयो
कुमारो नाम हरिरूपं तं रसनकुमारं दियोगी धरज्ञानोपदेष्टा ॥ कुमारो नाम हरिस्वरूपं वयं वयं ॥ १६ ॥ तन्कुमाराय परमो वाच जगदीश्वर इत्य

इति प्रगुणतान्तेषां स्त्रियोसद्गुतदर्शनाः ॥ दर्शयामास शुश्रूषामर्चनं कुर्वती विष्णुः ॥ १७ ॥ तदेवानुचरा दृष्टा स्त्रियः श्रीवरूपिणीः ॥ गंधेन मुमु
हुस्तासीं स्तोत्राय हतश्रियः ॥ १८ ॥ तन्नाह देवदेवेशः प्रणतोन्मस्तनिव ॥ आसामेकतमविदुः सुरणां स्वर्गभूषणी ॥ १९ ॥ ॐ मित्यादिश
मादाय नत्वा तं सुरवेदिनः ॥ २० ॥ इति मन्त्रः ॥ श्रीपुनरुक्त्यादिबयं युष्मा ॥ २१ ॥ इन्द्रायानमसदसिष्णु एवतां त्रिदिवोक्तसी ॥ २२ ॥ चूर्नीरायण
बलशक्तस्तवास्तविस्मिनः ॥ २३ ॥ इति स्वरूपं वदन्मुक्ता आत्मयोगदर्शः कुमारः कृष्णभोगवा ल्यितानः ॥ विष्णुः शिवाय जगतां कल्या
वती जेस्तेनाहता मधुभिदायुतयो हयास्य ॥ २४ ॥ गुताप्येन नुरित्वा कृष्णयश्च मास्मिन्कोरे हतोदिति ज उद्धरतां भसः क्षमां ॥ कोर्म
धतोदिरमृतो नम्यने स्वष्टेष्टा हात्यपत्रमिभराजममुचदाते ॥ २५ ॥

नया विष्णोः सनकुमारारव्याधुषु बुर्जानमुत्तमांसनकुमारप्रमुखयोगेशः ॥ २६ ॥ परमेश्वरात् प्रत्यनय विष्णुः सिद्धरतिहायस्य हयय
वावतारे ॥ तेन मधुभिदायुतयो हयास्य ॥ २७ ॥ मात्स्योक्तोरे इत्ता भूमिर्गुप्ता जप्यमेतये ॥ सत्यव्रतानाम मनुः ॥ सत्यः कृष्णयश्च युष्मा ॥ २८ ॥ भसः
हमा सुधस्ते हरः ॥ चोडवरा हवतारे दिजो हिरण्यक्षो हतः ॥ अमृतो नम्यने स्वष्टेष्टा हात्यपत्रमिभराजममुचदाते ॥ २९ ॥

र मुचते ॥ २५ ॥

नाम २२

स
वि

मासावतरे संस्तुतः ॥ अमणानिः संगान्ते ॥ श्वसेतारधोरुमुचतः ॥ सुपर्णो कृष्णो व्यासनाथमानाययुः ॥ रुद्राधोतं निवर्तयास्माकं मुमुक्षीति वदिनः ॥ इ
ति स्वरूपं तस्या सावतारस्य कथं तज्जापते ॥ नृसिंहावतारे तमपि प्रविष्टं कर्तव्यं रुद्रमिदं ब्रूवन् वदतो दाषादसूनुवत् ॥ सतामभयायास्तु रेदं जघ्ने ॥ असुर
गणैः पिहिता अनाथा देवास्त्रिपोशरश्च यमो वयं इति स्मरणात् नृदत्तिरस्य शक्तो मुक्तो बहद्वधत् ॥ हिरण्यक हतायापितथैवोपरसांगत्या इति

संस्तुवतो धिपतिनां प्रमणान् ॥ श्रीशक्रं च वधतस्तमपि प्रविष्ट ॥ देवस्त्रियो सुरगणैः पिहिता अनाथा जघ्ने ॥ सुरेन्द्रमभयात्पततां नृसिंहे ॥
देवसुरेभु धिवदेत्यपनी नृसुरार्थं हत्वा तरे ॥ युष्मन्वनान्यदधात्कलाभिः ॥ भूत्याथ वामनं दामदं हलेन्द्राया ॥ हलेन स मन्ददिति ॥ सुतभ्यः ॥ २० ॥ दा
निः ॥ क्षत्रियामहं तगं वमिसमस्तु ॥ रामस्तु देहपुत्रा प्ययमार्गं वाप्सि ॥ सोऽस्मिन् बंधदशवक्त्रमहत्सलंकां सीतापतिं जयति लोकमलोऽस्मि ॥ २१ ॥

न्या

द

वचनं ति देयं कथा ॥ १० ॥ उपेन्द्ररूपी हरिः देवासुरबुद्धे सुरार्थं दैत्यपतीं नृहत्वा ॥ अंतरेषु मन्तरेषु भुक्त्वा न्यदधात् ॥ वामनो भूत्वा ॥ हलेन वने रि
माक्ष्मां अहत् ॥ हत्वा वतमरितः सुतभ्यः स मन्ददित्युक्तः ॥ तदुक्तं ॥ उपेन्द्ररूपी भगवान् जतिमन्वतरं विभुः ॥ असुरान् हन्ति निमित्तं आददेवववा
मन इति ॥ २० ॥ निःक्षत्रियां क्षत्रियं पिहितां ॥ हे हयकुलाप्ययमार्गं वाप्सि ॥ भगवन्कुलोऽयं वदः ॥ कामेन्द्रगतवान् दशवक्त्रं वाह
नृहत्वा लोके जयति ॥ २१ ॥

बुद्धो यत्कृतो वादेर्भिर्मोहति (क. व. की) कलेरतेरुदात्तसिद्धिभुजो न्यहनिष्यत् ॥ १२ ॥ (निगमयति एवं विधानीति ॥ १३ ॥) इति श्री भागवते टीकायां विजय
ध्वजतीर्थविचरितायां बुद्धो ध्यायः ॥ (सुत भगवद्भक्तो कविशेषो राजा भगवत्विभुरयानां कश्चिदर्थानि स्थितिरिति प्रकृति भगवन्मिति हेतुना वि
तमाः ॥ दूरेः पितृमेनात्यंतो फलं देत्वा ॥ तदभजनादिदोषः पातुहेतुदितितदभक्तानां तस्यैव निष्ठेति वक्तुं भगवदवयवैर्भावोऽयमप्यनुसृतिप्रकारमाह वे

भूमे भगवत्तरणाय दुष्टजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्टब्राह्मण ॥ वादेर्भिर्मोहति यजहो तदहं नृभूदान्कलेः सिद्धिभुजो न्यहनिष्यदेते ॥ १२ ॥
हवनिधानिकर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः भूरीणि भविष्यशसो वणिता निमहाभुज ॥ १३ ॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वसुदेवनाम
दशमोऽध्यायः ॥ रात्रौ वा ॥ भगवन्तं हरिं प्राप्य न भर्तृत्वात्मविन्नमाः ॥ तेषामज्ञातकामानां कानि
घ्राविजितात्मना ॥ १ ॥ तमस उवाच ॥ मुख्यबाहुरुपदिभ्यः पुरुषस्याश्रमेऽसह चत्वारो जहिरवर्णाः गुणैर्विप्रसूयः पृथक् ॥ २ ॥ येषां
पुरुषसाक्षादात्मप्रभुवर्माभ्युपगम्य वज्रानि स्थानाद्गृह्यतं दधः ॥ ३ ॥ दूरे हरिकथाः केचिद्देवाच्युत कीर्तिना शस्त्रियः कृदा
दयस्वैव तेन कृपा भवादृशा ॥ ४ ॥

सुरेति शमादिगुणैः ॥ १ ॥ एषा मुत्पन्नानां मध्ये आत्मप्रभवं चोत्पादके पितरमित्यर्थः ॥ पितुर्दूरेऽर्थाद्देवकुंठदिलक्षणाद्गृह्यतः ॥ ३ ॥ भूयाद्य
थ विचारान्धितु तत्वेन दूरीकृत हरिकथाश्रवणकीर्तनादिसाधनानां स्त्रीपूजादिनष्ट्रियः साधनमाह ॥ दूरे हरिकथा इति भावदृशा
नामनुकंपाविषयत्वेन हरिकथाश्रवणायुधिकादिणः स्युरिति भावः ॥ अयुत्स्य कीर्तनयेषामस्ति ते जेयुतकीर्तनात्तद्वद्वे ॥ ४ ॥

२२
नाम

ध्व

भगवता मत्स शक्तिवादविकारश्चिन्त्यादित्याशंक्यवयं भवन्तं प्रत्यक्षबलाजलात्प्रतिबलं तदिति भावेनाहुः ॥ त्वामिति सुचतां यन्मानी ये अति
गयाः कस्ताश्चिन्त्येति परमं ब्रजतात् ॥ न कोऽपि ब्रजति चेत्को वायुर्वानन्यद्व्यथ ॥ सावा एवा देवतेतासादेवैताया ध्यानं मूल्यमपहत्यायेना
मत्पुमं व्यवहृत्साय दाम् सुमत्यमुच्यते सोऽपि भवदिति श्रुतिश्चोक्तं वलवत्समाणां न येवंतर्हि वायुमंतरेणा भजतामितीत्या भगवत्साक्षिल
क्षणमुक्तिर्नस्यादित्याशंक्य भगवदनुग्रहे सति काप्याय नृदुस्तरानस्यादिति भावेनाहुः ॥ नेति ॥ त्वमविता बर्हि विस्तृता गददतः पुंसोऽसि
विष्णुर्भूषणं पदं धत्ते तर्हि स बलिरन्यस्य न तवैव यदि विष्णुर्भूषणं पदं दद्यात् तर्हि बलिरपि त्वत्प्रीतिजनको न स्यात् ॥ न वायं तेषां तस्मात्तद्वे

ता
तरे

त्वां सुं बर्हि ॥ तसि सुरद्वतावहोतरायास्तां क्विन्ध्य परमं ब्रजतात्पदैते ॥ नान्यस्य बर्हिषि बलिं ददतः स्वभागी धत्ते पदं त्वमवितायदि
विष्णुर्भूषणं ॥ १ ॥ सुत उवाच ॥ गुणमानुते जेयुते श्रेष्ठ्या तस्मादधारजलधेरतितीर्थं केचिद् ॥ कोऽस्य यतिविफलस्य वंशपदगा
मर्जति दुश्शतपञ्चदशोऽस्य जीति ॥ २ ॥

भक्तेऽप्राधान्यं तवैव विप्रनिवृत्तिरिति दर्शितं भवति ॥ १ ॥ किं बहुना कामादिजपादपि क्रोधजयपुत्रदुःसा ॥ ४ ॥ तव सोपि गोपदतरणवत्तु श
कृदिति विज्ञापयति सुत उवाच ॥ चत्वारो मासाश्शीतकराश्चत्वार उष्णो हेतवः ॥ चत्वारो वर्षे हेतवः इति त्रिकांशगुणाश्शीतोष्णवर्षे संज्ञाः ॥ जेयु
जिह्वा भवन्ते भूयः ॥ शिप्रमवयसः ॥ सुदादिव्यसनमाधारजलधेरतितीर्थं उन्नीष्य केचिदपि हिता ॥ विप्रस्य प्रति क्रियाकरणश
स्य भावेन फलं हितस्य त्मनाशादिविह दुःकृतस्य क्रोधस्य वंशवीति ते गोपदे मर्जति दुश्शतपञ्चदशोऽस्य जीति ॥ २ ॥

२३
भवदंशहरकि
ताः

दी

श्रियाश्रीरकांवाविभ्याअणिमाधैधैर्येण श्रीविभूत्यादिना जातस्म्येन समुद्रमदेन अवमन्यंति अवजन्ति ॥ १॥ हरिप्रियावतानेव दुमेवतावेनंत
धापीदमभिक्रमिति भावेनाह ॥ सर्वे धिति ॥ हरेः शरीरे विषाणसदसिद्धस्यावज्ञा कथंकारं संगच्छतेत्यतो वातद्वजानप्रकारमाह ॥ सर्वे धिति ॥ तत्रेह तु
माह ॥ अनुध्यादिति ह्येकानेपि श्रीसेवाया विष्णुसेवात्वात् तद्वतां कथं मधः पातः स्यादिति ॥ इयमाशंका येतु विष्णुमवज्ञाप्रस्थिय मधुपासते ॥

श्रियाविभूत्याभिजेनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ॥ जातस्म्येनांधधियः सर्वे श्वरास्तो वमन्यंति हरिप्रियां नृवहाः ९
सर्वेषु श्वरतनुभूतस्ववस्थिते पथास्वमात्मानमभीष्टमीश्वरं विदोपगीतं वनप्रसूते तु धामनोरथानां प्रवदति वार्तया १०

उपेक्ष्य वारिंतेतु भूत्वा याज्याः पतंतस्य धः इत्यनेन परिहृत्या ॥ राजप्रीत्यभावे प्रकृतिवर्गेशीत्यादि प्रयोजनमभीष्टफलानुदयात् ॥ इदं गम
जनप्रीत्यभावे परिहृत्य इदं प्रीतिरपि नैवेदितं तत्सामकाभावादेव प्रकृतेपि विष्णुप्रीत्यभावे लक्ष्म्यादिप्रीतिरपि अभीष्टफलदानस्यात्
लक्ष्म्यादिप्रीत्यभावे परं विष्णुप्रीतिरपि लक्ष्मीर्वापि न स्यात् ॥ अतो यथा योग्यं विष्णुप्रीतेरनुकूलान्प्रीतिरिति शिखाश्रुगुरुपदेशेन
तत्र तद्विष्णुभक्तिः कर्तव्येत्यतस्तु यमवधिधेयानान्या तस्य श्वरनाभावोपि निश्चयजडस्य रनवत् स्वतः प्रवृत्तेः १०

२३
नाम

वा

लोकस्ति

एवं कुर्वाण अक्षरवद्वृत्तयोर्न देवप्रकृतयः तेषां वर्षा मुतामुत कालेन पिप्रवृत्तदर्शनात् ॥ उक्तं निदर्शनसाम्याज्ज्ञेयाह ॥ लोकैर्जंतोर्नृन्ममृतिमतः प्राणिनोऽप्यपादिसेवाः
भित्वाः सदा तनाः सति तु शस्त्रद्वयव्यसं प्राप्तवस्तुचक्रः तत्र मघादिसेवायंतामेवाहियता विहाय बोदना विधिर्न हितेन मस्तिवत इत्येवमप्यभिप्रेतमघानि
हरेः रूपाथमेव न ॥ वामदेवो वामयज्ञोऽयमो हरिपूजनं ॥ पितृमहो देवयज्ञो मांसेन हरिपूजनं ॥ व्यवायमयज्ञे मघांतु सोमात्मकतेष्यते ॥ इति यादौ न विप्रानां
विप्रोऽप्येव विष्णुपूजायाः प्रवृत्तिः स्याद्गोदोषस्य कारणं ॥ घ्राण भक्षाय वा यज्ञो देवसर्वस्य चेष्यते ॥ येष मघस्यमाध्यादिस्तत्रियस्य न दुष्य
ति ॥ हे वरत्यैव प्रीतिविष्णोः पुत्राश्च मनुष्या तस्माद्विहितमात्रेण रागमुक्तामयथा विधिः ॥ तस्माद्विहितो हरिस्मृत्वावर्तन्यानी हरेर्मेवेदिति विधिः ॥

भी
व

लोकैर्व्यवासाभिषमघसेवानिष्ठास्तु जंतोर्न हितत्र बोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषु विष्णुपूजायुक्तानुरागेन सुरवृत्तिरिच्छा ॥ ११ ॥ धर्मं हि
धर्मेकं कृतं यतोऽस्य ज्ञानं स विज्ञानमनुप्रशंतिः ॥ गृहेषु युजंति कलेवरस्य मृत्युं न वश्यंति दुर्गतिं वीर्यं ॥ १२ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

ते

नोस्ति चेत् किमिति तत्रास्थीयत इति तत्राह ॥ व्यवस्थिति रिति ज्ञानविहाय तेषु व्यवसायादिषु स्थितिः सुरैव गृहं शरणं येषां ते तथा हरि विमुरवाः ते रिच्छा
ततः किं तत्राह ॥ असुरेति ॥ निषिद्धक्रियात्वात् असुरजनस्य वृत्तिर्नो विकानुसुरापि वेत्ति श्रुतेः ॥ ११ ॥ एते देवविरुद्धाः ॥ धनमिति यतोऽस्य मादृमोदस्य पुरुषस्य ध
स विज्ञानं ज्ञानमुत्पद्यते ॥ अनुज्ञानोऽयं रनंतरं प्रशंतिः प्रकृष्टा मुक्तिर्भवति ॥ यो धर्मश्च धनाद्भवति तादृकधर्मेकं धनं यकलेवरस्यार्थे गृह
षुकल्लादिषु युजंति प्रयुजंति प्रयुजते ॥ कामस्यापि पुरुषार्थे वा तदर्थे मध्यप्रयोगो युक्त इति तत्राह ॥ मृत्युमिति जनेन कामलक्षणापुरुषार्थ
स्य क्षणभंगुरत्वमुक्तं ॥ अतर्ह्यशी प्रवृत्तिरासुनीत्यर्थः ॥ धनं पुष्टिलक्षणमेवेदं तुरित्येव विधेयं न स्यान्पविषयत्वं कुर्वते ॥ असुरी प्रवृ
त्तिरिति किमु वक्तव्यमिति ममर्थे हि शब्देन सूचयति ॥ १२ ॥

चवायादीनां यत्तेषु विहितत्वमर्थादुक्तं तत्र विधानप्रकारमाह यत्प्रमाणेति । अयमर्थः सुरायाः प्राणभक्ष इति मत्स्यविषादीनां सदैव ज्ञविशेषि शोचिषितः त
 यथायत्नशालं भनंतु तदेव यत्तेषु विहितं पशुमाळभेतेति । बहिस्तानविहितानि हि स्यात्सर्वभूतानीति च । यथा प्राणभक्षादिकं विहितमेव व्यवायः पितृयज्ञे प्रत्यु
 संतेषु विहितो रस्ते र्द्वयभोगा यत् । अत्रापि व्यवहार्य पितृयज्ञेऽपि न्यस्य प्राणभक्षमंतरेण सुराविहिता । व्यवहार्ये मन्त्रसोमास्तकृतये यज्ञो ह्यत्रिय
 एतान् विप्रोदविप्रोदोषमालिप्यते । अरागतः प्रवृत्तिः स्याद्वागोरोषस्य कारणं । प्राणभक्षो व्यवहार्ये सदैव सर्वस्य चेष्येति चोक्तं । किमत्रमर्थित
 मन्त्राहोदमपिति धर्मस्वरूपज्ञानमेव श्रोति कारणमित्यर्थः । यत्तेषां तन्मन्त्रोक्तं दैवतोद्देशतः पशोः । हिंसानामन्त्रकथनं तस्मान्नात्राचरेद्बुधः पशो

ब्रह्माणभक्तो विहितः सुरायास्तथापशो रालनं न हि सा ॥ एवं व्यवपः प्रजयानरत्येदमां विशुद्धं न विदुः स्वधर्मं ॥ १३ ॥ ये च नेव विदोस्तत्तया
सरसिमानिनः ॥ पशुद्वयं हि विदुः श्रद्धावेत्यखादन्ति वेते च तान् ॥ १४ ॥ द्विषन्तः परकार्येषु स्वात्मानं हृदि निश्चरं ॥ मृतकसानुबन्धे रिमन्
वद्वस्नेहाः पतन्त्यधः ॥ १५ ॥

यत्ते मृताः पुनरुत्थिता इति दैवेषु पेटके अतोऽ^{जा}भायालमनं स्वर्गस्थतु न मारणमिति । वचनाद्यज्ञोत्पत्तेश्च भननं मारणमित्युक्ते ॥ १२ ॥ तत्र के मारकाया
रकाणां पशूनां किंतु फलमत्राहयित्वेति असंतोषशक्तकर्माणां तेषां वः त्रैलोकिकाण्येव हतपशुभिः स्वादनमेव प्रयोजकस्य ॥ १३ ॥ किं वा भेदज्ञानात्
तोप्यधिकदुःखकरो बोद्धव्यादित्याह । द्वेषंतस्यादिनां स्वात्मानं स्वाधारे । स्वमहिम्नीतिः परकायेषु स्वकायेषु च संतं पापिनो जीवादन्यद्वेषंतोऽ
सहमानाः आत्मत्वादात्मशब्दोत्तं स्वस्मिन्नपि परेषु च । जीवात्म्यं न पश्यन्ति श्रुतेषु विद्विष्यन्ति च एतास्त्वमासुरान् विद्विष्यन्ते पुरुषा धमानिति ।
स्मृतिः शीतार्थवाधिका ॥ ॥

विश्रादीनां हरिभक्त्यभावेति विचारो न माहो हेतु रित्याह। विप्रदति विश्रादय श्रोते ननु विचारयोग्ये तज्जगत्तु नाहो हेतुपदांति क्रीप्राप्ताः हरिपदस
मीयप्रतियोग्याः यद्यप्यथापि आम्नायेन सद्भावाद्भविष्यदेषामस्तीत्याम्नायवादिनः। हरिभक्तिलक्षणपुरुषायापि रिज्ञानात्तु मुर्धातिनजानंतत्प
तेजन्मादिकं अयोजकं किंतु हरिभक्तिरेवेत्यर्थः॥५॥ ननु वेदोक्तं कमणीतत्त्वज्ञानोत्पत्तेः कथं तेषां मोहः कमणाज्ञानमातनोतीति श्रोते रित्याशंक्या
म्नायविरादित्वेन सम्पकृतं दुदितकमेतत्वापरिज्ञानादिदोषयुहयस्तत्वादित्याह। कमणीति। अको विदत्वे हेतुत्वात्। रिज्ञानात्तु त्रमस्वोदिति। अदत्त्वे अग्न्यः
श्रोतुं शक्यमित्यतः पठितमानिनरति अतो नृत्वाः यमामाध्याखगादिमधुवादिन्यागिरासघानधुगिरितीव स्थितया वाचा उत्पुकाः जिह्वारसं

विषो राजन्यदेश्यौ च हरेः प्राप्ताः परांतिकं । त्रितेन जन्मनाथपि मुहूर्त्तस्यैवादिनः ॥ ५ ॥ कर्मण्येको विदस्त्वामूर्खोऽप्यंतिमान्निनः ।
वदंति वारकाभूदाः ययामाध्यागिरात्सुकाः ॥ ६ ॥ रजसघोरसंकल्पाः कामुकाऽभिक्लव्यवः । दाभिकामानिनः पोषाविहसंत्यथुत
पियान् ॥ ७ ॥ वदंति तेन्येन्यभुपासिते अयोगहेतुमेधुन्यपरेषु वाशिषः । यजत्यसृष्टान् विधानदक्षिणास्त्येपरं द्वीतिप्रेमुनते द्विधः ॥

स्वर्गतः तथा सादकास्वर्गादि विषयवचनविशेषान्वदन्ति। किंवा तैत्तिरीयसारांगेण घोरोनिष्ठरः पश्चात्तं भनादिलक्षणः संकमोयेवांते तथा का
मुकाः विषयलो लुपाः तद्विघ्नकृतेन अभिमन्यव उभितः मन्युस्वप्रधानायेषांते तथा एवं विधापायाः। अमुताप्रियां नूनिदूतंति। एथ कृष्टयक
होषानुल्लुका विहसंति इत्यन्येः। एतदेव विहरेणातिवदन्तीति। गृहेषु स्थित्वान्योन्यमाशिषावाक्यप्रबंधानुगुणोक्त्ये लक्षणात्तु वेदंति।
तत्रोत्तरुपासितत्रिया इति। किंवा स्थित्वान्विधानदक्षिणाः परं केवलं वृत्त्येनो बनेपाथे पश्यनजादीने इति। तत्त्वालभनेकुतोतद्विद

अदत्तान्निधुक्कुमुद
(दिशाः)

स्तत्वाद्याः ८

५

१५५३

सत्सर्वसामान्यतुल्यविशिनष्टि। कृत्स्नरति कृत्स्नकालस्यस्योत्तरं कृतदत्ता किंवा इत्यस्योत्तरं स्पृष्टुं इति की। दश इत्यस्योत्तरं चतुर्वाङ्गुरित्यादिनामेत्य
स्योत्तरं इत्यस्योत्तरं विधिनेत्यस्योत्तरं तपसेत्यादिशोतस्याध्याधिकारिलक्षणं एवमुत्तरवापि। ॥२३॥ सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रधानं ॥२५॥ त्रिमैखलः

क

हृतेषु कृत्स्नतुर्वाङ्गुरितो वक्तुं लोचनः ॥ हृत्स्नाजिनोपवीताक्षाधिभृद्दंडकमंडलः ॥२१॥ मनुष्यास्तु तदाशोतानि वैरासुहृदः समा ॥ यजंतितपसादेवं
शमेन वदमेन च ॥२२॥ हस्तः सुपौर्णो वैकुण्ठे धर्मो योगेश्वरो मलः ॥ ईश्वरः पुरुषोत्तमः परमात्मनिर्गुणः ॥२३॥ त्रितुल्यो रत्नवर्णो सो वतुर्वाङ्गुरितो वक्तुं लोचनः ॥
हृत्स्नाजिनोपवीताक्षाधिभृद्दंडकमंडलः ॥२४॥ तंतदामनुजदेवं सर्वदेवमयं हरिं ॥ जपेति त्रय्यया विद्याया धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥२५॥ विष्णु
देवः पद्मिगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः ॥ वृषाकपि जयंतश्च उरुगायतृतीयेते ॥ द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवसानि जायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिरंकेन हस्तैरुप
लक्षितः ॥२६॥ तंतथा पुरुषं मर्त्यं महाराजोपलक्षणं ॥ यजंति वेदतंत्रांश्चोपरं जिज्ञासवो नृप ॥२७॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ॥ प्रद्युम्नाया
निरुध्याय तुभ्यं भगवते नमः ॥२८॥ नाराणाय कृष्णाय पुरुषाय महात्मने ॥ विश्वेश्वराय रामाय सर्वभूतात्मने नमः ॥२९॥ इति द्वापर उर्वारशतुर्वंति ज
गदीश्वर ॥ नानातंत्रविधानेन कलावपियथा स्मृत्यु ॥३०॥ हृत्स्नावर्णं कलौ हृत्स्नासंगोष्ठांगे सपार्षदं ॥ यज्ञैः संकीर्तनं प्रायेर्यजंति हि सुमेधसः ॥३१॥
ध्येयैस्तदापरिभव्यमस्मीष्टदोहं तीर्थोस्पदं शिवविरिचिनुतं शरण्यं ॥ मृत्यातिदंष्ट्रणतपात्मनो वा ॥ धिपोतं वंदामहे पुरुषतज्जगत्पारविंदं ॥३२॥
त्यक्ता सुदुष्टसुरैश्चितराज्यतश्मो ॥ धर्मिष्ठ आर्यवत्सो यदगादरण्यं ॥ मायात्मगंदर्पितमै सितमध्वावहं दामहे पुरुषतचरं रविदं ॥३३॥ ॥ ॥

विष्णुणितमेखलः ॥२४॥ कलावपियथेज्यते तथा शुभम् ॥३०॥ ॥३१॥ यज्जगत्पारविंदं मार्यवत्स पितृवत्सनेन अरण्यमगात् यज्जदं सितं मायात्मगं ॥ अ
ध्वान्ननश्चरणारविदं दामहे इत्यन्यः ॥३२॥ ॥ ॥

२५
नाम

ग

सामेण

उपसंहरति। एवमिति सामान्यविधानमिदं विशेषविधिस्तुः स्वयमुत्सवदेशगं म्पदतिशास्त्रहृदयं इत्युक्ता तनोक्तं शास्त्रांतरसिद्धत्वाच्चैत्येव
तदुक्तं ध्रुवतयेवमुच्येतयां मूर्तिषु दिशो दुरु ॥ शिष्याणां योग्यता ॥ भिक्षो विघ्नस्तनिस्तुतद्युगं इति ॥ यस्मिन्पुगे स्वयमुत्सव ॥ तत्सर्वयुगावतीर्णो ह
रिणागुरुपदिष्टेन अभीष्टसिद्धिर्भवति जवतीर्णो हरेर्मुख्यतमं यज्जनेन वा ॥ नृसिंहमूर्त्या च तथा यांबान्यां प्रदिशो दुरु इति वा ॥२५॥ कृतार्दः

एवं युगानुरूपोऽसौ भगवान्पुणर्वर्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यते राज्ञं ह्येयसामीधरो हरिः ॥२५॥ कलिसंभाजयंत्या रोगुणजाः सारभाभि
तः ॥ यज्जसंकीर्तनेनैव सर्वस्वार्थो भिलभ्यते ॥३६॥ नक्षत्रः परमोन्माधो देहिनां धाम्यतामिहा यतो विंदेत परमां शांतिं नश्यति संसृतिः ॥३७॥
कृतादिषु प्रजाराजकलाविद्यंति संभवं ॥ यज्जसंकीर्तितो नृणां हरिर्दास्यत्यसंभवं ॥३८॥ कलौ तथा भविष्यति नारायणपरायणाः ॥
कवित्कविमहाप्रजडमिलेषु वभूयसा ॥३९॥ तावप्यपणो नरो यज्ज कृतमालापयस्विनी ॥ कवेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥४०॥
ये धिर्वीति जले तासां मनुजामनुजेश्वरपयोभक्ता भगवति वासुदेवे मलाशयाः ॥ देवार्पितभूतास्तानृणां प्रजाकरानृप ॥ ॥ श्री ॥
कलेः पुण्यहेतुत्वात्तौति ॥ कलमित्यादिना सारभागिनः सारया इत्या ॥३६॥ ॥३८॥ तथा कलौ भविष्यति जायंते कवित्कविदेशे तथा सं
भूतानां नारायणपरायणा इत्युच्यते ॥ यज्ज इमिलेषु तावप्यपणो दिनघः संति प्रतीची महानदी तावप्यनेत्रवती वराहक्षेत्रात्सह मिरंभित्वा पश्चि
मसमुद्रस्यंदमाना ॥४०॥ देवार्पितभूतास्तानृणां प्रजाकाश्चस्युः ॥४१॥

पृ
६

सामान्यमुक्ताविशेषमाह देवर्षीतिविशेषाधारणामपरिवर्तयामात्मनाशरण्यमुकुंदं शरणं गतो भवति। सित्यंदेवादीनां किं करोम्यपीचनभवति। स्वोन्नमा
स्वितेतिशेषः तेषां किं करम्यपीचनेदेवात्पर्य। सर्वात्मना हरिभक्ताः हरिभक्ता इति निविधाः। तत्र देवेशः सर्वस्वना हरिभक्ता देवाः सर्वधाभक्ताः। तदित
रिभक्ता इति। अत्रापि ये भक्त्यधिकालेते अपरेषां स्वामिनो उमर्णाः। त्वारेषां किं करम्यपीचनस्यात्। सर्वात्मना हरिभक्ता देवेशा एव केवली। सदेवास्तु सर्वधाभक्ता भक्ता
एव तरे सन्ता। हरिभक्त्यधिके धेवर्षीकास्थानेति। तथा। हरिभक्तेनेतरेषां वा सुदेवव्यवाश्रयात्। द्विविधेयस्वोन्नमर्णा भिदा तथ्यानीतराणि च। हातयेभ्य
विमुच्येतनेतरेभ्यः कथंचन। कथं विदेवाद्यनुपलभ्यमानो भोपि वतंते। विवत्वा न दधीनं हि रय रूपं सर्वशोभत इति स्मृतिः यशस्व गृहीता। ॥४१॥ एवं विधस्यापि

देवर्षिभूतास्मृतापि तृणां किं करोनायमृणीस्वराजन्। सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिक्रम्ययात्। ॥४१॥ स्वपादमूलं
भजतः प्रियस्यत्यक्ता वै भावस्य हरि परेशः॥ विकर्मयुञ्जोत्पतितं कथं विदुर्नोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः॥ ४२॥ ॥ श्री ॥ ॥

३ हरिभक्तस्य पूर्वोदृष्टमिति विकर्मणा धपातस्यादिति तत्राह। स्वपादमूलमिति लोको न्योपुत्तत्रोदमिति भावो येन सतथा तस्य सुवेदाभगवदधी
नोत्ति। तिभावयुक्तस्येत्यर्थः। कथं विदुर्नोति तदुत्पातितं विकर्मतदुनोति। इतरभक्ते देवा उदकादिभिः पिबन्ति। हरिभक्त्येव कंष्ट्रपात्रान्य
यामाक्षानस्यात्तदुक्तं। उदकेनूनमत्कारेण स्मृतिमिमेनसा तथा। यतिभिश्चापि संश्रया देवामोक्षमियात्तुभिः। मध्ये विष्णुमनुस्मृत्यना
न्यथा तु कथंचनेति। तत्रापि प्राक्तन्ये न श्रीहरिध्यानकतव्यतत्संनिधानसंबंधविशेषादेवतास्मरणं प्राधान्येन हरिध्यायस्तत्संबंधात्सुरादयः
ध्यानान्यत्कविद्वारा द्वेननुषयागिबन्ता इति विशेषवचनात्। ॥४२॥
ये व य

२६
राम

एतदेव विशदयति यि केवलमिति। केवलमयथा र्थाज्ञानं असंश्रयात्। ये वमदतां चार्त्ताः पंतितमन्यास्ते त्रिर्वासाधनयोग्यमभिजन्म यस्य स तथा तादृशमात्मानं प्रा
तयेति। तमसीति शेषः। यद्वा अभेदज्ञानांगतिमुक्ते दानीं मिश्रता निनास्थितिमाह्वयति। केवलो हृदि स्थितिः। तानरहितः। अस्मादृशो भवति भगवान् किं
तु गामिनि वत्प्रयोजक इति तानवतो येते मुक्तपुण्यफलाः। आत्मानं स्वर्गोन्मुख्यत्वं कृत्वा तेषां यति तितं मुक्तास्ते लोकविशालक्षीणपुण्यमृत्युलोकं

ये केवलमसंश्रयायेवातीताश्च मूढतां। त्रैवर्गिकाभिजन्मानमात्मानं पातयंति ते॥ १६॥ येन त्रैवर्गहृदो शांता अज्ञानेनानिनिनः॥
सीदं त्यक्तकलमैकलध्वस्तमो नो रथाः॥ १७॥ दिवा सायासरवितगृहीपत्यसुदृष्टियः। तमो विशंत्यनुष्ठासं वा सुदेवसा उद्वृत्ताः। ॥१८॥
राजो वात्॥ ॥ कस्मिन्काले स भगवा किं वर्णः कीदृशो नृभिः॥ नास्माकं न विधिना पूज्यत इति हेन्यतो॥ १९॥ करभाजन उवाच॥ ॥
कृतं नेता ह्यपरं च किरि तेषु शयः॥ काना वर्णाभिधारितो नानैव विधिने ज्यते॥ २०॥ ॥

ली
र
म

विशंतीति॥ १६॥ अभयेषु त्रैवर्गिकाः अधपतंतीत्युक्तं। तत्र केवांकुत्रनिपात इति अतो धो निपातं विधिनः। त्रियेतनेति। तत्रोभयेषु त्रैवर्गिके सुये आ
त्महनः येषां आत्मानं हंतंते तमो विशंत्यनुष्ठासं वा सुदेवसा उद्वृत्ता इति। अस्यायासरवि
तगृहीतीन्तीत्वा कालात्मना भगवता ध्वस्तः। कस्मत्वेगमिष्यादित्यदि मनोरथो ये वाते तथा अनुष्ठासंश्चासमोक्षलक्षण सुखरहितं तमः विशंति।
॥१७॥ ॥ १८॥ मुमुक्षुभिः अभोक्षजर्दक्षणीय इति निरणापितर राजाष्टकतिरस्मिन्निति तत्सर्वं॥ २०॥

हं नरेत्तुं हतवान् नृतिमुक्तिं अत्यविश्रया ॥ ५० ॥ ब्रह्मभूयाय स्वस्वयोग्यं पूर्णानंदं वा ॥ ५१ ॥ इत्येकादशस्कंधे विजयध्वजीये पंचमोऽध्यायः ॥ ॥
स्वाभीष्टसुलोकप्रसये भक्तनुरय ब्रह्मादिप्रार्थनासुधादीकृतचित्तस्य हरेस्तदभ्युत्थानं स्वकुलसंहरणोपक्रमश्च समृद्धभक्तिसमुद्रमग्नौ

भूभारानुराज्यं हतवेगुसये सतां ॥ अतर्पणं स्य निष्टेयं यशो लोके वित्तवृत्तिः ॥ ५० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाभोगो वसुदेवोतिवित्तवृत्तिः ॥
देवकी च महाभाग हतुर्भो हमात्मनः ॥ ५१ ॥ इति ह्यसमिपुण्यं धारयेद्यः समाहितः स भूयैह शमले जलं भूयाय कृजते ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीमा
गवते महापुराणे एकादशस्कंधे वसुदेवनन्दसंवादे पंचमः ॥ ॥ बादरायण उवाच ॥ ॥ अथ ब्रह्मात्मजो देवो ज्ञेयः शरावता भगवा
त् ॥ भवश्च भूतभयेशो ययौ भरतगणे वृत्तः ॥ ॥ इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ॥ रुषयों गिरिसोकडा विश्वेसाध्याश्च देवता ॥ १
गंधर्वास्तोनागाः सिद्धवारणकैर्गुह्यकाः ॥ क्रमयः पितरश्चैव सविद्याधरकिंभराः ॥ २ ॥ द्वारका मुपसंजग्मुः सर्वे ह्यदिदृक्षवः ॥ त्वपुषा
मेन भगवान्नरलोकमनोरम् ॥ ३ ॥ यशोवित्तवृत्तिं लोकेषु सर्वलोकेषु मलापहं ॥ तस्यां विभ्राजमानायां स मृदायां महर्षिभिः ॥ ४ ॥ अथ वसुदेवो
त्प्राप्ताः ॥ दृष्ट्वा मद्गतदशनं स्वर्गोद्यानोद्गमे मत्प्रेः ॥ व्यदयंतो यद्गतमं ॥ ५ ॥ गीर्षिश्चित्रपदार्थो भिक्षुपुत्रुजगदीश्वरः ॥ ६ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

५ कारश्चस्मिन् ध्यायेत्तत्तत्र बुधमं ५

वोपसति पंचमं ब्रह्मादिप्रार्थनाप्रकारः प्रथ्यते अथेत्यादिना आत्मनेरात्मनो मनसो गोतेः मनकादिभिः संक्षिप्तोक्तं विवृणोति भवत्ये
दिनादिदृष्टत्वे हेतुमाह वपुषेति ॥ सर्वलोकमलापहं यशो लोकेषु वित्तवृत्तं भगवान्नरलोकमनोरमस्तियेन तस्मादिनिशेषः ॥ ५ ॥ अथ वसुदेवो
त्प्राप्ताः ॥ दृष्ट्वा मद्गतदशनं स्वर्गोद्यानोद्गमे मत्प्रेः ॥ व्यदयंतो यद्गतमं ॥ ५ ॥ गीर्षिश्चित्रपदार्थो भिक्षुपुत्रुजगदीश्वरः ॥ ६ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

२७
राम

यत्पदारावेदं तद्विबुद्धीदियं प्राणमनोवबोभिमानिभिर्देवैश्चित्यते ॥ ५० ॥ अथादिदेवैश्चित्यते ततो बुद्धेः एतदुत्प्रेतं भाव्यं तत्किमयं निगुणस्यास्तीत्यहं ब्रह्म
त्यादिना भावयति स्मृत्या नियतया त्रिगुणबाधकत्वात् आत्मा भाव्यत्वेन यद्ब्रह्मा तदं भवेत्तस्य पुरुषसंवाधिवेन पदं निदर्शनादिना मात्रेण प्रकृत्या स्मृत्यादि
कं कथं नुपपद्यत इत्यत उक्तं ननु एतद्व्यतिरिक्तं त्रिगुणेषु स्थित्वा भियेते गुणैः न नुगुणसंवाधात् त्रिविधं पुण्यपापलक्षणाकर्म बद्धतारया देवैति तत्राहं ने
ति रिति रते गुणभिमितैः ॥ अनेन दुःस्वानुभवापि नास्तीत्युक्तं भवति ॥ अत्र हेतुगर्भे विशेषणमाह यद्विधेः प्रकाशकः ॥ अथादिदेवैश्चित्यते ततो बुद्धेः एतदुत्प्रेतं भाव्यं तत्किमयं निगुणस्यास्तीत्यहं ब्रह्म

देवाद्बुद्धुः ॥ न तास्मतेनाथ पदारावेदं बुद्धीयं प्राणमनोवबोभिः ॥ ५० ॥ चित्यते तं दृष्टिमात्रमुक्तं पुंमुमुक्षुभिः कर्ममयेकपाशात् ॥ ५१ ॥ त्वं मायया त्रिगुण
यात्मनि दुर्विभाव्यं यत्तं स तस्य वसिष्ठुपसितं द्रुणस्थः ॥ जेतैर्भवान्जितकर्मैर्भिरन्येतेषां खेसुखा व्यवहिते भिरतो न वयः ॥ ५२ ॥ बुद्धिर्नृणां न तु
तथेद्वा दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःविद्याभिः ॥ सत्त्वात्मना मृषेत यशसि पट्टसङ्ख्यया च वणसंभृत्य भया स्यात् ॥ ५३ ॥ ॥

सर्वमिति सर्वज्ञस्यार्थः ॥ अतएवाव्यवहिते स्वरूपसुखे भिरतः अतएवानवयः दुरागभिरतिनिमित्तोपाभावात् ॥ ५० ॥ तव कीर्तिर्पूर्यात्तद्व्यासं सारिणा
मपि सात्विकानां गुणनिमित्तपाषादिते पाभावेनात्यंतिकी श्रुदिर्भवति किमु तत्त्वति भावेनाह बुद्धिर्नृणां न तु ॥ इदं दुराशयानां नृणां तथा विद्याविद्यादिभिः
श्रुदिर्नृणां न तु यथा सत्त्वात्मनां पुंसो तैतवया शसिपट्टसङ्ख्यया श्रुदिः ॥ इत्यादित्यत्र यथा अनेन त्रयो विद्याभिः ॥ सत्त्वात्मना मृषेत यशसि पट्टसङ्ख्यया च वणसंभृत्य भया स्यात् ॥ ५३ ॥ ॥
हस्तिना सत्त्वगुणस्थमगत्वा रतिहेतुत्वात् बुद्धिः कस्त्वेन ज्ञानजनकत्वेन मुक्तिहेतुत्वात् ॥ ५४ ॥

२८

सहृत्वादिगुणार्थेनाह अस्मिन् अस्मिन् उदयादीनां हेतुरसि प्रधानादिदमुखमिति युतेः प्रकृत्यादीनां जगदेतुत्वादिति
 ननु मत्राह अयमेति अस्मिन् अस्मिन् उदयादीनां हेतुरसि अतः कालः कालनिर्मात्रत्वाच्च कालरत्नाह कालमात्र इति सर्वमिमेवाजतिरेविद्युतः प्रकृष्टादिति
 युतेः हेतुविधांतरेण कालशब्दाव्यवभाह (त्रिभिर्भिरिति) तिस्रस्तु नो स्यालक्षणानां भेदोपस्य सतथागभीरयः अतर्कितोऽप्यवेगः सौम्यका
 लस्त्वमिति कद्वितत्राह उत्तमेति पुरुषोत्तमशब्दाव्यः संहारकर्तृत्वं विशिष्टं अखिलेति अधुना वादवाद्यखिलजगन्निरासे प्रवृत्तः यदी

अस्यातिहेतुस्य स्थितिसंयमानामव्यक्त जीवमहतामपि कालमात्रः ॥
 सौम्यमिनाभिरखिलावचये प्रवृत्ताः कालो गभीरय उत्तमपुरुषस्तं ॥ १५ ॥

१ लो विरोधतो जानाति सौम्यकालः २
 २ एवं विशिष्टस्य नव्यः कथमत्राह त्रिभिर्भिरिति अखिले
 ३ समस्तस्य यथा स्यात्
 ४ यथा संहारप्रवृत्तः २

यद्वा पुरुषोत्तमत्वं विवृणोति अस्मिन् अनेन कथं तद्विहृतमभूदित्यत उक्तं अव्यक्तेति कालस्य रूपज्ञाने अस्याव्यक्त्यतिशयमिति निश्च
 योनस्यादत्रोक्तं कालेति कालस्वरूपज्ञातातन्निर्मातावा कीदृशः कालः येन तद्विशेषज्ञानीदं ब्राह्मणं सौम्यमिति इति संज्ञा अनेन सहा
 दिविशेषविशिष्टकालं जानातीत्युक्तं भवति अतश्च किमवसितमत्राह उत्तमेति एवं विधा कालादस्मिन् मत्स्यमित्यर्थः अनेन प्रकृति
 पुरुषकालमहत्त्वं भवत्युत्तमात्वात् पुरुषोत्तम इत्युक्तं भवति तदुक्तं काला जीवतथाव्यक्तान्महत्तमोत्तमोत्तमः पुरुषस्तस्मा
 दगवाधिष्ठानरूपत इति ॥ १५ ॥

स्था

व्यक्तं जस्य स्यात् सिद्धेति त्रिभिर्भिरिति अनेन कथं तद्विहृतमभूदित्यत उक्तं अव्यक्तेति कालस्य रूपज्ञाने अस्याव्यक्त्यतिशयमिति निश्च
 रमादीनाधिकरणं सत्त्वावर्तते तथा हि महाप्रलयस्य संहारमालाजारायणारव्यात्तत्रोवतीर्णः पुमान्नामामोघवीर्येभिरात्र प्रधानमिवाभित्तत्राप्स
 रवाणामहान्मिद्विद्युतं स्ववीर्यं धत्ते पुरुषनामानं चतुर्मुखं प्रधानारव्यागायत्रीचसृष्टवानित्येकैक्यः सपुमांश्चतुर्मुखो महान्मिद्विद्युतं संहृतत्वा
 मिधं आत्मानं अहं मिधं गायत्रीच प्रधानाभ्यां गायत्र्या धिते सृष्टवानित्येषः तन्मां हन्तवारय्यश्च दारव्याभ्यां शेषो हंकारापरनायाजातः इत्यन्योर्थः

वन्नः प्रधानमाधिकृत्य पुमान् स्ववीर्यं धत्ते महान्मिद्विद्युतं संहृतत्वा मिधं गायत्रीच प्रधानाभ्यां गायत्र्या धिते सृष्टवानित्येषः तन्मां हन्तवारय्यश्च दारव्याभ्यां शेषो हंकारापरनायाजातः इत्यन्योर्थः
 जेन हिना कले रूपेत् ॥ १७ ॥

नारायणारव्यः परमेशो तेन सृष्ट्या दिवितो लोके स पुरुषारव्यं तद्विद्युतं संहृतत्वा मिधं गायत्रीच प्रधानाभ्यां गायत्र्या धिते सृष्टवानित्येषः तन्मां हन्तवारय्यश्च दारव्याभ्यां शेषो हंकारापरनायाजातः इत्यन्योर्थः
 ससर्ज पुरुषात्मकः चतुर्मुखः स पुरुषो महत्त्वाभिधं पुनः प्रधानाभ्यां गायत्र्या ससर्जोत्मानमेव तु अहं मिधं गायत्रीच प्रधानाभ्यां गायत्र्या धिते सृष्टवानित्येषः तन्मां हन्तवारय्यश्च दारव्याभ्यां शेषो हंकारापरनायाजातः इत्यन्योर्थः
 दिवाक्यात् सृष्टुं कृत्वा क्यस्याभयभेदो युज्यते सोमं हन्तवारव्योऽहं सारायणादभिव्यक्तः पुरुषनामा तेन वयानुगतः प्रविष्टः अहं सारायणा
 यत्री सृष्टाहं कारितव्यैः सदात्मनः परमात्मनः प्रवेशादुत्पादनसमर्थं बहिर्भवभिरावरणं सृष्टं हेममांडको शंसर्जस्य अयः ब्रह्मणोऽहं सृष्ट्या का
 रेयं कंसृजसीत्यस्य विरोधनिरासार्थं तेनानुगत इत्युक्तं ॥ १७ ॥

०

ननु तपस हकारिकमण संस्कारणत्वं तु मुखः स्वातः स्वामित्वं च तस्येति तत्राह। ततश्चुष इति यतो यदनुष्वेशमंतरेणायेमांतत्वा नां सत्तनशक्तिर्नास्ति।
तदनुष्वेशमंतरेति चांतस्माद्रवांत लुब्धो जगतश्चाधिक ईशान चेत्तदधीशत्वं कथं ज्ञायत इति तत्राह। पदिति। मायया रूपा उद्योगा विभक्त्या सत्त्वं धिक्कृतं
तिगुणविकारेण तत्तान्नाशानां धिक्कृतं तत्रादिदिये बुद्धित्वानुष्वन्नपि न। मरुतियत्तेनार्थी। शरित्संतुधो दयस्वामित्वस्य जीवस्य सत्त्वं पितृदत्तत्वा
दर्शनादीश नियत दर्शनाच्च हरेर्विदियेशत्वं मुख्यमिति ज्ञायते ननु योगिघने कांतोर्थलिप्ते हेतुरिति तत्राह। येव्य इति येन योगिनः सत्त्वा दयया पविता

नी

तत्तत्स्थुषश्च जगतश्च भवानधीशायन्नाययोऽथ गुणविक्रययोर्वेत्तां । अर्थांश्च नुषत्र पिहृषीकपात्तोनलिष्ठोयेत्ये स्वतः परिहृतानपि विनिश्च
तिस्म ॥ १८॥ स्मयावलोक्तावदार्थित भावहारिश्च संडलं द्वाहितसौ दतमंत्रशोडश । पश्यस्तुषादशसहस्रमनंगवारोयेत्योद्वियं विमथितुं करणेनेषोक्तु ॥ १९

निति द्वितीयाप्यव्ययस्वतः भवतः प्रसादात्परिहृतेभ्योविषयेभ्योविभ्यतिस्मभनर्थस्मृयेतिशेषः भीतार्थानां भयहेतु रित्यतः पंचमी। अनेन विषयालेपनं
योगिनां यत्नद्वयगतः प्रसादात्स्वस्वभवेत्स्वस्वतेन अन्यनिरतं नित्यं चेत्सुखं भवति विषयालेपनाम तदजिज्ञासुत्वमित्याह। त्रयेति। त्रयो मंदहासेन
स्वनसहितोक्तोक्तस्वस्वत्वेन सदृशितो भावः अंगारवेष्टातया हारिमनौद्वरं भ्रमंडलेन सदृशितः प्रयुक्तः सौरतः सुरते विद्यमानां मंत्रगतेन शो
डेन शितैरनंघ्रास्यबाणैश्च मानैः करैरेण सन्निर्वादिनक्षणेऽसाधनेः विमथितुं चितोऽयितुं चेतुमित्यर्थः ॥१९॥

四

10

五

नमो

सुरबुधः स्वयोः कारणत्वेन हरेः पादस्य स्वातंत्र्यं प्रत्यक्षमिति भावेनाह न त्वातगाव इति सुखदुःखयोर्निर्घन्तारं द्विगाभिमानिनो देवाश्च यस्य
पादस्य वशवर्तते नैतिकार्यान्मोतगावस्वामिन इव तस्य च तनुभृतां शरीरिणां आयुषि शतवर्षे लक्षणे राज्यमानः संबध्यमानः ताव
त्कालं स्थित्वा यश्च दुःखं हमिति अभिमानं त्यजेति तनुभृतां युषि राज्यमानः पुरुषोत्तमस्य ते वरणेन शतं नोत्थित्यक्षयः । ब्रह्मणा संप्रित्य को

नस्योतगावब्रूवयस्यवशोभवोतेदेवाश्चयस्तनुभृदायुषिरज्यमानः॥ ॥
कास्तस्यनेषरुतिप्ररुषयोः परस्परशब्दःस्तनोतुचरणःपुरुषोन्नमस्य

मृतइत्युच्यतेनवरइत्यनेनधीहरिसंबंधोदेहिनाविज्ञायते। तदभिमानशून्यत्वेहेतुमाहप्रकृतीतिअत्रापिहेतुमाह। कालस्येति। कालप्र

तस्य रक्तस्यैतकं शिवात्परस्य वा ॥३४॥

पंचविंशधिकं पंचविंशत्यब्धधिकं तदुक्तं वत्सराणां शतं चैव नूतनोपचरं शकं भवतीति स्य कृष्णस्य यदा पागात्रदादुरिः स्वस्थानागमनापेक्षी ब्रह्मातु
ष्टावसा मरुतिः ॥ १६ ॥ अवशिष्टदेवक्यापि दम्पतिरथेयमित्याह नाधुनेति यदुक्तं मपेक्षया दिनस्थेयमित्याह कुलं वेति ॥ १७ ॥ यादवानो देवता तस्य
लोकतरप्रवेशत्रयसापेक्षितत्वात् तत्कुलसं हारार्थं किंचित्कालं स्थित्यपेक्षया तत्कुलवापि दितस्वधामप्रवेष्टव्यमित्याशयेनाह ततः स्वधामेति त
दुक्तं च तस्य वत्सरादयं वैवपश्चादित्येव जनार्दनः अभिषेकसंस्थानं यत्तुर्मासाधिकं पुनरिति ॥ १८ ॥ अवधारितं निश्चितं ॥ १९ ॥ तर्हि कालक्षेपे किं
यदुपशेवती एतस्य भवतः पुरुषोत्तमः शरत्कृतं वत्सीयाप पंचविंशधिकं प्रभो ॥ २० ॥ नाधुना ते स्विताधारदेवक्यैव शोधितं कुलं च विप्रशापेन
नष्टाय मभूदिदं ॥ २१ ॥ ततः स्वधाम परमं विशाखं दिक्मयसे तल्लोकलोकपालान्नः पादिवैकुण्ठं कुरुक्षेत्रं ॥ २२ ॥ श्रीभागवानुवाच ॥ अव
धारितमेतमप्यदाह्यविबुधैश्च ॥ कृतं च कायमखिलं भूमेभारो वतारतः ॥ २३ ॥ तदिदं यादवकुलं वीर्यशौचोद्योद्धतं लोकजिह्वद
त्तोद्दे मेवेत्याभिवमहागवः ॥ २४ ॥ त्यदसंहृत्य दत्तानां यद्गोविपुलं कुलं गतात्मनेन लोकोयमुत्खण्डेन निन्दयति ॥ २५ ॥ नाश आरब्धः
कुलस्य शापजः ॥ यास्यामि भवनं ब्रह्म जेतदं तेतवानघ ॥ २६ ॥

कारणतत्राह तदिदमिति मेजोर्ध्वलोकं जिह्वदति प्राप्नुमिच्छति ॥ २७ ॥ अनुस्तेहरे को दोषदत्तित्वाह उत्खण्डेन तै न कश्चिदप्योदिगुणे मत्तीक्ष्णेना
नेत्यादवकुलेन सतोपदु कुलस्योत्खण्डेन युगधर्माद्विष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तमाचार्यैः सतामपि कलौ प्राप्ते विकारे मनसो भवेत्तत्तस्माद्यद्दृष्टं
जदेनेते सुः पापि न्ति ॥ पुनर्लोकं विवृण्वीमो वरेणादिकान् हरिः आविश्य परक्षामकरो जगतः पुरुषोत्तमः स्वात्मना सह यानेन पुरुषार्थो धिको
नवेत् ॥ इत्यनुग्रहवु ध्यावसंजदे स्वकुलं विभुरिति ॥ २८ ॥ एतदं ते तत्कल्पयदु कुलसं हारस्य तेतव प्रीत्यै भवनं यास्यामि ॥ २९ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ यत्र प्रसादेन शापा दुःखनाश क्षमणः किल्विषात्स मुक्तो भवति ॥ उत्तिजो ग्रीव ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तं लोकनाथेन स्वयं भूः प्रणिपत्य तं सहदेव गणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ॥ ३३ ॥ अथ तस्यां महोत्थाता नृक्षत्रव्यांस्त
मुक्षितान् विनोक्त्य भगवानाह यदुद्वह्नास मागतान् ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एते वै सुमहोत्थाता ह्यु तिष्ठन्ती ह सर्वतः शापश्च नरकुलस्यासीद्वा
त्सराभ्यो दुरत्ययः ॥ ३५ ॥ न बलव्यभिहास्माभिर्जिता विषु भिरार्यकाः ॥ प्रभासं सुमेधापुण्यं यास्यामो धेवमाचिरं ॥ ३६ ॥ यत्र त्वात्वा दक्षशापा
दृहीनो यस्मिणोदराट् ॥ विमुक्तः किष्किः तस्यो भजे भयः कजेदयं ॥ ३७ ॥ कर्षवतस्मिन्नापुत्य तर्पयित्वा पितृसुरान् ॥ भोजयित्वा राजा विप्रा
नानागुणवतां धरा ॥ ३८ ॥ निष्कुराना निषात्रेषुश्च द्रुयार्पमहांतिवै ॥ राजिनानि तस्मिन्मोदानैर्नैर्भिरिवाण्वि ॥ ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भ
गवता दिष्टाया दवाः कुरुनंदन ॥ गंतुं कृताधिपस्तीर्थस्वदनाक्षमसु जन्तुः ॥ ४० ॥ तत्रिरीक्ष्योद्भवो राजस्थुत्वा भगवतोदितं ॥ दृष्ट्वा रिष्टानि घोराणि
नित्यं कृष्णमनुव्रतः ॥ विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरं ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ प्रांत निस्तमभाषत ॥ ४१ ॥ उद्वउवाच ॥ देवदेवेश योगेश पु
ण्यश्रवणकीर्तन ॥ संहृत्यैतकुलं नूनं नैर्कसीत्यस्ते भवान् ॥ विप्रशापं समुष्ठी पितृवह्नयदीश्वरग ॥ नाहंत वां शि युगलं क्षणार्धमपि केशव ॥ ४२ ॥
त्यक्तं स पुनर्हनाय स्वधाम नयमागमिष्यामि ॥ न व विकी रितं कृष्णान्तरां परममंगलं ॥ कणेपीक्ष्णमास्वाद्य जत्यन्यसु हां जनः ॥ ४३ ॥

भवान् समर्थोऽपि विप्रशापं न ग्रहन् यत्नं स्यात्तैर्नूनं मिदानी लोकं सत्यक्षते ॥ ४४ ॥ ॥ रामगतीतो हारी ॥ रामराम कृष्णकृष्ण ॥ राम

शय्यास्तनादिषु प्रियां ॥४५॥ तवा धीनां मायां प्रकृतिं ॥४६॥ अमणाभिदाहृत्तयः ॥४७॥ तावकैः तव भक्तैः सह त्वद्वर्तिया ॥४८॥ गत्युत्तिमते क्षणोत्के
लिभिर्पञ्चरत्ने विडम्बनं तानितञ्च स्मरन्तः ॥४९॥ अतस्तत्त्वज्ञानोपुद्बोधो भ्रामहत्यात्मनो वतां वक्ता ॥५०॥ स्वभाव इति प्रदर्शनाय आत्मनो वम म

शय्यास्तनादनस्थानस्तानकीडास्तनादिषु ॥ वयं तां प्रियमात्मानं वयं भक्त्युत्तिमते महि ॥४५॥ तयोपभुक्तस्वर्गगंधवासोलेकार
चरिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनो दासास्तबमायोजयेम हि ॥४६॥ वातरशनामहर्षयः मे भ्रष्टा धर्ममंथिनः ॥ अत्याख्यधामतेयांति शान्ताः ॥
संन्यासिनो मलाः ॥४७॥ कर्मविह्वला ये गिन्ध्रमंतः कर्मवर्त्मसु ॥ त्वद्वर्तयातरिष्यामस्तवैकैर्दुस्तरंतमः ॥४८॥ स्मरन्तः कीर्तयन्त
स्ते कृतानि गदितानि च ॥ गत्युत्तिमते क्षणोत्केलिमन्त्रोक्तविडम्बनं ॥४९॥ भुक्त्वा च ॥ सर्वविज्ञापितो भगवद्भगवान् देवकी सुतः ॥
एकांतिनं प्रियं भृत्यमुद्बुधं समभाषत ॥५०॥ इति श्री भगवते ० मोसल उद्बुधसंबादेष्टुकोऽध्यायः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥

तां ब्रूयुस्तम ॥ अपि सर्वशः ॥ कदाचिदेव स्वगुणान्स्निग्धेष्वेव हि साधव इति वचनादुक्तं युक्तमिति ॥५१॥ एकः श्रीहरिरेव सर्वेति मद्रति
भावो यस्य स तथा एकांतिनं मुख्यं प्रियमिति वा ॥ एके मुख्यान्त्यकेवलं इत्यभिधानं ॥ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ॥

३२
राम

न चेतथा तस्मा

ग यद्यर्थं भवान्देवदत्तवद्विषयं पटत्वेन ह्यजितः तर्हि तत्कथानदीत्मानं पापनाशनं न स्यात् ॥ त्रिः संगत्वेन ह्यजितो नैवेति तर्कं गभर्कित्यस्तुर्विति विशदितं
तिसप्तमुपपद्यते इति तत्रादिभ्रष्टिप्रथमापह्नवार्थेति त्रिंशोऽध्यायः ॥ अतस्तत्त्वज्ञानमृतकथोदवहः ॥ अमृतकथालक्षणं च ॥ पारा
वनेन मरितं चेतियतीथैर्द्वयं तदुपस्थितं त्रिंशोऽध्यायः ॥ अतस्तत्त्वज्ञानमृतकथोदवहः ॥ अमृतकथालक्षणं च ॥ पारा

य विभ्रतवामृतम्योरवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि रंतुं ॥ आनुश्रवंशुनिभिरंधिजयंगसंगैस्तथैर्द्वयं पुष्पदस्तदुपस्थिति ॥
बादरायणिरुवाच ॥ इत्यभिष्टुविबुधैः सेशः शान्धुतिर्द्वि ॥ अभ्यसावतगोविंदं प्रणम्यं वरमाश्रितः ॥१॥ अमोवाच ॥ भूमेभोर
वतारायपुराविज्ञाप्तिः प्रभो ॥ त्वमस्माभिस्त्रयोवात्मंस्तत्रैवोपपादितं ॥२॥ धर्मश्चरथापितः सत्सु सत्यसंधेयुर्वेत्सु ॥ कीर्तिश्च दिशु वित
तासर्वलोकप्रठापहा ॥३॥ अमतीयेयदेविंशो विभ्रदुपमनुत्तमं ॥ कर्माण्युदारवृत्ता निदिता निजगतोऽस्तु ॥४॥ व्याजिते चरितानि व्रम
नुष्यासाधवः कर्तव्यं ॥ अतः कीर्तयन्तश्च तस्मिन् जसातमः ॥५॥

मनसा ह्यमान इत्यादेः कुनो भूदित्यतः उक्तं अंधिजमिति ॥ अंधिबुधनमतिक्रमणं शत्रूणां पराक्रमलक्षणं केचनार्थः ॥ अन्यत्र प्रसिद्धं अभि
धिगत्य धीविति धातुः केः कर्णेऽप्युतिभिः श्रवणैर्गैश्च किं फलमुद्दिश्य शमलानिमलानि निहंतुं मतं कृत्वा धियोर्नस्त्रीतियादव ॥ सुभाषणीसी
गस्त दतिं निरुतीति शुविष्य चंडाकं मंडलस्थवा ॥२५॥
निषीदति त

नान्यस्य अन्य
पश्चिम

रत्नलताभ्यां

एवंप्राधान्यज्ञानपूर्वकं भक्त्या मयि पुं जानस्य योगिने मे धर्मोपशमं दयादु पुंस इति अयुक्तस्यै मनोयोग रहितस्य पुंसो मत्प्रेरितप्रकृतिरचितेनानाविधैर्धर्मोपश
मोमामन्तरेण स्वकर्तृत्वज्ञानस्वगुणदोषद्वयस्वर्गनरककृतं अनेन तद्गोप्य सुखदुःखात्मके उपारः संसारो लक्ष्यते इति ज्ञातव्यं तदुक्तं स्वर्गो ध्याश्च गु
णाः सर्वदोषाः सर्वतथेव च । आत्मनः कर्तृताभ्यां त्याजायंते नात्र संशयः परमात्मानं मेवैकं कर्तारं वेत्तियः पुमान् । समुच्यते स्मात्संसारान्तरमात्मानं मे
ति चेति । प्रमस्य निमित्तमाह । कर्मेति । सर्वं हि तत्परमेश्वरः करोतीति ईश्वराधीन इदं मया क्रियते इदं मया न क्रियते इदं विपरीतं क्रियते इति कर्म
कर्मविकर्मेति मिदं बुद्धिभ्रमो गुणान्म्यो दोषधियो दोषबुधैः । पुरुषं भवतीति यत्र स्माद्भ्रमस्य मूलकारणी राजस्तमसाः शक्तिं विसृज्य परिहृत्य विव
स्थ

पुंसोऽयुक्तस्य नानार्थे धर्मः सगुणदोषकृत् ॥ कर्म कर्मविर्मैति गुणदोषधियो भिदा ॥ ८ ॥ तस्माद्युक्तेन्द्रिय^जयो युक्तश्चिद् इदं जग
त् ॥ आत्मनीहस्य च विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥ शानविज्ञानसंयुक्तं आत्मभूतः शरिरिणोऽमात्मानुभवतुष्टात्मानांतरायैर्विहं
न्यसे ॥ १० ॥

यादाहृत्यमप्यवस्थापनेन युक्तं दियज्योयुक्तचित्तः त्वरंदं जगदात्मनि विरिं वेदस्वकार्यकारणात्मके जगति वित्तं विस्तृतिशक्तिमात्मानं विरि
विंअधीश्वरे मयि रस्वमदा धारं पश्यत्यन्वयः । तदुक्तं । आत्मशब्दे दितो ब्रह्मा परमात्माभिधौ घटं । सर्वं ब्रह्मणि विद्येत मायै ब्रह्माद्यमेव वेति ।
॥१॥ ब्रह्मवत्त्वतिबंधके सत्यंतरोपे नु ब्रह्मविक्षणप्रकारो विहितः स्यादित्यत्राह । ज्ञानेति शरिरेणां मात्मवद्भूतः आत्मोपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो
ज्ञानेति वचनात् । आत्मोपम्येन सर्वोपि ज्ञातानि पश्यन्नित्यर्थः । आत्मज्ञः परमात्मनो नु भवेनैव तुष्ट आत्माने यस्य स तथा । अनेन तदधिगम
उत्तरपूर्वाद्योऽप्येव विनाशोत्पत्तिपदेषादिति सूत्रार्थोदशित इति ॥१॥

२५ वती गुणबुद्ध्या विहितं करोति। किंतु ईयथा भेदः फलानुसंधानरहितः कौटिल्यलंकार्यं करोति तथा किंतु स्वतंत्रं कर्ता नारायण ए॥ २॥
एवं विधत्तानि नः कर्मकरणप्रकारं श्लोकद्वयेनाह दोषबुद्धेति यः शतः कौंधरहितः ज्ञानविज्ञानाभ्यां वैष्णवसिद्धांते निष्कलं ३ पर्व विद्यरोविश्वं मदात्मकं ममस
विद्यात्तन्मां मदधीनं पश्य भूत एव ममाधिष्ठानत्वेन सर्वं भूतसु हृदयविशेषां भूतानां निरूपाधिक प्रतिकृतत्वं बोधयतीति तः ऐहिका मुष्णि हविष्या चैव
निषिद्धा चरणादोषः स्यादिति दोषबुद्ध्या तद्दोषानुत्पत्तये निषेधात् निषेधवचना अनिवर्तते। विहितकरणात्तु र्वादिगुणाभिर्बोध्यस्थित्वा विहित
करणे प्रेक्ष्यति। निषिद्धा निवर्तयन्ति तादृक्त्वेन ममत्कृतमिति निरूप्य कर्म करोति। मपुनः विषये तत्संसारलक्षणां विषयं प्राप्नोतीत्यर्थः। कर्तृत्व
मात्मनोपत्त्या न निष्ठानमन्यते। अने कुर्वन् अपि स दोषबुद्धानं निंदति। गुणबुद्धान विहितं किं त्वीशप्रेरितोऽस्म्यहं। स एव च मयि स्थित्वा

दोषबुध्यो भयान्तीतो निषेधा न्ननिवर्तते गुणबुध्यत्वविहितं क्लेशोत्तियथा क्लेशः ॥११॥ सर्वभूतसुहृच्छान्तिसानविज्ञानवनिश्चलः ॥
पश्यन्महात्मकं विश्वं न विपद्यते ये पुनः ॥१२॥ शुक उवाच ॥ इत्यदिष्टो भगवता महाभागुतो नृपाख्य इवः प्रणिपत्या ह तत्त्वज्ञानासुरमुत् ॥१३॥

निष्ठा निष्करोत्वतः॥ न मे दोषो न व गुणः कर्तृत्वा भावनः स्फुरः स्वतंत्रत्वाच्चेष्टस्य ये ज्ञास्तेषु भवेदपि रतिमत्त्वानि वर्तते निष्ठात्कुर्याद्गुणानि
ति वाक्सिद्धाय मर्थः॥ ये ज्ञास्तेषु दोषो गुणश्च भवेदित्यर्थः॥ अनित्या मे गुणानि स्युरोषाने व कथयतन॥ इति मत्वा शुभं कुर्यात्ति वर्तदं शुभाद
१॥ ज्ञानी त्वद्वत्त्वा मानादीशकत्वं निश्चयात्॥ किंतु पूर्ण गुणायै व न तु दोषाय मज्जये॥ न वात्मगुण सिद्धये वा लवत्कृत निश्चय इत्येत
दप्युक्तार्थे मानैव लक्षणाद्वरोर्भिन्नं तत्रैवा तदात्मकं॥ इति विश्वं प्रपश्यति ज्ञान निष्ठो ह्येः प्रिया इत्येतद्ज्ञानार्थिना विश्वमेवं द्रष्टव्यमित्यस्ति

योगस्य मन्त्रियमादेशः। योगस्य ज्ञानस्य विशेषेण न्यासो देवद्विष्टेन सतथा तस्य संबोधनं योगविन्यासेति। योगात्प्रदत्तज्ञानस्वरूपः। योग
संभवउपायजनकज्ञानं तु योगशक्तं। युज्यते। नेन यत्सुरां। द्विविधयोगउपायः स्यात्क विद्वित्तिनिरौ धानमिति। त्यागदानाद्यावर्तयतिसंन्या
दा

उद्भवः। योगेश योगविन्यासयोगात्मन्योगसंभवः। निश्चयेयसायमेष्टोक्तस्यागंसंन्यासस्तद्व्याख्याः॥१४॥
त्यागेयंदुष्करो भूमवकामनाविषयात्मभिः। सूत्ररात्रयिसर्वत्र भक्तैरिति मेमति॥१५॥ सोऽहंमाहमिति मूढः तः
मतिर्विगच्छेत्तन्मायया विरहितात्मनि सानुबधे। तत्त्वज्ञसो निगदितो भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि श्रुत्य १६

सुतस्यैव इति सर्वदुष्टसंगपरित्यागलक्षणमद्वयार्थः ॥ १४ ॥ ततः किमत्राहत्यागइति कामनामयं त्यागः सुतरां त्वय्यभक्तेर्दुष्करः ॥ १५ ॥ त्वन्मायया सोऽहमुदक्नामांस्तानुबोधे विरचितात्मनि निर्मितदेहे मया ह मिति मूढमतिरतपुत्रविगाढ इति यत्र स्माद्भवेता नि
गरितं यथा संसाधयामितथा मृत्युमांशाधीत्यत्रयः ॥ १६ ॥

३४
पान

मगवान्यद्वदुत संवादव्याजेन स्वतत्त्वधुवायोपादिशत्याध्यापयेण॥ तत्राद्युधुवाक् स्वामीष्टमिति वदन् ब्रह्मदारीनां स्वलोकागमनीभित्त
पदेव कार्यकरोऽनावनारययोजनं स्वयात्रानंतरं दारव्याः समुद्धमज्जनां॥ लोकस्य पापबुद्धित्वेनामंगलं त्वंकलियस्तल्लोकाद्दुधवस्य निर्याणपेर
ण॥ स्वस्मिन्मनःप्रविश्यमहीपर्वतनिपागामेत्त्यादिवक्ति॥ पदार्थमाप्रित्यादिना मोक्षः स्वलोकागमनं॥ कर्तुमीति कांक्षिणः॥ स्वर्गादेररणानंतरं
पमेदिबसेऽपि हि यदाऽअधर्मनुविरिति पदद्वेद॥ ५॥ क्षितिसंचरणे रसमावविशेषमुपदिशति॥ पदमिति॥ मनआदिसर्वदेवैः गृह्यमाणं प्रदि
शति॥ श्रीगवानुवाच॥ पदार्थमां महाभापत॥ कीर्षीमेवमे॥ ब्रह्माप्रवो लोकपालाः स्वर्गमां प्रैकांक्षिणः॥ १॥ मयानिष्पादितं द्युवदेव कार्यमशेषतः॥
यदर्थमवतीर्णोऽंमशेन ब्रह्मणार्थितः॥ २॥ कुलवैशंपनिर्दुधं नक्षत्रव्योम्यवियहात्॥ समुद्रः सत्यमेहेनापुरिं च पूषा यय्यति॥ ३॥ यद्येवा
यं मया त्यक्तो लोकोयं न एमंगलः॥ भविष्यत्याचरात्साधो कलिना पुनिरारुतु॥ ४॥ न वस्तव्यं त्वयैव ह मया त्यक्तो महीतले॥ जातोऽधर्म
नुविर्मा विष्यति काले पुगे॥ ५॥ त्वंतु सर्वपरित्यज्यस्नेहं स्वजनं वधुन॥ मया वैश्यमनः संस्य कृतमदहू विचरस्वगा॥ ६॥ यदिदमनसा
वाचा च सुभ्यां श्रवणादिभिः॥ नृश्वरं गृह्यमाणं विविधमायामयी॥ ७॥

[illegible]

卷之四

5

न
७५

यस्माद्भवतो न्येवक्तानास्तिनस्मादहं नारायणं शरणं प्रपद्ये। मम ज्ञानोपदेशायेति शेषः श्रवणं प्रपद्ये। अनवद्यत्वं प्रपद्ये हेतुः अनवद्यत्वे हेतुः अ
नंतपरत्वं यत्तत्पारत्वं तर्हि स्वस्याज्ञानं प्राप्तं अत उक्तं। सर्वज्ञमिति। वलयत्पतिबंधकेन ज्ञानं विदल्यं स्यादत उक्तं। ईश्वरमिति देशेषु
वहीरस्यापि स्थानव्युतिः स्यादत्राह अखंडं तित्वा खंडं अपरिच्छिन्नं अविच्छिन्नं अविनाशिविच्छिन्नं स्थानं यस्य सतत्त्वा न भूतं

तस्माद्भवत मनवद्य मनंतपारं सर्वज्ञं मीश्वरं सर्वज्ञं विदुः ॥ धिष्ठयं ॥
निवेदधीर इरुजिना भिनमोना नम्यणं नरसरर्व शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

यत्र सं बध्यते। शरणं शोभो हेतुमाह। निवेदोति कुतो निवेद इत्यत्राह। इजिनेति। एवं विशिष्टोपि नारायणो न्यः किं न स्यादत्राह। नरस
स्वमिति। एतद्विशेषणं हरेरिति कुत इतीयमाशंका। विष्णोर्वाचो नंतस्य त्रिभिर्दशैः तैः स्मृतः। सैः ईश्वरं तु भिषाद्ये स्तुदा न्यां तु व
ल्लक्ष्मणा विद्यनेनाप रिहृतव्या ॥ १८ ॥

३५
नम

ने

लोकतत्त्वविचक्षणस्योद्भवस्य पुनस्तत्त्वज्ञानप्रश्नः किमर्थं त्वां शंका परोक्षलोकतत्त्वज्ञानस्य सत्त्वे हं मतेरेणोत्तरं तत्पुरुषाये साधनत्वं न स्यात् प्रत्यु
तानर्थहेतुत्वं अपरोक्षज्ञानमुत्पादादित्याशयेनाह। प्रायेणेति। अस्मै मम श्रमो जना प्रायेण बहुलं लोके ये मनुजाः लोके तत्त्वविचक्षणः सत्त्वं
ह निमुक्तपरोक्षज्ञाननिपुणास्ते आत्मनेव प्रयत्नेनैवाप्नु भाशयात्तत्त्वज्ञानं लोपेयं मीपापफलं दुःखं बहुलं तमः प्राप्यात्मानं समुद्धरंति निमु
क्तयति। इमस्मात्तस्मात्तस्मिन् ह्युक्तलोकतत्त्वपरोक्षज्ञानविद्याविशारदाः। आत्मनेव सात्त्विकमनसो वा विभूता परोक्षज्ञानेनैवाप्नु भाशयात्त
पकारणात्सारादात्मानं समुद्धरंत्युच्यंति कृपादिबोधि। अनेन भगवद्भक्त्युत्पन्नज्ञानं पुरुषार्थोपयोगीति ज्ञानं समुद्धरंति मम श्रयापि मम श्रयस्तं भगव
वदपरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारो वक्तव्य इति तत्प्रश्नः सार्थक इति। यत्किं नो मम स्यात्मा इत्यभिधानादात्मशब्दो यत्त्वादौ वक्तव्ये इति सिद्धोपरोक्ष

श्री भगवानुवाच। प्रायेण मनुजानो के लोकतत्त्वविचक्षणाः। समुद्धरंति ह्यत्मानमात्मनेवाप्नुयात् ॥ १९ ॥ आत्मनो ग
त्वात्मेन पुरुषस्य विशेषतः। यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयो सावनुविंदते ॥ २० ॥

र

ता

एतत्त्वंतु लोकापि विदिते ये। ते पितृत्वे ह निमुक्तास्तमोयांति विनिश्चयात्। आपरोक्षज्ञानं नैवाप्नुयते क्वचित्। इति क्वचाहु
क्ताथ भेदः सिद्ध इति संतोष्य ॥ १९ ॥ आत्मनेवैत्येकैरेण श्रेयसंपत्तौ सात्त्विकमनसः प्राधान्यं नृत्तदेव प्रतिपादयति। आत्म
ना जीवराशे श्रेयः संपादने गुरुपदेष्टव्यं। त्वेव मनः पुरुषमनसा वा अज्ञेयं कथं कथं रावात्मा इति त्रिभुतः अतः इति तत्त्वगमन इति धातोः निष्पन्न
तमशब्देन शरीरेष्वलक्ष्यते। तस्यैव गमनं भगवत्प्राप्तिरिति शेषतः पुरुषार्थलक्षणश्रेयः संपत्तौ पुरुषस्य मनुष्यशरीरं प्राप्स्य आत्मन आत्मैव
गुरुतिसंबध्यते। कुत इति दत्ताह। यदि नित्यं असौ पुरुषः। मानुषशरीरं प्राप्नो जीवः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयः पुरुषार्थं विरत इति यदत इति मन्
पूर्वकं वक्षुषा रूपादिना जीव्यादि तत्त्वज्ञानं श्रेयः प्राप्तिदर्शनेन योगादि साधनसामर्थ्यात् स्वर्गादि श्रेयः प्राप्यत इत्यनुमीयत इति ॥ २० ॥

संतापं
द्यु

एतदेव विहायति पुरुषत्वमिति। पुरुषत्वेन मनुष्यशरीरमात्रेण स्यात्तत्त्वमसौ दृश्ययोगविशारदाधीराः। सर्वशक्त्युपहृतिं मां विस्तारयथा योग्यविश्वरूपं प्रप
श्यन्ति। यदा आसनापः आत्मसारं रयतीत्या विस्तारस्तं। आत्मसंतापकोपयोगेति यावत्। नित्या विष्णुत्वेन मे लब्धं वा। ॥२१॥ बह्वी वासुदेवकृपा
यस्तव प्रेष्टुं तित श्रुतासामिति। ॥२२॥ तत्र कारणमाह अत्रमा मिति। अत्र मनुष्यपुरुषशरीरे मनोयोगसुक्ता योगिनस्त्वतो वा ह्यमीश्वरमामि द्वाप्र
पेक्षी कर्तुं नर्णयति विचार्यतातु यतंते। केहेतुभिः स कभिः अनुमानतः निर्दिष्टं वा वयं वलक्षणं गक्यात्मकेः किं प्रमाणैः च क्षुरादिना गृह्यमाणैः

पुरुषत्वेन मां धीराः सारं योगविशारदाः। आविस्तारं प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपहृतिं। ॥२१॥ एतद्विचित्रतुष्यारो वदुपादस्तथापदः।
बहुः संति पुरः स्रष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया। ॥२२॥ अत्र मां मार्गयन्तु ह्ययुक्ता हेतुभिरीश्वरं। ॥२३॥ अत्र मां लोकात्मनिगे रयवा ह्यनुमान
तः। ॥२४॥ अत्राप्युदाहरतीमिति दासं पुरातनं। अवधूतस्य संवादयदोरमित तेजसुः। ॥२५॥ अवधूतं दिज्जं विज्ञं तं मुक्तो भव। क
रिथ विनिरीक्ष्य निपुणं यदुः पप्रच्छ धर्मविन्। ॥२६॥ कुतो बुद्धिर्बलं कर्तुः सुविशारदा मया साध्य भवलोका विज्ञांश्चरति बालवदा ॥२६॥

रूपादिभिरात्मनः परमात्मनो लिङ्गेः गमकैर्ज्ञापके जीवस्य दर्शनादिस्वोत्तं याभावेन कर्तुं न्यर्ह्यरोपस्तीत्यनुमीयत इति ॥२३॥ यथा
हस्तसापयाधितथाशोशाधीत्युद्बवाक्यमवधारयन्तु कर्ममिति दासेन संवेदयति। अत्रेति। अत्र पुरुषशरीरे अहं निमोर्गणेन सुतम
रत्यतस्मिन् च अत्र भूतं यदुसंवाद रूपमिति दासं पुरातनं मुदा हरति अस्मैव विवरणं पुरातनमिति। अमितं तं तेजसं अनन्तबलस्य
तेजो बलं प्रभावेन ज्योतिष्य विधिरतसीति च। ॥२४॥ ॥२५॥ अकर्तुः निषिद्धावरणं न ह्यस्य। आशानादिप्रवृत्तिभूत्यस्वरा ॥२६॥

३६।
नाम

स्या
य

तव मत्स्वरूपेपदेशमज्ञेयः किं न स्यादत्राह। सत्यस्येति तित वस्वरूपस्य वक्ता रमात्मनस्ततो न्यं पु रूपं नानु वसेन पश्यामि कीदृश्य तत्त्वस्य साधुता
नादिगुणस्य स्वदशः स्वयंप्रकाशमानस्य। आत्मनः सर्वव्यापिनः मनुष्येष्टमावेपि देवे तु स्यादत उक्तं। विधुधे धिति उक्तं विशिष्यति। सर्व इति ब्रह्मा
आदिः कारणं ये वा उदादीनां ते तथोक्ताः। ते विमोहितधियः परोक्षज्ञानवन्तः कुतो तनु भूत इति। शरीराभिमानिवादत एव बहिर्दृश्यभावाः मोक्षतदुप
योगे ध्यानं वापि कामयुक्ताः अस्मिन् कोऽर्थः। अशरीरः सदा विष्णुः पूर्णा नंदत्वनः सदा। इच्छात्तच्छी उये वास्यन फलायुतो विभोः अतो वाद्याय
कामोपि निष्काम इति कथ्यते। अस्मानि रभिमानिवा छ रित्यप्यशरीरावाद्। नित्यानंदोपयोग्य न्यकामस्यासि तितः सदा बहिर्दृश्यविनिर्मुक्तः
तथापि तनु धारणात् अमूदो मूद इति वदुन्यते वसस्त्वती। रुडाश्चास्त न्नीमाना द्विहिरथेयु ज्ञास्तथा॥ सर्वे वा ब्रह्मपदवी योग्यानां प्रवेमेवतु। अ

वाह

त
सत्यस्वते स्वदश आत्म आत्मनो न्यवक्ता रमाश विबुधेष्टापिननुव से। सर्वे विमोहितधियस्तव माये मे ब्रह्मादयस्तनु भूतो बहिर्दृश्यभावाः ॥२७॥
भाक्त्वपरोक्षस्य मोहेक्षानस्य ज्ञेयते। ब्रह्मणो हंशरूपेण भारत्याज्ञानवर्जेन। ब्रह्मगाय त्रिभावेतुनां शावतुरणं क्वचित्। शतजमसुखं
तुज्ञानोदय उदीयते। आपरोक्षेण परोक्ष्यात् दर्शनं सत्वेतु। शतजमसुखं गतायाश्चापरोक्ष्या इति भवेत्। क्वचित् क्वचित् सरस्वत्या
अंशावतारणे धिति। शक्तिविवेकयथादवगत इति। अशरीरो वायुर धं विद्युतस्तनयि लु रशरीराधिवापतानोति वशुति रत्रमान। शु
तिभिस्तं नितवानुस्त नयि लु रिरिस्तुतः। अशं भूजाभिभरणा छी वायु भरतः स्मृतः। विद्युत्तु भारती प्रोक्ता एत एवाशरीरिणः। व्यत्यासेना
पिनामस्यादेतेषां महतां सदेत्येन श्रुत्युक्ता एता एवेति तार्थंते। ॥२७॥

अग्नेः शिषितं बुद्धिमाह तेजस्वीति तेजस्वीय भाववान् अव्यवर्तिष्मान् तपसा उपवासादिना अन्यज्मंतापहेतुज्वालाया दीप्तः प्रकाशनशक्तिमांशुर्दुर्ध
र्षः पराभावायितुमशक्यः पराभवा धर्षणं स्यादज्ञानमथापि बाननं क्लृप्तं सदा कुर्यात्स हृद्यो शर्षणं न वेति क्वनाशं भाजनः दूराग्निषेव्यः युक्तात्मा
परमात्मनि युक्तमना एवं विधीतानी सर्वमक्षौ पिपापनादेता अपरोक्षज्ञानिनोऽपि स्वर्गमक्षौ सर्वाभानुमतिः प्राणात्यये त्वेव दर्शनोदितिसत्त्वादापदित
अथैकं अग्निवत् ॥ ४५ ॥ कृत्विच्छत्रः दुष्टजबसन्निधौ क्व विस्थितः स्वजनसपीपे आत्मज्ञानादिलक्षणाभ्येयं दुष्टतां पुसां उपोस्यः दातृणां प्राप्ता
राशौ भंडं सर्वत्र भुंक्ते मुच्यते ॥ ४६ ॥ अग्नेः शिषितं परमात्मज्ञानमाह स्वमाययेति मायया स्वेष्टा धीनि प्रकृत्या सृष्टं सदसत्तुक्षणं

तेजस्वीतपसादीक्षो दुर्द्वयो दूरभा जिनः । सर्वभक्षोऽपि बुक्तात्मानादनेपापमग्निवत् ॥ १५ ॥ क्वचिद्वन्नः क्वचित्स्यष्टः उपास्यन्ने
 यरुक्ताः । भुजे सर्वे नरादृणादहं ज्ञातुं तदा मुभो ॥ १६ ॥ स्वभायया हृष्टमिदं सदस्यस्य एविष्णुः । प्रविष्ट इत्येतन्न तत्पुरुषो
 मिदिवै धर्षि ॥ १७ ॥ विसर्गाद्याः श्मशानान्ताभावादेहस्य नात्मनः । कालानां निवचं दुस्य कालेन न्यक्तवर्त्मना ॥ १८ ॥

स्थूलतत्त्वमरूपं जगत्प्रविष्टं तैः स्वरूपः तत्तत्पदार्थानुगुणरूपैर्व्यते। कथं एधसि प्रविष्टेषु धैरूपोऽग्निरिव अजीवस्य छद्मत्वं परमात्मनः प्रवि
ष्टत्वं चेति विशेषणं ज्ञातव्यं। जीवस्य छद्मत्वादि क्षेत्प्रविष्टत्वं परमात्मनः। तत्तद्गुणविट्त्ववचनैः सर्वमप्यापि वेति वचनात्। अत्र सादृश्यं यथा
ज्योतिरेव मलशरीरकः। दृश्यते परमात्मापि स्थूलास्थूलशरीरकः। इति॥ ७॥ चंद्रमसश्चाक्षितो ब्रह्मिमाह। विसर्गाधारतिद्विविधाः
सर्गाद्याः श्रमशान्ताः मरणात्तादेहस्यैव नात्मनो जीवस्य चंद्रस्य कलानां क्षयादि कथं यो न चंद्ररूपस्य॥ ८८॥

बालवर्तनवर्णज्ञानसंपादनाय किं न स्यादित्याशयश्च तत्त्वं नायमनुष्यधर्मः किंतु तेषां धर्मो हि द्वेषप्रवर्तनमात्मतत्त्वविदित्वायां सत्यां चेत्याह । श्रयोमानवाः प
रमात्मतत्त्वविदित्वायां सत्यां वैह धर्मो द्वेषवसमीकृतप्रवर्तते आसु रादिषां सत्ये हेतुना तत्त्वाप्तिसाधनसामर्थ्येण । (१०) । शक्त्यादिसाधनसामर्थ्यभा
वादेवमवस्थानमिति तत्राहुः । त्वेति । (११) । स्पर्शविहीनस्थविषमभोगविहीनस्थकेवलतमनःशरीरमात्मैव परिग्रहस्य । (१२) । त्वुपाधिताः तु

प्रायोधर्मार्थं कामेषु विदित्वा यो वमानवाः हेतुनेव समीहंते आबुबोवश्रताः श्रियः॥३१॥ त्वंदुकमः कविदेवः सुभगो मृतभाषणः।
न कर्तुमीहमे किंचिज्ज्ञेयं तत्र पिशाचवत्॥३२॥ जनेषु रक्षमानेषु कामलोभदवाग्निना न तप्यस्येति नामुक्ते गंगं भस्वरवद्विषः॥३३॥ त्वंदिनः
वतः पृथुतां ब्रह्मनात्मन्या नंदकारणं ब्रह्मिण्या विहीनस्य भक्तः केवलात्मनः॥३४॥ अथ गिवानुवाच॥ यदुनेवं महाभागो जलं लपेन सुमेध
सा पृष्टः स भोजिवः शहपश्या वनतद्विजः॥३५॥ ब्रह्मण उवाच॥ संति मे गुरवो राजन् बहवो दुध्युपाश्रिताः यतो ब्रह्मि मुपादाय मु
कोटीं मीहनाच शुण्डु॥३६॥ अथीवीचायुराकाशमापोमि श्चिदमारविः कषोतो जगरः सिंधुः पतंगो मधु कद्विजः॥३७॥ मधुहा हरि
णो मीनः बिंगला कुररो भक्तः कुमारी शकुन्तलपुत्रेणामिः सुपेशकः॥३८॥ एते मे गुरवो राजन् अकुर्वि शतिराश्रिताः शिखावृत्तिभि
रैवैवामर्थं शिखरहृततः॥३९॥ यतो यदनु शिखोमि यथावानाडुषात्मजा तत्तथा पुरुषाध्यायनिबोधकृपया मिते॥४०॥

ध्यासंगृहीताः यतोन्नेभ्यः शिक्षावृत्तिमुपपाद्यशरीराभिमानमुक्तः तान्त्रगुरुं त्रैलोक्ये वाष्टथिव्याशीनां शिक्षाकरणवृत्तिभिः ॥ ३५ ॥
यतोयस्मात्स्थितिव्यादर्बहर्तनां शिक्षा मिश्रितैतन्नयानिबोधैर्बोधैति परस्मैपदी ॥ ३६ ॥

शिवापक्षिर्याहितजिन ॥६९॥ ७३॥ आरूढाहृक्षात्पुनःपतितुं ॥ ७४॥ इत्येकादशविबरणे सप्तमोऽध्यायः ॥ न कर्तुमीहसे किंचिदित्यदुराजश्च पर
हरञ्चेतत्संसारसुखं यथा दुःखं विशरक्षते न नाजोऽनसौ ध्येयं न च स्वर्गसुखं मित्याह ॥ सुखमिति यथेन्द्रियैस्तु खं यत्तन निश्चयात् स्वर्गे नरके वास्ति ७५

三

す

मासुरुत्तरे हगणितानीन विज्ञातमायया। स्वयंवाच्यत शिवा बह्वन्वयस्य स्य स्मृतिः॥६६॥ कपोतश्चात्मजा बन्धनात्मनो ध्याधिकप्रियां
नाभायां वात्मसमादीनो विनिष्ठापातिदुःखितः॥६७॥ अहो मे पश्यन्ता यस्य मत्प्रपुण्यस्य दुर्मतेः। अतः प्रस्थाकृतार्थस्य गृहो ह्येवार्गिका
हताः॥६८॥ अनुरुपानुकूलान्वयस्य मेपतिरेवता। अन्त्ये गृहे मसित्यज्यपुत्रैः स्वर्गातिमायुभिः॥६९॥ सोहं अन्त्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्र
जः॥ जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखवर्जी वितः॥७०॥ तांस्तथैवाहतां विनिष्ठा मृत्युप्रस्तां विवेष्टतः। स्वयं वरुण परागः शिष्टं पश्यन्न
प्यबुधो पततु॥७१॥ तत्र त्रिभुवनैः कूरः कपोतं गृहमेधिनीं। कपोतं कपोतीं च सिद्धार्थः प्रयोजयति॥७२॥ एवं कूरं यथा तां माहं दारमः पत
ति वद। सुष्ठु कुटुंबं कूरः सावुबंधो वसीदति॥७३॥ यथाप्यमानुषं लोके मुक्तिं द्वारमयावत। गृहे बुधो गवत्सक्तस्तु मारुटाव्युतं विदुः॥७४॥ त
इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे अवधूतगीतसप्तमः॥ ॥ सुखमेद्वियं कं राजं नृवर्गे नारक एव वा दीहि नां यद्यथा दुस्वतस्मान्नेष्टतदुधः॥१॥

तथाश्रोत्रादी इयविषयशब्दादिमुखं अस्तेवेति यत्तस्माद्बुधोदुःखशिरस्कं मुखं चेत्तदुत्पन्नत्वात्साधने प्रवर्तते इत्यन्वयः अनेनैकिकमु
खायनप्रवर्तनीयमिति किं वक्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ १॥

3

म

कालवेगेन प्रतिक्षणमपि देहादीनां हृद्मनुष्यविशौ नोत्त इति सोदाहरणमाह। कालेति। कालाख्यनद्योद्यवेगेन भूतानां प्राणिनां आत्मनो देहस्य नि-
त्यावपि सदा तनावपि प्रभवाप्यसौ उत्पत्तिनाशो न दृश्यते सूक्ष्मत्वादिति शेषः। यथाग्नेरर्विषां ज्वालाणां प्रवाहविशेषः। यथा पुरुरवसो जराश्च भ्यामेव दृश्ये-
त्तद्वन्तं सदा त्रप्रमाणं। भूतानां चेतनानामात्मनः परमात्मनः प्रभावेऽप्यवित्यन्यथा व्याख्यानी। अवयव्यवयवानां तदुपणानां गुणिनस्तथा शक्तिप्रकृतिमता-
श्चैव क्रियायास्तद्वत्तथा स्वरूपांशोऽशिनोश्चैव नित्याभेदेन नादेनेति। वस्वरूपेषु तथा तथैव प्रकृतावपि। विदूषास्यमतो नशाद्युणाभक्रिया-
इति। हीना अवयवैश्चेति कुप्यन्ते तौ लभेदतः। पृथङ्गुणाद्यभाराच्च नित्यत्वादुभयोरपि। विष्णोरचित्यं शैत्यं सर्वं संप्रवर्तिधुवं। क्रियादेरपि नित्यत्वव्यक्त-
व्यक्तिविशेषणं। भवाभावविशेषेण व्यवहास्थतादृशः। विशेषस्य विदित्तस्याप्यभेदस्तद्वद्वत्। सर्वं वाचित्यशक्तित्वाद्युज्यते परमेश्वरे। तच्छतेयवचनविषु-

कालनष्टोद्यवेगेन भूतानां प्रभवाय यो । नित्यं नूपि न दृश्येते आत्मनो मे यथा धिषी ॥ ४९ ॥ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथा कालं विमुञ्चति । न तेषु सज्ज
ते योगी गोविर्गोस्वगोपतिः ॥ ५० ॥

विदुषप्रवृत्तावपि। भेदाभेदै तदन्यत्र ह्युभयोरपि दर्शनात्। कार्यकारणयोश्चापि निमित्तकारणं विनोति। प्रमाणं विरुद्धत्वाज्जडस्येत्येवंगी कर्तव्यं अनंशा
मावेतेकानां क्रियात्वं चाचित्पेशशक्तिनिष्पत्तत्वाशुज्यतइत्यस्मिन्नर्थे आत्मनि वैवं विवित्राश्च हि सर्वे वितावत दर्शनात् सर्वधर्मोपपत्तेश्च। स्वाभाविकी ज्ञान
बलक्रियाच। यत्र सप्तर्षिन्पर एकमादुरित्यादि प्रमाणोक्तं च नवेशशक्तिर्मायाप्रणीविना दोषां श्रुतं न ह्यवगम्यतथा स्मृतं परमे सत्सु सुखं। नैव सत्यं कविद
स्मिन्परे शोक्तं युक्तं शरणं शक्तेरसदैवेति श्रुतिविरोधात्॥४०॥ स्वर्यादनुशिद्धितान्बुद्धिमाह। गुणैरेति। योगीयथा कालं विहितं कले गुणे रिं। दियः गुण
नशब्दादि विषयाश्च उपपत्ते विमुचतिव। तेन विषयेष्वनसंज्ञेनातिप्रको भवति। कथमिव गोपतिः। लयेः गोभिरपि। गा इव जलानीव॥ ५०॥ ॥

٥٧

व
याचि

समृद्धकामः समृद्धाभीष्टार्थः। नोत्सर्प्यत उस्तिक्तो न भवेत्। हीनो वा द्वये रिति शेषः। न भुयेत यथा प्रादुक्षिसमुद्रः समृद्धजलमिः ग्रीष्मेषु कृजलमिः स
रिद्धिः। ॥ ६॥ शतभाष्टि सितां दुहिमाह। दृष्टेति देवस्य माया मोहकशक्तिः। भावेः शृंगारश्चेष्टाभिः। अत्र महतां वनिताकामः पतत्यधेनमभ्युत्। अन्यत्र
निरयं यतिदुःखवान् यो द्विपमेय इति बचनात् अधः शीते विशेषो रतीति ज्ञातव्यं। माया शब्दस्येदं जालार्थं मन्तरेण मोहकारणात् त्वार्थः कथमित्येत
ज्योषां मोहकारणाभूतं तु मायेत्याहुर्मनीषिणः। अविद्यमानं मेत्युक्तं तत्र ज्ञापयति तत्त्वार्थं। कुत्रचिद्ज्ञानरूपं सत्त्वाभरूपं च मय्येव। मयं प्राचुये सुदि
ष्टमायास्यात्प्रयुरेत्यपीत्यनेन परिहर्तव्यं। तस्माद्याया विवक्षितातां वनुस्त्यार्थो वक्तव्य इति ज्ञायते। ननु मां तर्हि माया शब्दस्यानेकव्यवहिका

समृद्धकामो हीनो वानारायणपरो मुनिः। नोत्सर्प्यत न भुयेत स रिद्धिर्विवसागरः॥ ६॥
दृष्ट्वा रिद्धिं देवमायां न द्वावे रजिते दिव्यः। प्रलोभितः पतत्यधेनमस्य नोपतंगवत्॥ ७॥

तुत्रमुरव्या र्थे रतीयं शंका। स्वतंत्रं परमार्थो र्परस्वनं त्रैकाहरे मतिः। सेवमाया स मुदिष्टा मुख्यस्तत्त्वकूपिका। रत्यनेन परिहर्तव्यं। पारमार्थे निष्ठस्य
स्वतंत्रं शब्दस्य गुणानिष्ठत्वं कथमित्येतत्। अतिमन्त्रति भेदोपि निष्ठस्यो। क्वचिद्व्यत इत्यनेन परिहर्तुं। मायाया र्शोऽष्टाविधे जगत्सूत्रमयत्वं
कथनं कथमपि उदा मेपि। पारमार्थे न नास्तेव तदव्यत इत्यतः। अनाद्यनंतकालेपि विद्यमानमपि क्वचि। अतो मायामयं प्रादुःसवेतदशग
यतः इति ज्ञानापरिहर्तुं। किं न विद्यमानं पराधीनत्वादसंदादिशब्दवाच्यत्वेन त्वविद्यमानत्वात्। तर्हि जगन्नास्त्येवेति कथं अस्त्येव त्वादित्युत्तरं
प्रवाहरूपेणानेत्यत्वात्सदातनत्वं युक्तं। श्रोतत्वादिभ्यस्त्यमिथ्यात्व किं न स्यादिति चेत्। नहरे रिद्धाधीनत्वात् मायामात्रत्वात्॥ ७॥ ॥ ७॥

वे
धु
रान

व
न
दे

तर्हि श्रुतेः कागतिरिति चेत्। न परस्मैव परमार्थेत्वात्सर्वप्रमाणसिद्धं। स्वाधीनं सति प्रोक्तं पराधीनमसत्स्मृत्। अविद्यमानमेतस्माज्जगदादुर्विचक्षितः। अनाद्य
नंतकाले बुविद्यमानमपि ध्रुवः। अस्वातंत्र्यात्। नूनान्त्येवत्येवंवाच्यं जगत्सदा। सरादत्त्वे विद्यमानमिति ब्रूयादादि क्वचित्। तथापि नाशब्दोदप्रवाहाद्यस्य नित्यता।
अतो विर्यमित्याहुः प्रपंचो ह्यस्ति यद्यपि विद्येगारिष्ठावशत्वाच्च मायामात्रमिति स्फुटं। परमार्थे त्वेकमेव स्वातंत्र्याद्विष्णुमयं। यदि कल्पयतीदमः सत्यं
क्वचिन्निवर्तयेत्। विष्णुस्तस्माद्विश्वाभालीति द्वैतमुच्यते। स्वातंत्र्येण हरो ज्ञाते पराधीनत्वं निश्चयात्। रत्यादुत्पदेष्टारः आत्मा योस्तत्त्ववेदिनः। य
थेव राजनिज्ञाते नान्यो रतीति स्फुटं वचः। स्वातंत्र्यात्पारतंत्र्याच्च तद्व्यादिषु सत्त्वपि सथेव सर्वत्राधान्यादद्वितीयो हरिः स्मृतः। एवं मुक्ता विज्ञानंति
तामुष्मं प्रपिता विभोः। अनंतकाले पश्यंती जगदेन दुराचरी। तस्यैकस्य विज्ञानात्केवलं प्राप्तिस्तु कै। गदुक्ता तमोयांति त्वीक्षितव्ये शशापत इति। अनेन
प्रपंचो यदि विद्येत त्वाद्विभुतिरपि विदुता सत्यत्वे ध्रुवपुत्रामे यदि विद्येतै रित्येत्येव तं ध्रुवपदिराज्यं करोत्येव नश्यत्येव दसंशयमिति। धृतराष्ट्रस्य
वचनेन दिशस्य विपर्ययपर्यवसाने वस्तुत्वाथेः प्रतीत्ये तथान्नापि। यदि शब्दस्त्वस्त्येव अस्वातंत्र्येव संशये। अवस्तुशब्दश्च शक्तिर्यज
शक्तौ च कीत्येते। इत्यनेन यदि शब्दस्यावस्तुत्वाथोपि ज्ञायते॥ ७॥ श्रीरामजय राम जय राम॥ राम गतीतो हारी। गंगाये नमः॥

म

विज्ञाशयविज्ञातितृष्णायाः चिन्तायाः छेदने हेति ॥२६॥ यथागीतं तथ्यातं तथ्यामसमकाशात् ॥२७॥ अतो न च वेदे तु माह निवेदं इति च यथा निश्चितं सिः पाशा
नी छेदने हेतुर्विदितस्तथा निवेदं हृदयगतं पाशानां ह्यस्मात्तरमाह अपि हेतुत्वं तस्मात् न हीति ॥२८॥ विततिर्वित्ताय वा लिशयेन तस्मात् ॥२९॥
कथं वा विज्ञेयत्वाद् अंतमिति नित्यमविनाशनं ॥३०॥ आत्मनः ॥ अतिगह्वरितो निवेदयस्याः सातधातया संकेतस्य भावैसां के इत्यनेन नृत्तिराजो

आतिनिदिता

तस्या विज्ञाशयानुषङ्गकामादीनवेतसः निवेदः परमोज्ञो चिन्ता हेतिः सुखावहः ॥३१॥ तथा निर्विषा चिन्तायागं नृत्तिराजो यथा मता ॥ निवे
रक्षाशापाशानां पुरुषस्य यथा घृतिग्नं हांगजात निवेदो देहयधं जिहासति ॥ विंग्लोवात्वा ॥ अहो मे सो हवितति पश्यता विजितात्मनः ॥
याकांतादततः कामं कामयेनेन बा निशा संतंसमीपे रमणां इति ॥ प्रदं विप्रप्रदं नित्यमिमं विहाय ॥ अकामदंदुःख भयदिशोक मोहप्रदं तु
महं भजेता ॥३२॥ आहो मया त्मापरितापितो हृदयासां के तद्वत्पाति विज्ञाशयवार्तया स्त्रेणां नराश्चार्थतषानुशोभ्यां नृकीत्वा हि विज्ञेय
तिमात्मने छती ॥३३॥ दस्थिभिर्निमित्तवशवश्यस्य एव चरो मनरेवः पि नृदं ॥ स्मरन् बह्वारमगारमेतद्विषमं च पूर्णं प्रदुपेति कान्पा ॥३४॥

को

विकाशाय यथा हं विप्रमुदिश्य आत्मना देहेन अर्थे तेषां विषयतृष्णाया ॥ अनुशोभ्यां नृत्तिराजो भरा नृकीत्वा प्रतिमिच्छत्या संतयेति शेषः ॥
॥३५॥ यदर्थं याप्यमाहं ततदीदृशं हीमाह ॥ यदि तिलो मनसो स्मिन् कपदं ॥ स्थूणास्तभाः मद्व्याकीदृशी एतदेहस्य मगारं मृदु मुपेतीत्यन्व
यः ॥ वंशदीधरस्तु विशेषाः ॥ यथा वंशप्रताति रथी न वेणवश्च ॥ रतिस्ववति न वद्वारा पियस्य स तन्नया ॥ अनेनान्यकांता नो हेयत्वमुक्तं
भवति ॥३६॥

ख

३३
३०९

ख

इतो विदेया इति ज्ञातेनाह विदेहानां मिति ॥ त्वस्मात् त्वकीयात् ॥ त्वस्वामिनस्यार्थः ॥ अतो ज्ञतो अतो न च वेदे तु माह निवेदं इति च यथा निश्चितं सिः पाशा
यादवः यदोस्मात् त्वमेव नो हृत्तिप्रेरकत्वेन प्रसिद्धात् ॥३७॥ यो यमुद्वेष्टानं वेष्टः ॥ नीयेत वेष्टे च वर्तत इति नाथः ॥ श्रीरिणामात्मा निमित्तं च तमात्म
ना मनसे वा विज्ञेयानेन स्मृतेन सहस्य पिगला मा मन्वाये शमान भवति किं विज्ञेयं ॥ अस्मिन् का वन्यथा स्योनेता दृशं विदुः सद्यतं तदुक्तं भग
वद्वायं ता योग्याः काश्चिदस्मरन् विज्ञेयः रमावेशात् कदाचित्पुस्तात्वे का पिगला भवता तद्व्यासां महादेशो भगवद्भक्तता स्मृते इति गा ॥३८॥ लोकासि
विदेहानां पुंस्त्वस्मिन् नृत्तिराजो मृदुधीः ॥ यान्यमिच्छत्यतः स्वस्मादात्मदा कामं च्युतम् ॥३९॥ सुहृत्वेष्टतमो नाथ आत्मा चायं शरी रिणो तं वि
कीयात्मेनाहरे स ॥ नेन यथा रमा ॥४०॥ किं यत्प्रियं ते व्यज्रज्ज्वांता मे कामदानराः ॥ आद्यंतर्गतो भर्त्या या देवा बाका विदुता ॥४१॥ नू
न मे भगवन्मीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ॥ निवेदो यं दुराशा यप्यनेजानः सुखावहः ॥४२॥ मेवं स्युर्मेद भाग्यायाः ॥ कुशा निवेदं हेतवः ॥
येनानुबंधं निवेदस्य पुरुषः शममृच्छति ॥४३॥

इकांतत्यागे लोक विडक्षणकांतस्वीकारे अलंकु द्विगेत्वर कामादात् त्वमाद्यंतवत्त्वं निमित्तमित्याह किं यदि नितेन रा भार्यायो मे किं यत्प्रि
यं यं भजतु भिजे सुरित्युचयः ॥ तदिदेवाः कांताः सती स्मृता देवा इति ॥४४॥ विश्वबंधन विधं सि निप्रगवति प्रसन्नं किं मम लभमिति भावेना
नृत्तिमिच्छतां मिदानी ॥४५॥ समुद्रतम भूत भगवद्भक्तिसुधा विंगला पुनः शरादिविषय निमित्तं कुशाभा भवं निति प्रार्थयते ॥ निवेदमिति ॥
येन निवेदेन संसाराबंधो नैह तपहि तस्य भगवन्निष्ठा लभ्यं स हि दानदलक्षणं सर्वविडक्षणं ब्रह्म प्राप्नोति त्युचयः ॥ कुतो ना भवति तन्न
वाह ॥ येनेति ॥ पुस्वानुबंधं भगवद्भक्तिं निवेदस्य भस्म कत्वा शमं शमलं सुखापरमं नरकं पृच्छतीति एतत्सादिति शेषः ॥४६॥

म

तत्रिजामाहतेनेतिनेहरिणा उपकृतमनुग्रहं तं निर्वेदं शिरसादाययाम्यसंगतां दुराशाः व्यक्ता ॥३५॥ अतएव धर्मदधाना ॥३६॥ अस्मादमः
कः आत्मानं वातुं मुषिते सृष्टिनिष्ठज्ञानं ॥३७॥ आत्मनः स्वस्य गोसा आत्मा परमात्मव ॥ यदा रिकान्निधित तदेतजगत्काळादिनायस्ती पश्येत् ॥३८॥
कृततपजाः कृतदृष्ट्या ज्ञाताः ॥३९॥ इममिति हासं प्रकापयति ह आद्योति ॥४०॥ इत्येकादश विवरणे अष्टमः ॥ तिस्थीनं कुरारव्यरयगा ते

तेनोपकृतमादाय शिरसाया म्यसंगतां ॥ व्यक्ता दुराशाः शरणं ब्रजामितमधीधरं ॥३५॥ तंतुष्टाप्रदृधमयेतद्यथा लाभेन जीवति विहराम्यमु
नेवाहमात्मन समणेन वै ॥३६॥ संसारकूपे पतितं विषये मुं विवेक्षणे ॥ यस्तकालादिनात्मानं कान्योत्मा त्रुतिमीश्वरः ॥३७॥ अतिव्यात्मनो गो
प्ता निर्विद्येत यदा रिकान्निधित ॥ अप्रमत्त इदं पश्येत्संकालादिना जगत् ॥३८॥ आत्मगण ॥ एवं व्यसितमतिदुराशं कृततपजा ॥ हितोपशम
मास्थाय शून्या मुष विज्ञो ज्ञाता ॥३९॥ आशा हि परमं दुःखं नैरास्यं परमं सुखं यथासं शिष्टकोतश्री सुरवं सुधापिपिगता ॥४०॥ ॥
श्री भागवतम ॥ एकादश स्कंधे पिंगल गति अष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ आत्मरगा उवाच ॥ परिग्रहो हि दुःखाय यद्यपि यतमर्हता ॥ अनंत
सुखमाप्नोति तद्दिद्वान्यस्त किंचन ॥१॥ सा मिषं कुरु रजः पूर्वं लिनीये निरामिषाः ॥ तदा मिषं परित्यज्य सुखं समं विंदत ॥२॥
न मे मानापमानौ को न वितागे ह पुत्रिणां ॥ आत्मकी उ आत्मरतो विचरामी ह बालवत् ॥३॥

किं विशिष्टज्ञानं शिक्षितमवाह ॥ परिग्रहो हि दुःखाय यद्यपि यतमर्हता ॥ अनंतस्य परिय हृतस्य विद्वत्स्यां ततो न शब्ददुःखं यिषवति ॥ ततः किं फलं
न मवाह न दिति ॥ तत्र स्मात्प्रयो विद्वान्सा किंचनो मवेत् ॥१॥ इममर्थो विज्ञी करोति ॥ सा मिषं मिषं ॥२॥ तद्दानफलमाह ॥ न मरति इह पुत्रवती या
विनेषणा दिविता सा पिनास्ति ॥३॥
वाक का छिदितां मतिमाह ॥

४४
तम

ह ॥ एतच्छेधे उपजयो न धरत्या हाया म्येति ॥ अहं वन करोय निर्याम्या एतां गीतं स्वनेन मृगयामी मूर्धं ॥ हरिणा छिदो की दृशात् ॥ मृगयो गीतमो ह तेन बद्धात् ॥
॥१६॥ आत्मगीतं स्वनेन काहानि रितित वाह ॥ तत्रेति ॥ कीदृशकाधः कीदृशसाधनवदधः ॥१७॥ मत्स्यां जिह्वं दिव्यजयप्रकमं मयति ॥ जिह्वेति ॥ अत दुदिरतत्ततः ॥
॥१८॥ रतजयो दुष्परे हारं सुपादयति ॥ इदियाणी ॥ तिरतनरतने दिवां जेतोस्त ॥ तारस्य रच विषये बद्धी ॥१९॥ तै जिह्वं दिव्यजयप्रकं दिव्यजयप्रकं दिव्यजयप्रकं ते ॥

याम्यगीतं न शृणुयद्यतिर्वनधरः कचिद ॥ शिखे हं हरिणा बद्धा मृगयो गीतमो हितात् ॥१६॥ नृत्तवादित्रगीतानि जुषं याम्या शियो वितो आसां की
उनकां धिः स्यादृष्य मृगो मुनिर्मया ॥१७॥ जिह्वमाध प्रमाथित्या मनोरसविमोहितः ॥ मृगमुमेत्यत दुदिर मीनस्तु वेति ॥१८॥ रं दिमापि जपं यत्तु
निगहता मनीषिणः ॥ वर्जयित्वा तुरसनं मसोरस्य शिव ईते ॥१९॥ तावज्जिते दिव्यो न स्यादि जिह्वे दिव्यैः पुमान् ॥ न जयेत्स न यावज्जितं सर्वजिते रसा ॥२॥
पिंगलानामेव श्यासि ॥ इदे ह नगरपुरातन स्याम शि ॥ क्षितं किं विप्रिबो धनं पसन्नमा ॥२॥ सार्वे रिण्य कदा कर्तं स केत उपने व्यती ॥ अमृकाले क गृह्णा
शिवे धृती रूपमुत्तम ॥२॥ मार्गे आगच्छते विद्वत्पुरुषान् पुरुषार्थभां तां छु कृतां विनयतः ॥ कृतत्वेनेत्येकमुक्ता ॥२॥ आगते क्षपयात बुसा स के
तोपजी विनी ॥ अधानो विप्रवाकोपिमा मुषेयति भविदः ॥२॥ एवं दुराशया धस्त निडा हर्षे बलवती ॥ निर्गच्छती प्रविशती निश्वसितमपद्यत ॥

नान्य इत्याह ॥ तावदिति ॥ रसो रागः रसो रोगो विषे वार्य इति यादवः ॥२॥ पिंगलाया वैराग्यमुषा शिक्षितमिति वक्तुं सुपक्रमेत् ॥ पिंगलेति ॥२॥ सैक
हासं केते विप्रसममेकलिमुषने व्यती ॥ आत्मसमीपं प्रापयती मृह्णैश्च रित्युचयः ॥२॥ मार्गे आगच्छतः पुरुषो वीर्येता ॥ मृपुत्रुयां विनयतः ॥
सुदानुकांतावनेने ॥२॥ अस्मादन्यो भूदिो बहु इव्यपदस्यादिति मत्वा ॥२॥ ॥२॥

रौ
त

रे रघुकलादि। सितबुद्धिप्रकारमाहामनरुत्यादिना। एकत्रपरमात्मनिब्रह्मणि॥११॥ मनोवोजनेनाहंकारं ये नावश्यं कृतं स्यात् अत्राह
यस्मिन्निति सन्मनो दुर्धर्माणं भवति। तद्वाह्यमस्मिन्मनो निर्वाणं नाशं अपेक्षितं यमिवाहं निधनं ज्योतिरिवेति लुप्तं स्यात्। वाह्यं मनोमिलीने
स्यान्मुक्तो विन्मात्रकमनःतेनेवानुभवेत्सर्वस्वात्मा भिन्नेन मुक्तिर्गदातिवचनात्। वाह्यमेव नश्यति न विन्मात्रं तत्राशेषविषयानुभवोक्तिर्वि
बुध्यतेति॥१२॥ अविन्मनेनाशानंतरं विन्मनसाध्यानप्रकारमाह। तदेवमिति॥१३॥ अनेकेतनित्वेन एकत्वेन वसं वरणं दुःखहेतुकमे

मन एकत्र संयुज्या जितधामो जितसनः प्रैराग्याभ्यासयोगेन धियमाणतदिति॥११॥ यस्मिन्मनोत्पद्यं देतछत्रैः शानेभं
वतिकर्मेण सत्त्वं न ह्येन रजस्तमश्च विषय निर्वाणमुपैत्य निधनं॥१२॥ तदेव मात्मन्यनुब्रह्म विज्ञानवेदके विदुर्हिरंतरवा।
यथेष्टुकारोत्पत्तिर्जगत्तन्निर्वाणतात्मानददर्शयाम्ये॥१३॥ एकवायुनिकेतस्यादप्रमत्तो गुहाशयः। अलक्षमाणो जलारमु
निरेको ल्यतो वणः॥१४॥ गृहाणो हि दुःखाय विफलश्चाधुनात्मनः सत्यः परतत्वेन प्रविश्य सुरयमेधते॥१५॥

नारंभश्च सर्पे छिदितमित्याह। एकवारीति। अत्र एकवारित्वादिकं विधेयं न तु विशेषणं। गुहायां ह्येकमलमध्ये गृहायां परदे
वनायां आशयोतः करणयस्य सतथा। निरंतरं भगवदुपासनापर इत्यर्थः। अनेनाशनादिना तोषणं तद्विषयस्य सतथा॥१४॥
अधुनात्मनः। अनित्यदेहस्य जीवस्य। अत्र लुप्तोपमा माह। अपेक्षति। अनेन निवासोपायोपि दर्शित इति॥१५॥

४५
११

पूर्वनामैरुपशिक्षितमाह एक इति। केवलं निरपेक्षः नारायणो देवः स्वमयया स्वेष्टया। कस्मात्ते कालकलया रां हारकां शेन पूर्वसृष्टिर्भेदजगत्सिद्धय एकत्र संख्या
विशिष्टा भूतकालादीनां तदा सत्त्वात्। कथमिदमुपपद्येत इति तत्राह। अद्धीय इति एतादृशो म्यानासीत्येवोच्यते न तु सर्वोत्पत्ता सर्वनिधिनेतत्सतिसर्वस्य
तनेक्य उपपन्नस्यात्र वतु च्छुतो नाह। अरित्वाश्रय इति लघुधारधियश्चैरेकत्वापि दृष्टवर्। न चेत्तदृष्टं तेन स्याधारान्तरकर्मन स्याद्वाह। आत्माधा
र इति। न त्वेतच्छुक्तिविरुद्धमत्राह। विश्वर इति एतदेव विदुर्गोति। कालेनेति आत्मानः स्वस्यानुमतेन तत्र कोवित्रसृष्ट्यादिभावस्वरूपेन कालेन तदे
तयो मिलासत्वादिगुणवाच्या सुशक्यत्वाच्छिषु साम्यं साम्यावस्थानं। तमुसती प्रधानपुरुषयोर्विश्वरूपव्योरीश्वर आदिपुरुषः परावग

रको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमयया। संहत्य कारक उच्यते कालांत इदमीश्वरः॥१६॥ एक एवा द्वितीयो मृदात्मा धरो रिविनाशयः। कालेनात्मानु
भावेन साम्यं नीता सुशक्तियुः॥१७॥ सत्त्वादिद्यादिपुरुषः प्रधानपुरुषश्चरः। परावराणां परमो अस्ते वैकल्यमंशितः॥१८॥ केवलानुप्रवाहं संदेहो
निरुपाधिकः। कालेनात्मानुभावेन स्वभावाविगुणादिको। संक्षोभयस्त्वज्ज्यादौ तया सुत्रमरिदम॥१९॥

शक्तिविषयत्वात्
कत्वात्।

एतत्कारणानां परमो व्यापारमंतरेणास्ते। तदा किं नामेत्यत्राह। केकेनेति। तमाधिक इति सत्त्वादिगुणानां शक्तिशब्दवत्त्वे किंप्रमाणमित्यत
जोद्य। प्रकृतिश्च गुणश्चैव शक्यत्वाच्छक्यमनाः विष्णोः स्वरूपभूतसुशक्तयोश्च किरुच्यत इत्यनेन परिहृतं जातव्यं। कालप्रकृत्यादिप्रवर्तनोदासीनत्वा
वक्षिपायेणोक्त इति वा पुनरुक्तं। कालप्रकृतिर्जीवोलेयस्य प्रवर्तनात्। तन्निमित्तस्य कार्यस्य विष्णुरेक इति विते। सद्दिकादि कंसवर्तयत्यमित
द्युतिरिति वचनात्॥१६॥१७॥१८॥ संहारप्रकारमुक्ता तस्मात् सृष्टिप्रकारमाह केवलं निरुपाधिकेन देहसहितकालेन कालांतयो मिला
आत्मनः स्वस्मात् अनुभावेन नम्यक्रियस्य सतथातेन स्वभावास्वाभीनप्रकृतिं संक्षोभयस्त्वज्ज्यामिमुखो कुर्वन्तया प्रकृत्या संप्रमीणं ज्ञा
रां वसुजति॥१९॥

मिति

स्वभावमाः स्वरूपमाह ता मिति विश्वमुखं सर्वदिक्षु यथा मुखं भवति तथा सृजंतीं यस्मिन् रूपाति स्वरूपेणेन प्रधानेन प्रहसौ विद्यते संसारमेतीति धृतिः कोल
न सृष्टुपादेन नैना वता सापेक्षत्वं आत्मानुभावेनाख सामर्थ्येनेति वा ॥२१॥ अत्रोदाहरतियथेति ॥ पूर्णा लाडां वक्रतो मुखेन ॥ संतत्य विस्तृत्य यथायथेति ॥ २१ ॥
पेशस्कनः शिखित बुद्धि माह यत्रेति दिदी यत्र यत्र स्वरूपं संहित अधियो मनो धारयेत् स तत् स्वरूपतां नश्येत् सत्य सदश रूपतां याति ॥ अत्रेदं तात्पर्यं ॥ स्विधया शि
या ध्यायति चेत् तद्विग्रह रूपं सुरवरूपं याति ॥ इष धिया चिंतयति चेत् तद्विग्रह रूपं दुः स्वरूपं याति ॥ त्यादियो ज्यं ॥ तदुक्तं भयादपि हरेरिमक्ता वितयेत् तत् स्वरूपतां पे
शात् स्वरिवायाति ॥ इषद्वेव स्वरूपतां इति ॥ इष अग्नी ना विति धातोः सुरवरूपस्यापि हरेर्देवस्य दुः स्वरूपत्वात् तत् स्वरूपतां याति ॥ इति युक्तं सुरवरूपस्य वि
त्तमाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजंतीं विष्णो मुखं ॥ यस्मिन् यो तमिदं विश्वे येन संसरेते पुमान् ॥ २१ ॥ यथेष्टेनाभिर्हृदया पूर्णा संत्य वक्रतः ॥ तस्या
विहृत्य भूयस्तां यस्तत्पेवं मे हृदयं ॥ २२ ॥ यैत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ॥ स्नेहा देषाद्भया द्वापियाति तत् स्वरूपतां ॥ २२ ॥

इवोदुः स्वरूप इतीयेते ॥ तस्मादुखं सद्ययाति ॥ देष बां दुः पुन्यो न्न मइति वरावणादि नारा मादि देषा त्रि दुः खानंद भगवत् स्वरूप प्राप्ता क्त्वा सुरवा वा मिश्र
तः कागतिरिति चेत् उच्यते ॥ तत्र ह्यो रूपादि नां देषात् दुः स्वरूपा मित्रयादीनां भवत त्वेषां प्रवेशेन सुरवा व गतिः ॥ नृसिं हं देषतो दुः स्वरूपो रूपेण रावणा ॥
गात्रा मरिदेषा त्रिगुणाल स्तथेव वततो भक्त्या परयातो देव रूपान्न मोगतिरिति ॥ तस्मात्सर्वे गुणो दे कि वि देषात्स वै दोष वा न्न वेदिति स रूपं त्वं
देषादेः पुरुषस्य मोर्द्वीति मानात् ॥ मधोपासनं फलानवाप्नोति ॥ इति व्याकौ पश्च स्यात् ॥ तं यथा यथा पास्ते ते देव भवतीति ॥ तै भूतिरिति देवा इ
पासां व क्रिंते ते व भू वस्तस्या जो व्येता ॥ सुप्तो भूर्भूतिरित्येव पश्च सित्य फलतिरित्य सुरास्ते ह्यराव भू वुरित्यादि श्रुतेः ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ३१ ॥

४६
शिव

ननु तां कीदृशस्य चित्तो नास्तीत्यत्राहा ॥ ता विति गुणे भ्यः सत्त्वादिभ्यः पारोक्षिक एणोर्द्विभ्रं गते जातः परमात्म गुणामृत मनु भवन्नित्यर्थः ॥ ४॥ कुमा
राः शिखित ज्ञान माहा कविदिता ह्यगानां भरणे बुद्धिर्हृदयमभ्यागतं जननं ॥ २॥ शाली नृकव मान्दृषदि वी हि कुज्येन पाषाणे ॥ शाल मः कल
माद्याश्च पाटिकायां पुस्तक मित्यमरः ॥ यथा महत्परिमाणं भवति तथा च कुरिति क्रिया विशेषणं ॥ ६॥ महती विवाहात्संवेगं मानात योग्येत्यर्थः ॥

हृवेव चित्तया मुक्तो परमानंद आप्नुते ॥ यो विमुक्षो जडो बालो योगुणे भ्यः परंगतः ॥ ७॥ कश्चि कुमारी त्वात्मानं दृष्ट्वा नायं ह मागता नृ स्वयं
तान हं यामासु का पि पाते पुं वं शुभु ॥ १॥ तेषां मभ्यव हाराथं शाली वृषदि पार्थिव ॥ अवघ्नं त्याः प्रकोष्ठ स्यात्पुनः शंखाः स्वनं मदत्वा ॥ ६॥
सातं तु गुप्तं मत्वा म हती व्रीडिता ततः ॥ भवं जे के कशः शरवाच हो दौषाण्योर शोषयत् ॥ ७॥ उभयोरप्य भूदौषां भवघ्नं त्याः स्मशं खयोः ॥
तत्राप्येकं निरभिदं कस्माच्चैव धिनि ॥ ८॥ अहं हि ह्यमि मंत स्या उपदेश मरिदं मलिका ननु चरते तल्लोक तत्त्व विवक्षया ॥ ९॥ वातो
वह्ना कल हो भवेदातो ह्यौ रवि ॥ एकरव चरत्तस्मात्कु मारो इव के कणः ॥ १० ॥

अभ्यागत स भवेत्ती हिता उन्नं रा रिद्धा सूचक मिति वा हिता रि लज्जता ॥ १॥ यो अवघ्नं त्या इत्यसं धिको र्येण अभ्यागतेः शरवस्वनो नृभूत
इति स्वरूपे ॥ संधिश्च विपक्षतावशात् क्रियत इति येन करणे लुक्त्वा च निरभिदं ॥ निरभि नत् ॥ ८॥ इदं कथं सं भाष्यत इत्यत्राह लोका नि
ति ॥ ९॥ एका कित्वस्य विपक्षे वाधिक माहा ॥ स इति ॥ अत्र दुर्जनैः सह वा सो नि विध्यते न तु मद्भिः तस्य विहितत्वात् ॥ असंज्ञेनै लु
संवा सो न कर्तव्यः कथं वन ॥ यावद्यावच्च वदुभिः सज्जनैः स तु मुक्तिद इति वचनात् ॥ १० ॥

निष्ठा

स्व

ना

ननु ता ह्येवमादिबोदनादरणायाकिनेवाह। यमात्रितियमनियमा। औहितातत्पमलेपमसंगो हितसं वयः। आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं चमौनं स्वेत्येवं स माभयं। शो
चंजयस्तथा होमप्रकातिव्यमदर्वनं। तीर्थाटनं परार्थे हानुष्टिराचार्यसेवनं। इति वक्ष्यति। कुत्रिद्विदितकोल। निवृत्तादेव तजाने। तत्रो गुरुपासनं मय्येत
गमित्याह। मदभिज्ञमिति। मय्येव आत्मा ध्यातुमर्था बुद्धिं स्युस्तथा। तं। मा मेव नित्यं ध्यायेद्यो मन्मासं प्रकीर्तितः इति वचनात्॥५॥ तत्पुत्र
प्रसादजनकगुणानाह। अमानीत्यादिना। नितरांगमपती। तिरंगो विष्णो यकं वै स्यावशास्त्रं तस्मिन्नाह। सैव पुत्रायापत्यादिष्व्वात्मनः स्वस्यायामि
दप्रयोजनं उभयोः समं न तु विशेषं पश्येत्। इवो मय्येव स्यादप्येति च। यावत्प्रयोजनं पश्येदिति वा॥७॥ किं वै परमात्मना वपि परस्य रदेहादे

मा
नि
जीव

यमानभीष्टांगं तेवेतन्नि यमात्मनो क्वचित्॥ मदभिज्ञं गुरुं प्रांतमुपासीत ब्रह्मात्मकं॥५॥ अमान्यमकारोद्वहो निगमेदहो हृदः॥ असत्स्वरोच्यं जिज्ञा
सुनस्तत्पुत्रमोघवाक्॥६॥ जायापत्याहृष्टं सैव त्वेन नदविद्यादिषु। उदासीनः समं पश्येत्सर्वं त्वर्थमिवात्मनः॥७॥ विलक्षणं स्थूलं सू
क्ष्मादेहात्मैक्षितास्वदहृ॥ यथाग्निर्द्रोणो ह्यहो ह्यहो न्यः प्रकाशकः॥८॥ निरोधो त्यत्पुष्टहृत्ताना त्वेन कृतान् गुणान्। प्रमुषवि
ष्टम्या धन एव देहगुणान्पश्य॥९॥

अमिन्नत्वेन ज्ञातव्यावित्सदृष्टांतमाह। विलक्षण इति। स्वदहृत्स्वयं प्रकाशः। इक्षितास्य सर्वस्य इष्ट आत्मा परमात्मा। स्थूलं सूक्ष्मादेहादि
लक्षणो भिन्न आत्मा जीवश्च हरे देहादेः अभिन्न इति ज्ञातव्याविति शेषः॥ दह्याहारुणो न्यः प्रकाशः प्राप्तास्वद्विप्रतिषेध इति न्यायादनयो रमे
द्विक्रियाः किं जीमत्राह। निरोध इति। यथा जीवो निरोधादींस्तत्कृतान् देहकृतान् गुणाना धित्वा एव परोपि देहमनुपविष्टो देहगुणाना धित्वा
इत्यत्रयः। निरोधो मरणं। अणुत्वं हृत्त्वं। नानात्वं नृणां दिनानां जातिविशिष्टत्वं मनयोर्वैलक्षण्यात्तान् बीजमित्यर्थः॥११॥

४६
नाम

मौलौ विष्णुस्तदा तत्त्वविशेषात्पेशाद्भूतस्तदमात्मादको देवो पिनहरेः प्रसादात्तत्कृत्यनयो र्नेसर्वसां संपत्तेः केवत्थादर्शनात्। अत्यजोऽपि हरेर्देवस्येहस्यानुदरं करः॥३॥
अत्रोदाहरति। कीट इति। ननु भवदिष्टार्थे विष्णुमुदाहरणं देवानां तस्मात्प्राप्तव्यमात्रं उच्यते। सत्यं भोजनं दास्यतीति हस्यनाडुजेन क्रमेणाजस्य देवस्य
सर्वमनानि वर्तने न हस्यं चर्द्धनेन वत्तत्समतावाप्तिरिति सत्यं सत्यं त्वन्निद्वेभे भोजनं दास्यतीति। स्मिन्नाडुजतः कीटः पेशस्कारे सप्तो भवेत्। द्विषे सर्वोत्तमा
नष्टस्ते हरेर्वैव विवर्द्धनि। स्वपुत्रस्यैव स्यात्कीटस्यैव हरेरपीति। किं व हरेर्देवस्येहस्यानुदरं करः। सोमं विशेषो नान्यस्य फलदाता च केशव। न हि पेशस्कृतं किं

ति

कीटः पेशस्करं ध्यायन् कुर्ध्वं तेन प्रवेशितः। यातितत्साम्यतां राजन्यं रूपमसं त्यजन्॥१३॥ एवं गुरुभ्य एतेभ्यः पक्षाये शि क्षितामतिः। स्वा
लोपशि क्षिता बुद्धिं शुष्णु मेव दत्तः प्रभो॥१४॥ देहोर्मम विरक्तिविकेहे तुर्विधं त्वमसत्त्वनिधनं सततात्पुदकं। तत्त्वान्येन न विमृशा मियथा
आविपारक्यमित्यवसितो विबूरा म्यसंगः॥१५॥

चिक्लदा तत्त्वमिच्छेता स्वातंत्र्यादि द्विविधां वैवकेशो न सुखप्रद इति वचनात्॥१३॥ उपसंहरति। एवमिति॥१४॥ स्वदेहा शि क्षितमतिमाह। स्वस्तेति देहो
मम गुरु इत्येव हीत्यर्थः। कुतो ज्ञाह। विरक्तीति। तत्त्वंचलज्ञानसमाहारो निधीयते स्मिन्ममैव रूतिसत्त्वनिधनः तंसततमतिशेयो नो चैरकं रूपः सुखं
पुदतिसततात्पुदको मगवांस्तं विमृशेदेहः। विरक्तिविकेहे तुत्वात्सत्त्वनिधनस्य सततात्पुदकस्य हरेराधिष्ठानस्येत्वाच्च यथावत्त्वविचार
साधनत्वाच्च गुरुत्वं मित्यर्थः। न हि देहत्वं कुत इति तज्ज्ञाह। तथापीति। पारक्यं परकीयं मात्पि नो देरधीनमित्यावसितो निधीतः॥१५॥

स्वनिश्चितार्थमाह। एवमिति आत्मनि विज्ञानलोकात् परमात्मविषयविज्ञानजक्षणप्रदीपः प्रकाशः ॥ ३१ ॥ एकस्माद्गुरोः स्वार्थसिद्धेर्बाहुता किंप्र
योजनं सर्वस्मादसंगत्वादिक एतत्पर्यायमाह न हीति। सुषुप्तकृतं ज्ञेयं तत्र हेतुमाह ब्रह्मेति। बहुधागीयमानत्वादसंबुद्धेर्निश्चयान्त्यादिस
र्थः। समे ब्रह्मणिविज्ञेयस्यैतथाहीत्यनेन। एकस्माद्गुरोर्ज्ञानं जायते नैव कस्यचित्। एकस्मादेव जायेत योग्याद्ब्रह्मपदस्य तु। स्वमेतत्प

एवं संजातवैराग्यो विज्ञानलोक आत्मनि विवरा मिन ही मेतां सुखं संगेन हं कृतिः ॥ ३१ ॥ न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुषु
प्तकृतं। अस्मैतदा द्वितीयवैगीयेत बहुधर्षिणिः ॥ ३२ ॥ श्रीभगवानुवाच। इत्युक्त्वा स यदुविप्रस्तमामं व्यंगं धीरधीः। वंदितो भ्यर्चितो
राहाभ्योऽपीतो यथागतं ॥ ३३ ॥ अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वकांनः स पूर्वजः। स विसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ॥ ३४ ॥ इति श्रीभा
भगवदुद्भवसंवादे अवधूतगीतं नाम नवमोऽध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच। मयोदिते च बहिनः स्वधर्मेषु मदाश्रयः। वलौक्यम
कुलचारमकामात्मात्मा च वेत् ॥ १ ॥

दिशान्न ज्ञानवैरि विरदप्रगिनिः। अनुग्रहो नैव विज्ञानं दत्वा विमुक्तिदः। ज्ञानं प्राप्य बहुभ्योऽपि वने मुक्तिं चतुर्मुखात्। ज्ञानमप्राप्य ते चोत्त
ज्ञानो विष्णुर्वैवरीवाकोक्तोऽर्थसिंहावलो कनन्यायेन स्तूयति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ मुमुक्षुणा हरेरपगच्छे
ज्ञानमपाद्यमिति हासं मुखेनोक्तं तत्साधनानि निरूपयत्यस्मिन् अध्याये। तत्रोद्भवलोकाश्च मन्त्राचार्यप्रकारमाह। मयोदिते चितिज
मा कात्मा फलाभिसां धरहितमनाः भूत्वा ॥ १ ॥

नमुक्तिः

४८

नाम

रहित

इदमेवाज्ञानसंसारकारणमित्याह। यदिति योसौसत्त्वादिगुणोर्विरचितो देहः। अयं पुरुषस्य जीवस्योर्ध्वद्वयस्मादविद्यस्थितात्मनः। अविद्यायां ज्ञाने
स्थितमनसं संतोषं संसारस्तन्निबन्धः। देहाभिमानिनिमित्तकः॥११॥ अदेहधर्मैवाविष्णुदेहधर्मवदीयते। जीवस्तदेहधर्मापि परतो देहधर्मवद्वा।
स्वयं त्वनभिमानस्तन्नानामेव दर्शयेत्। विष्णुर्जीवस्त्वभिमानो यावन्मुक्तिपदं प्रजेति वचनाद्विष्णोर्देहधर्मवदभावे मत्तानां ननु ज्ञानिनां जीवो त
वस्य स्वतो देहधर्मस्य विदेह्यभिमानादिति विवेकलक्षणो विचारः कर्तव्य इत्युपसंहरति। तस्मादिति। उक्तप्रकरणेण जिज्ञासया आत्मस्थं देहांतं स्थि

योसौगुणेर्विरचितो देहोऽयं पुरुषस्य हि। संसारस्तन्निबन्धोऽयं पुंसो विद्यस्थितात्मनः॥११॥ तस्माज्जिज्ञासया आत्मस्थं देहं वदति।
॥११॥ अत्राचार्यो गणितसौख्यस्यादेते वास्युत्तरारणि। तत्संधानं प्रवचनं विद्यावद्विस्तृत्वावहः॥१२॥

तं केवलं दुर्ज्ञेयं देहिभोग्यदुःखरहितमात्मानं श्रीनारायणं परं बिलक्षणं सगम्यज्ञात्वा स्य जीवस्य वस्तुबुद्धिं शक्तं बुद्धिं निरसेत्येतादृशं
यथा च ज्ञेयं जिज्ञासया ब्रह्मादितीवराशेः यथा स्वरूपतस्तम्यं विचार्य ज्ञात्वा परब्रह्मभावबुद्धिं त्यजेदित्यर्थः। अवस्तुशक्तं मुद्दिष्टं शक्तं वस्ति
ह भवते। तस्मादेकं परं ब्रह्म वस्तु शब्देन सदेतिलक्षणा वचनात्॥११॥ ननु ज्ञानोत्पत्त्यर्थं गुरुणा स्तिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र कथं कार्यं ज्ञानं

मुत्पद्यते। येन जीवस्य ब्रह्मभावबुद्धिरुत्पद्यते इत्युक्तं। तस्मात्तत्प्रकारमाह। अत्राचार्य इति॥१२॥

ननु सदनु विदुः सत्यत्वं स्वतः तस्यां कथं विद्यायोग्यत्वात् स्वाभाविकमेवेति भावेना हतत्रापीति तत्रापि जन्मादिमतिजगत्पथिकमणो कर्तुं तातवेकवच
 नो अस्वातंत्र्यं च कर्म फलं सुखदुःखानां भो कुरुस्वीच्यं चैतन्मानां मिदं वैरनियतत्वं मरजनस्यो जन्मत्वं लक्ष्यते दृश्यते भवतेति शेषः ततः किं मत्राह को विति
 को विति पुस्त्यार्थः सुखानां लक्षणाः विवशनी च वशं पुरुषं भजेत न कोपि पुरुषार्थं भावते प्राप्नोतीत्यस्यापीदमेव व्याख्येयं विशिष्टपुरुषवशं पुरुषं भजे तर्हि कं पुरुषः पुरु
 दिति लक्ष्यविशेषस्तु स्वाधिकानां वशत्वाच्च परमं सुखमेव तु तदप्येव वशेयस्तु किं सुखं तस्य मण्यते स्वाधिकानां वशत्वं च तेषु भक्तिमतः सुखं
 तदप्येषां तु दुःखनाय तस्माद्भक्त्यधिको भवेत् इति जनेनातर्कमव्यः अनेन मुक्तावति यत्तत्वे संसारधर्मत्वात् तदर्थेन प्रयतनीयमिति शंका नि

तत्रापि कर्मणां कर्तुं स्वतंत्र्यं च लक्ष्यते भो कुरुस्वीच्यं चैतन्मानां मिदं वैरनियतत्वं मरजनस्यो जन्मत्वं लक्ष्यते दृश्यते भवतेति शेषः ततः किं मत्राह को विति
 न देहिनां सुखं किं विदुः विदुषामपि तथा च दुःखमूढानां तथा हंकारिणां परं ॥१८॥

रस्ता ॥१७॥ अत्र कैमुत्यं माहनेति विदुषामपि देहिनां देहाभिमानिनां यदसुखं न विद्यते तथा तदुःखमूढानां अहंकारिणां च सुखं नास्तीति किं
 पुनः पुनः शब्देन तु तार्थे तथा शब्द उद्दिश्यत इति वचनात् तथा शब्दः पुनः शब्दार्थवर्तते दुःखमूढेभ्यो हंकारिणामात्मन्यविद्यमानगुणारोपव
 ता सुखं नास्तीति किं पुनस्तस्मात्तत्त्वयोज्यं यावद्देहाभिमानित्वं अधिकं तावद्स्वित्वं ज्ञातव्यमित्येतो देहाभिमानिनश्चेत्तदुःखमूढा
 इत्युक्तं परमित्यनेनाभिमानित्वमेव प्रयोजनमिति ॥१८॥

क

५१
नाम

ननु स्वस्वतन्त्राणां दुःखादिकं तत्परिहारप्रालम्बुपायानभिधानादपि प्रोमादिना तदभिज्ञानां तौ सुखं प्राप्तिदुःखपरिहारेणैवास्वातामित्येतदनुद्यपि हतति यदीति ये
 तु तौ के विद्वन्नेन प्रसिद्धाः पुरुषाय दि सुखस्य प्राप्तिदुःखस्य विद्यातं परिहारं जानंतीति मते तेषां तत्त्वमयार्थयोगमुपायं न विदुः कुतो न विदुरत्राह
 मृत्युरिति यथयेनोपायेन मृत्युः संसारो न प्रमेवेन्न कुरीतु योन्नं दिह मर्त्यत्वेन बद्धुत्तरदुःखयस्तत्वा दित्यर्थः ॥१७॥ ननु कर्मोत्पत्तिपाय
 स्यातामत्राह को विति अंतिकं स्थितमृत्युमेव पुरुषं अत्र दृष्टं तमाह आघातं मरणस्थानं प्रतिनीयमानस्य बध्यस्य पुंसो यथा सुखं नास्ति
 तथेति ॥१८॥ ननु स्वर्गकामस्य सुखं हेतुत्वादन्यथा तत्कर्मो नुष्ठानं यथेति स्यादतः कथं कामो वा न सुखवतीति तत्राह श्रुतेवेति कामस्य

आघातमिति

यदि प्राप्तिं विद्यातं च जानंति सुखदुःखयोः तेष्वद्वानविदुर्योगं मृत्युने भवेद्यथा ॥१९॥ किंचित्थैः सुखयत्नेन कामो वा मृत्युर्भवेति के आ
 घातं नीयमानस्य बध्यस्य वपदेपदे ॥२०॥ श्रुते वद्वत्तद्वैयत्पदो स्यात्पमाप्यये बद्धं तरो ये विहृतं विवशूयते फलं ॥२१॥

कर्मद्वारा सुखहेतुत्वेपि तद्विषयं साणिकत्वात् दृष्टवत्कमेनिर्मितमंदिरादिवत् विश्वकर्मापिशस्त्रासिद्धं वस्तुत्वं प्रयोजकं न वमुक्त्वन्नित्यं श्रुत
 मिति वाच्यं ज्ञानसाध्यत्वं विशेषात् स्वर्गकामेना नुष्ठेयमानमपि प्रोमादिकं निश्चितफलं न स्यात् बद्धं तरो ये विहृतं कृष्यादिकामव
 दित्याह स्पष्टं तयादिना यथा कृषिवाणिज्यादिकं मिथ्यस्पष्टं सूर्यादिवद्धं तरो ये विहृतं भवति तस्यास्पष्टादिप्रयुक्ताभिवारि
 ककर्मणा उन्मादादिना अपि प्रोमाद्यनुष्ठानमपि कुंठितं अत्ययो विध्यति क्रमणं अप्ययोजनं राळे मरणं ॥२१॥ ॥२१॥

वत्

ननु सत्त्व्यादिवस्वच्छित्तोऽपि धर्मः सत्त्वजनकः किं न स्यादित्यत्राह अंतरमेव धर्ममिति धर्मोऽर्थकामयोः सुखदेतुत्वाभावेति स्वच्छित्तस्य धर्मः
स्वच्छित्तस्य धर्मोऽर्थकामयोः सुखदेतुत्वाभावेति स्वच्छित्तस्य धर्मः
स्वच्छित्तस्य धर्मोऽर्थकामयोः सुखदेतुत्वाभावेति स्वच्छित्तस्य धर्मः

अंतरमेव धर्ममिति धर्मोऽर्थकामयोः सुखदेतुत्वाभावेति स्वच्छित्तस्य धर्मः
अंतरमेव धर्ममिति धर्मोऽर्थकामयोः सुखदेतुत्वाभावेति स्वच्छित्तस्य धर्मः
अंतरमेव धर्ममिति धर्मोऽर्थकामयोः सुखदेतुत्वाभावेति स्वच्छित्तस्य धर्मः

रितनामसत्यलोकपर्यंतानां मयेवमेवेत्याह लोकानामिति ॥३॥ एवं मनुष्यादिव सपर्यंतलोकानां लोकपालान्वितस्य स्यादिकृत्वा काठस्य
न भगवता मायागुणापादानत्वेन नैकं भवितुं युगादभिवर्त्यते तस्मादस्य ज्ञानमेव धर्मः तदुःखं निवर्तकत्वेन नित्यसुखदायीति भावेनोपसंहर
ति युगा इति ॥ गुणाः सत्त्वादयः प्रकृतेः कर्मफलभाक्त्वमिति मतं प्रत्याह जीवस्त्विति तु शब्देन चेतनस्य भूतानुपपत्तिं दर्शयितुं सत्त्वा
दिगुणयुक्तः ॥३॥

त

दिगुणयुक्तः ॥३॥

५२
गम

॥१३॥

तमलोहांबुनाशयतदज्ञानविनाशादात्मैक्यमेव नानात्वमस्ति यत्त्वं च व्यावहारिकमेवेति सद्धारव्यानुत्तरेण विरुद्धत्वाच्च विदुषां प
षादिसां तस्य धर्मोऽर्थकामयोः सुखदेतुत्वाभावेति स्वच्छित्तस्य धर्मः
षादिसां तस्य धर्मोऽर्थकामयोः सुखदेतुत्वाभावेति स्वच्छित्तस्य धर्मः

अथैवांकर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां ॥१४॥ मन्यसे सर्वं भावानां संस्थां ह्येतन्निर्णी
तथा ॥ तत्तदाह तिमिदेन जायते भिद्यते च धीः ॥१५॥ एवमप्यत्र सर्वं धीनां देहयोगितः काठवयवतः संतिष्ठान्नादयोः सत्त्वः ॥१६॥
ततः अनित्यत्वं जननं सुखैकं मोहत्वं च युज्यते ॥ इयं व्यवस्था कस्मादिति तत्राह ॥ सर्वं भावानामिति ॥ यथा सर्वेषां देवासुरसंस्थां दिजातिभि
त्रानां भावानां जीवानां संस्थां व्यवस्थां योग्यता औपनिषत्संस्थां विद्यमानां तस्मात्तदा कृतिप्रदेन देवासुरादिशरीरभेदेन तद्यजा
यते जीवसंघस्य धीर्ज्ञानं योग्यतानुसारेण भिद्यते ॥ अनेनोत्तमयोग्यतावतां भेदे ज्ञाने धीकार इत्येवमुक्तं यथा सत्त्वप्रव
प्रेत्युक्तं भवति ॥१५॥ ननु स्यमानत्वात् त्रिसुतामपि जन्मादिकर्मोत्पत्तमायामयमिति नाशोऽस्याह ॥ स्वमयीति ॥ स्वमयित्वेनैव
अत्र जननादिलक्षणसंसारे सर्वं धीनां कालवयवतः रात्रिदिनाद्यवच्छिन्नेषु कालवयवेषु देहयोगतः देहेन संबन्धेन जन्मादयो भावाः

अस्मत्संतिप्रवादतः सत्यारसार्थः देहापेक्षमनित्यत्वं जीवानामित्येतदप्यनुसंधेयं ॥१६॥

५

भगवदुक्त्यासंभ्य कृतान्तजीवपरभेदेषु द्वयः स्थूलमतीनामपि निस्तुषं विविच्य भेदं तापयितुं दृष्टानि गुणेष्विति स्वतः न पावतः । अदेही परमात्मा देहजेषु
गुणेषु स्वप्नादिनिषमेषु वर्तमानोऽपि गुणेष्विषये न बध्यते । उत बध्यते द्वितीये कथं बध्यते ॥ ३५ ॥ कै रिति तत्राह । कथमिति । यद्विदुः ताहं केन प्रका-
रिण वर्तते । ओ के वदुः स्वप्नप्रत्यक्षेणात्रावेष्टादि लिंगभावेन तद्ज्ञानं च दुरापादमिति भावेनाह । कै रिति । बह्वस्यापि भोगभावे मरणस्यादतः किं

उद्वडवाव। गुणेषु वर्तमानोपि देहजेष्ठवयाहृतः। गुणेर्नव ध्यते देही बध्यते वा कथं विभो॥३५॥ कथं वर्तेते विहरेत्कैवासायत
लक्षणैः। किं भुंजीत तवित्ते जेष्ठया तस्मीत्यातिवा॥३६॥ एतद्व्युत्तमे ब्रह्मिष्ठप्रश्नविद्विर॥ नित्यमुक्तौ नित्यबद्ध एक
एवेति मेमति॥३७॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे दशमोऽध्यायः॥ ॥३८॥ ॥

भुञ्जीतेति। भुञ्जानस्य हानोपादानेदृष्टे तत्रायं किं न हाति बद्धः। शयनाद्यन्यतमं क्रौञ्चो नितत्रायं किं करोति। ३६॥ ब्रूहि परिहारेण स्वच्छीकृ-
त्। स्वच्छतस्तव को भिषायः इत्यत एकजीववादिमतवत्त्वं प्रश्नबीजमाह। नित्येति। कुत एतदिति चेत्। न ब्रूमे प्रोक्षेन बन्धना मित्यादिप-
रिहारात्। शिष्योऽपि पूर्वपक्षस्य सत्त्वे देवात्ममंतं ब्रूवं न। नैव दुष्यत्यस्येन स्थिरत्वार्थं हितद्वय इति वचनादुद्वयस्य नास्त्यतादोषो-
पि॥ ॥ इत्येकादशस्कंधविवरणे द्वादशमोऽध्यायः॥ ॥

५३
नाम

मैदशानमेवमुक्तेसाधनं। तत्साधनं भक्तिस्तस्यावेराग्यरूपेन तत्त्वमेतस्मिन्नध्यायेत्तु प्रयति। तत्रादौ गुणैश्चिदादिनायदुद्धवबोधितपरिहरतिबद्धरत्यादिना। बद्धो
मुक्त इति ह्याख्याजीवस्थेति शेषः। ईशद्वयार्थे जीवस्थे वेत्यर्थः स्वतः चिद्रूपस्य कथं धत्त इत्यत्राह गुणत इति। तत्त्वादिगुणसंबंधात्। निरवयस्यैव
तत्त्वबोधः कथमत्राह। भइति। गुणानां जीवस्य च ममकत्वात्तदधीनत्वमिति वाच्यं दुर्घटकशक्तिमत्तान्ममत्वार्थः। तद्विशेषोक्तादृतशरीरवचकदाप्यस्य सुख
मनाहृतवस्तुत इति वस्तुतत्त्वानास्ति तत्रिवर्तके धरेष्ठाधीनत्वात्तन्मिथ्येत्यर्थः। गुणसंबंधत्वात् भवते एवौ किं न स्यातामत्राह। गुणस्येति। जातिवि
वक्ष्येवैववर्तते। गुणानामायासूक्ष्मत्वात्तत्त्ववर्तकत्वेन संबंधः। त्यतो हं निर्गुण इत्यतो बध्मोक्षो नस्त इति सायनः। ब्रह्मा एव मायामयो बध्मोक्षो नाविद्यमा
न जीवस्य त्वगीकर्तु उचितं प्रमिते त्वानाया एको ध्याहारो युक्त इति रत्नबोध्यं। अमायत्वात् निर्गुणो हं बध्मोक्षो न चापि मोमदधीनस्य जीवस्य बध्मो

श्रीभगवानुवाच । बद्धो मुक्त इति श्रार्या गुणतो मनवस्तुतः । गुणस्थमाया मूलत्वात्तमे मोक्षो न बंधनं ॥ १ ॥ शोकमोहो मुखं दुःखं देहा
पत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथात्मन श्रयानिः संसृति न तु बस्तवी ॥ २ ॥ ॥

सौ सदैव त्विति स्पष्टप्रमाणवचनेन परिहृतमित्यन्वयोरर्थ इति कल्पनामत्र प्रकाशयति ॥ १ ॥ जीवस्य संसारोपास्तबोधे तर्हि कस्मादयमस्य
स्वाभावज्ञानादितिसोदाहरणमाह शोकमोहादिति । नायथा ज्ञानेन । यथा स्वप्ने स्वप्नो यमित्यज्ञानेन आत्मनश्चोक्तमोहादिरव्यातिस्तथा स्व
रूपज्ञानेन शोकादिर्नतु स्वरूपस्य तस्य सुखात्मत्वात् तस्मादयं क्रियाकारित्वेन संसृतिः । सत्त्वापि न वर्तते । प्रतिहंतुं शक्यमवतीत्यर्थः । स्वप्ने
यमित्यभिज्ञानात् स्वप्ने दुःखमुपाधुते । निजस्वरूपानुभवादिह्यात्तद्वदेव तु । जाग्रदुःखमपि प्रोक्तं विष्णुतत्त्वं न पश्यत इति तस्मात्तदस्वभावत्वात्सद
पेक्षदवास्तवमिति वचनात् । स्वप्ने दृष्टान्तेन संसारस्य न मिथ्यात्वमुच्यते इति ॥ २ ॥

आनी

अत्र माया निवृत्तिः किं न स्यात् तथा प्रतिद्वेनित्यतः तं निरकरणमाह विद्या विद्येति ममतनू प्रतिमावस्थिते किं कार्य इत्यत्राह शरीरिणां देहिनां बंधमोक्ष करी आद्ये अ
नादिविद्यमाने मेमासया प्रकृत्या निर्मिते ममेष्टावशंगत्वे वा साक्षात् स्वरूपे विद्या विद्ये ममतनू प्रतिमावत्तदोदिते सदा तद्वति विद्वस्य नित्य ज्ञान सुखात्मनः तत्र
मदिष्टावशंगे नित्यमविद्या निर्मिता गुणाः सत्त्वाद्या मरधीनत्वा दविद्यापानमे गुणाः अविद्या वैदविद्याव गुणाः सत्त्वा दिका अपि देहोत्पत्तेः सुखदुःखं
सर्वमेतन्मदिक्रिया अतो ह बंधमोक्षान्ध्या रहितौ नित्यमेव तु मुक्तशब्दे दिनेर्वा धरादित्यान्नि विमोक्षन इति प्रमाणा विरोध आपद्यते मोक्षवधर्कत्वेना
भिमानि देवता सामर्थ्यात् अत्र प्रिया ममत प्राकृतसत्त्व गुणा जाता विद्या दुर्गा धि कृततमो गुणा जाता त्वविद्या तदुर्गा श्रीस्तु विद्या समुद्दिष्टा

विद्याविधेममननविद्युद्वशरीरिणां॥ मोक्षबंधकराधिमाययामेविनिर्मिते॥३॥
एकस्येवममांशस्यजीवस्येवंमहामतेबिंधोरस्यविद्ययानादिर्विद्ययाचतथेतत्॥४॥

दुर्गाविद्याप्रकीर्तिना तिलनादाद्वारेरिच्छानियेत सर्वदेवत्विति ॥३॥ अद्वैतवध्यतेवेद। कथं बध्यत इति परमात्मविवक्षः। मेगुहानोर्बधमोक्षावि
ति परिहारापितत्र जीवस्यैव ताविति प्रवादिरुच्यते अत इदं कथं संगच्छत इति तदव्यय इति शांकापरिहृत्यैव संहरति। एकस्येति जीवपरमात्मेति द्विविधं
तत्त्वं। तपारिकस्यैव बंधमोक्षोक्त इत्यतो भ्रमांश इत्यतिस किं स्वरूपं शब्द इत्यतो जीवस्येति जीवो भ्रमांश इति भ्रमांशस्यैव जीवस्यैव बंधमोक्षोक्तमेक
वित्। अभ्रमांशास्तु मत्स्याध्याते जसः कालवद्विबद्ध। जीवा भ्रमांशास्तत्र ते जसः प्रतिबिंबवदिति अनेन सिद्धं। किमुक्तं स्यात्तादृशेन मिति एवमु
क्तविधस्य जीवस्याविद्ययानादिवंधः। तथा विद्ययंतरत्तमोक्षलक्षणं प्रत्यक्षं। अतः परमात्मकं कथं बध्यत इति प्रश्नो नुपपन्नमावः ॥४॥

याचदिनि

एवं जीवपरमेष्ठेति पाद्युतदेदमतमनुद्यदृष्यति यावदित्यारभ्य तावदीश्वरतोभयमित्येतो गेयः पूर्वपक्षीयः। यस्तत्तन्मुपासीरन्नेवेतैतैरंधैतमसिमु
पेतिदुःखोदकात्। १३। १४। तर्हि स्वसिद्धांतः कः इति माहाकाठ इति गुणव्यतिरेकसति मुक्तिदशायां बहुधा कान्तिदिशि नामभिर्गामुपासते इति प्राहुर्वेद
देय इति शेषः। कालः सपेगुणोदिकादमत्वादात्मनामकः। आगमोक्तेरस्य लोको ज्ञानस्वस्वतः। वेस्वे शत्वात्स्वभावाय धारणादुभयपि। उपासते तदा
मुक्तिः। परमदेवभागिनः। तदेतन्नत्वमज्ञात्वा प्राहुर्दुर्मतेयः परे। या वन्तु गुणैषम्यतावज्ञानात्त्वमज्ञानः। भेदबुद्धिस्तु यावत्स्यात्तावदीश्वरतंत्रताया
वदीश्वरतंत्रत्वतावन्नस्मादयं भवेत्। उपासते यश्च वन्तु नित्यशोकोपांतं तै। मद्वातमस्थनानंदे तस्मान्नैवं विवेतं येत्। तस्मान्नित्यतु नानात्वजीवनाम

यावत्स्याद्गुणेष्वन्यतावत्रात्मात्मनः। नानात्वमात्मनो यावत्सारतंत्र्यं तदेव हि॥३१॥ यावदस्यास्त्वतंत्रत्वं तावदधिष्ठितो भव्यो॥ यद्वत्तत्तमुपा
सींस्तमुद्भूतं तिशुचपित्तं॥३३॥ काल आत्मागमोऽहोः स्वभावो धर्म इव च। दत्तिर्मावद्बुधाशङ्कगुणाव्यतिकरेतति॥३४॥ ॥३५॥ ॥

शतत्रतास्वाधिकानां बशत्वं च मुक्ताद्यपि तदेष्यते। एवं ज्ञात्वा विमुच्यन्ते परानन्दं व्रजन्ति चेति। प्रामाण्यकालादिनामानि हरेरेव मुख्यार्थो नीत्यतो गु-
 णपूर्णस्य हरेः दुरवस्था सुदुर्मेयं जीवेनैवार्थ ईरतो पाकृतमिति भावः कलकामधेना विति धातोः। कमनीयानां गुणानां धेनुराधान इति कालः सु-
 वां सर्वस्मादास्तत्वात्प्रेष्यत्वादात्मागच्छत्यगच्छति जानाति सर्वमिदमागमः। लृक्प्रकृश इति धातोः॥ प्रकाशपरपर्यायज्ञानस्वरूपत्वात्।

रु स्वाधीनोभावः। सत्तालक्षणो यस्य सः स्वभावः स्वतंत्र इत्यर्थः। धर्मयति सर्वमिति धर्मश्रुतिः।

सत्य

५५
नाम

अधिविश्वेसुपर्णा

सदेति। साशानानशनत्वेन नारदेवो यथोदितो। अतिविनाप्यदोर्विमानात्तथा नातिरुज्जदति। दुष्प्राणासिद्धो यमर्थः। तदेवात्रोक्तं। निरन्त्रोपि बलेन
अप्यामितीति। स्वयं त्वत्वेन नादत्तैर्निबन्धनं तस्य बलं कुतः। यत्रासुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाति स्वरंति। इतो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः
समाधीरः पावकमत्राविवेश। यस्मिन्क्षणे मध्यः सुपर्णा निविशंते सुवते चाधि विश्वे तस्येदाहुः। पिप्लवं सा इयेतत्रोन्नयः। पितरं न वेत्यादि
वाक्यशेषात्। दृष्टे स्थित्वा मध्यं सुपर्णा यस्मिन्ननश्रीति। सुपर्णे निविशंते तदाधारत्वेन सुयते वतस्येव सुपर्णे स्वत्वादुपि प्यसी। अन्य
स्तु स्वादुबद्धातिन स्वादुयावत्पितरं परमात्मनं वेदेति। सुपर्णे होशरीरस्थो जीवश्च परमस्तथा। पासव्यादनाज्जीवस्तत्रातीति
श्रुतोऽश्रुतः। स्ववशदुर्दिष्टपुर्नातीत्यत्रापि स च श्रुतः स एव हि श्रुतस्यात्राजीवो नैस्ये वेदेनादिति वचनादत्र जीवपर। मात्मानं वेवो व्यते
नसा माय्यपक्षिणा विवितायेत। सर्वं वा अतीति तदतिरेदिति त्वं यस्य ब्रह्म त्वं स त्रयो भवेत्। ॐ दम् ॥ अत्रावरवरयदृणात्। अहं हि सर्वयज्ञानो भो
क्ता च प्रभुरवचन्यदिष्ट। अनन्तत्वं स्यति गत्वेनोक्तत्वा लिंगस्या भयं स प्रतिपन्नत्वेन निर्णयहेतुत्वाद्दरेन सर्वोत्पन्नानुत्त्वमत्रोच्यते। किंतु अत्र
मानं त्वत्वेनानुत्त्वश्रुतेः। कृतात्त्वेन शमाय्यसंभवात् श्रुतिप्रारणानामस्माकं न कापि ह्यतिरिति। जीवो मुक्तो विनो जीवांश्च परमात्मानं
मेव ब्रवितीति सर्वात्मना विष्णुर्वेत्येकः पुरुषोत्तमः। तस्य प्रसादतः किं विद्धुमाद्या अपि जानते। अन्यर्थात् गोपयेको जानाति तु चतुर्मुखाः।
सामस्तेन तदन्वेतुलेशज्ञानाः क्रमात्कृता। इत्यनेन आत्मानमन्वं स सर्वदेत्येतद्विरती। सर्वज्ञत्वं लिंगं दृष्ट्यैकनिष्ठं तदुक्तं। तान्यहं
वेद सर्वो गीनत्वं च परतयेत्यादि। मुक्तैश्च तिव्यासमिदं लिंगमिति चेन्न। अत्राजीवास्तु कथ्यन्ते मुक्ता अप्यत्र वेदेनात्। इह त्वेव

न्यते नित्यसर्ववैतन्त्यतो हिरितिवनात्। अनाद्यविद्यया धत्तं जीवस्य सादृश्यात्। अयत्नानुकूलः स्यादंतव इति ध्रुवं। नित्यमेवान्यथा धत्तं अयोग्या
मानुषादयः। ब्रह्मत्वं सर्वजीवानां नियमान्नित्यमेव तु। ब्रह्मत्वं विष्णुधीनत्वं मंधतं तद्वशेन। अतः केचिद्विद्वन्निवृत्तमंधताया प्रविष्टिता मुक्त्यापितु व
द्वत्त्वमस्ति यत्सहरेव शः। मुक्त्यादुःखमोक्षस्याद्वैतारब्धे रये धीनता। नित्यवद्वा अपित्तो मुक्तादुःखविमोक्षतः। नित्यमुक्तस्ते कश्चिद्व
रिर्नारायणः प्रभुः। स्वतंत्रत्वात् स्वतंत्रत्वं तस्यैकस्य न चापर। इत्यनेन सौ पत्तिकेन यो विद्यया धः। स तु नित्यवद्वा विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्त
इत्येतद्विहृतं। शतं स ह्वाणि चतुर्दशे परागतिजीवगणस्येदेत्य। आरोहणं तत्त्वज्ञमेव विद्वि स्थानं तथानिः शरणं चेतयामिति जीवग
णस्य गतिबाहुल्यप्रवेशनिर्गमनप्रतीतिरिति नित्यमुक्तत्वं हेरेर्लि गन हेन्यत्र गतमतः। स एव नित्यमुक्तः ननु मुक्तैः सेव्यत्वे युक्त मुक्तं तत्कथमि
ति चेन्न कृष्णामुक्तै रित्येते वीतमोहैः। मुक्तानां परमा गतिरिति वचनात्। तर्ह्येषां कदा नु मुक्ता रयेति चेन्न। सर्वात्मना पंचदशकलानां
त्यागानंतरं मंदारव्यान दुर्लभैः कलाः पंचदशत्यक्ता ध्वेन द्वीपनिवासिनां। मुक्ता रयेति पश्चादपि स्वतंत्रा इत्येतो विष्णुधीनत्वात् इति
यत्सदा नौ कलामोक्षः तदधीनत्वमस्तु नान्याधीनता स्वतंत्रः। स्वाधिकारविशेषो स्थिता इत्यन्याधीनत्वादधिकं दुःखं नास्ती
त्यत उक्तं। न चास्मादधिकं केचित्सुखमस्ति हेरेर्दिनेति। अतो नित्यमुक्तत्वं स्वतंत्रत्वं वचनान्यनिष्ठमित्युपसंहरति। नित्यमु
क्तः स एवैकः स्वतंत्रः स यतः सदेति॥ ॥

५६
गम

पयं

एकस्मिन् भोगायतेने स्थितयोर्न विपरपोरेकस्यैव विरोधेव तौ स्त इति यदुच्यते। तत्र विवेकज्ञानं कथं स्यादत्राह। अथेति स्वतो जीवस्यैव बंधमोक्षो
अथ तस्मात् ब्रह्मस्य जीवस्य मुक्तस्य विष्णोर्बलस्य अस्वातंत्र्यादि न दृष्टान्तोत्पत्तिरिति वदामि। नित्यमुक्तः ननु मत्वं ब्रह्मरेव मुख्यं नित्यमुक्तं ब्रह्म स्वतंत्रादि
मुक्तैः सादिपदानां द्वाविबेत्तव्यादित्यादि पुरुषोत्तममध्यतव वनात्। सिद्धं मुक्तस्य तु नमो मोक्षो बंधो वा तत्कथं वन। मुक्त इत्यपि नामेतेदं।

अथ ब्रह्मस्य मुक्तस्यैव कृष्णवदामि। विरुद्ध
धर्मिणोस्तान् स्थितयोरेकधर्मिणि॥ ५॥

वत्

तु

यते सौ दिगकर इति बंधरा हित्या तत्र कृष्णदिरो सिवत्। कदाचित्कतया वाच्यं बंधमस्मादमोक्षतः जीवस्य बंधमोक्षस्तु मत्सदात्क
इत्यनेन तत्त्वोदयवचनाच्चेत्तार्थसिद्धिः। ब्रह्मस्य जीवस्य। ब्रह्मजीवा इमे सर्वे सर्वे बंधसमन्वयात्। नित्यमुक्तस्ततो विष्णुमुक्तनामा सदा
दितः। अब्रह्मत्वादमोक्षोपि दीयते सौ रविबैद्येति स्पष्टप्रमाणम्। सति वैतन्त्येव ब्रह्म ब्रह्मवस्थत्वात् शक्या तदवकथमित्य
तनु उक्तं विरुद्धधर्मिणो रिति॥ ५॥

जीवस्याहमस्मीत्यभिभाषणं न च प्रवाहदेहस्य ह्येति देवाधीने स्मिन्नुशरीरे वर्तमानो देवधीः सो जीवः अस्मिन् कर्मण्यहं गुणभूतोऽस्मिन् च दे
 वाधीनः इति भाष्येन सावनीयेन मणाय हमेव कर्तास्मीति मन्त्रमानस्तत्र शरीरे देवाधीनोऽस्मिन् कर्मण्यहं गुणभूतोऽस्मिन् च दे
 वे जीवः प्रभावेन च ज्ञेयते इति कायेन राजभावेन भूत्ववदिति वचनात् एवार्तं च कर्त्तव्याभिमानो जविवक्षितैरत्येनेन सूचितं काकोपिशरीरशरीरेण तम
 रयतीति शरीरस्य कात्वाधीनत्वं ॥ १५ ॥ तद्विधेयकारेण न च ध्यतइति तत्राह एवमिति एवं शमनादिबुद्धस्य स्वातंत्र्याभिमानेन न च ध्यमानात् तदवाप
 रदुःखमनुभुंजतविद्वानपुर्विरक्तः तत्र तत्र हरिस्वार्तं च विद्वान्स्मिन् शरीरस्यार्थगुणाद्विषयानाददन्त्या कुर्वन्तथा कर्त्तव्याभिमानि च न
 वध्यतइत्यत्रयः गुणान्युत्पन्नानां दानादनुपपन्नमभिनिवाभिदहानिन एव बद्धत्वा भेदहानिन इत्यनेनोच्यत इति किं नस्यादिति चेन्नो निमग्न

देवाधीने शरीरे स्मिन् गुणभावेन कर्मणा वर्तमानो बुधस्तत्र कर्त्तास्मीति वध्यते ॥ १५ ॥ एवं विरक्तः शयनभातनाटनमजाने दर्शनस्य नूनं
 प्राणभोजनध्वजादिषु ॥ १५ ॥ न तथा वध्यते विद्वान्स्मिन् तत्राददन्त्या गुणानां प्रवृत्त्याप्यसंस्तोयथास्वसंस्तोयतानि ॥ १६ ॥ विचारय
 यासंगतिर्यादिसंस्तोय ॥ अतिबुद्धस्वभावात्वादिनिवर्तते ॥ १७ ॥

ति
 शारदा

इतिपि जीवो यमात्मनो नित्यबद्धोऽस्मिन् ॥ विष्णुना नित्यमुक्तत्वं न स्येति विद्वन्मते तदधीनत्वं बंधे तु विद्यमाने पदुःखमाकुरे ह स्थापितदुःखी स्या
 त्अन्यवन्निमुग्न इति वचनात् जीवमिन्द्रविष्णुस्तानात्वं धर्मोऽहृत्यस्योपपत्तेः एतद्व्यानफलमाहा प्रकृतस्थोऽस्मिन् ॥ अतंगेही वैराग्येण
 श्रितमाते नित्यवैराग्ये विचारद्वैतसंस्तोयविष्णोरनुग्रहादुत्पन्नया ईश्या अपरोक्षतानेन छिन्नसंस्तोय एव संस्तोयः प्रकृतस्थः शरीर
 स्थापितानी स्वप्राप्त्यतिबुद्धद्वयनानात्वात् मिथ्याज्ञानात् नैवर्तनरत्यधमः नानात्वमित्ये मिथ्याज्ञानं कुत्रचिदुच्यते वस्तुना चोत्पत्तौ
 वास्तानस्यात्वे विवक्षितइति वचनात् नानात्वशब्दस्य मिथ्याज्ञानादित्वस्य प्रसिद्धेः उक्तं युक्तं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ५५ ॥

५५
 नाम

या

नार्योकाशयोः सर्ववस्तुपितत्रिमित्रलेपाश्रयो यथानास्तितथेति पूर्वोक्तजीवमुक्तावस्थामेव विशदयति यस्येति वस्तुप्राणे हियमनो धियां वेष्टादि
 लक्षणावस्थयति संस्तोयमाप्ता नुसंधानरहितास्युत्तदेहस्थोपितद्रूपो देहधर्मे निर्मुक्तो नारिकेलकपाठमुक्तांतस्थनारिकेलवदित्यत्रय ॥ १४ ॥
 यावच्छरीरफलं जीवमुक्तः कथंकारतिष्ठतीत्यत्राह यस्येति आत्मा देहः मनो बाहिर्येः हिताप्रतिः प्राप्तिभिः येन किंचित्कनचित्पदस्य प्रा
 प्तिसंदेनादिना तत्र तस्यामवस्थायामवधुन विचित्रतइति ॥ १५ ॥ एतादृशदयति न स्तुवीतेति कुर्वन्तः पुरुषास्माधादिगदतो वा गुण

यस्यस्युर्वीतसंस्तोयः प्राणे हियमनो धियां हृत्तवः सविनिर्मुक्तो देहस्थोपि हितद्रूपो ॥ १५ ॥ यस्यात्महस्यते हस्येन स्वे
 किंचिद्वद्वय ॥ अन्येतेवाक्चित्तवनतुपिकयेतबुधः ॥ १५ ॥ नस्तुवीत्तनिदेतकुपेतः साध्वसाधुवा वस्तो गुणदोषाभ्यां व
 र्जितः समदुःखनिः ॥ १६ ॥ न कुयोन्नवदेकिंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा आत्मारामो नयादित्याविवेकजडवान्मुनिः ॥ १७ ॥

दोषाभ्यां अतो न तुष्टेन गुणेन दोषमात्रेण बर्जितो न तु गुणमात्रेण बर्जित इत्यर्थः दोषश्चैव गुणश्चोभावी शर्तत्रौ न वमेव शाकिमादिवाक्यविरो
 धः सर्वगुणवर्जितइति अंगीकारइति भावः ॥ १६ ॥ नस्तु वद्वयमत्राह न कुयोदिति आत्मारामो मुनिः साधु कुयोदइत्येव ॥ असाधु न कुयोन्नव
 देध्यायेच्चाशुभजीवानुदिश्येति शेषः ॥ अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योदरणात्मदत्तादिः साधु न कुयोदित्यर्थो नोपपद्यतइति आत्मारामदत्यन्त
 ताशेन एव मात्मारामोच्येत न जीवादन्यतमः ॥ १७ ॥

एष्टायेत्यदुःखबोधत्वाद्दुःखारिहृदस्तिब्रमेति। स्वेष्टयोपान्तस्वीकृतं पृथग्दुःखः शोभनाकारसुदेवादिशरीरमेव स स्वेष्टोपात्तवपुंभुभाकरेत्येव
 पुरितिवारवः। नित्यान्तशरीरोपि सुदेवादिदेहगः। प्रदर्शयति नित्यस्य नित्यदेहादिब्रजितः। वसुदेवादिदेहेषु प्रवेष्टुं स्य भव्यते देहोपादादि
 मितितुनह्यन्यादेहस्येत्यभ्याभिमतदेहेषु प्रविष्टः सर्वदा हरिः। नान्यान्भिमतो देहो विष्टो रस्ति कदाचन। अतो शरीरो भगवानुपवनाभिमतिस्तु
 या। वसुदेवादिकानां तु सैव मिथ्या मतिर्भवितु। अन्याहं भावमुद्देहवसो हरिरास्थितः। नतदन्त्यपुदेहेषु क्वचित्तस्य प्रवेशनं। ममपुत्रस्त्वयामि
 ति श्रमणाय यदा देहः। वसुदेवादिदेहेषु न न्यतिस्तु सा गतिः। अनुपात्तशरीरस्य नूपात्तिरिति व्येत। तदेहपितृदेहत्वे उपादत्ते यतो य हरिरिति।
 एतन्नेपुनुपाध्यक्ष प्रवेनां यचकथ्यतां॥

तं ब्रह्म परमं व्योमपुरुषः प्रकृतेः परः। अवतीर्णो सि भगवन्स्वेष्टोपात्तपृथग्दुःखपुः॥१२॥ श्री भगवानुवाच। कृपालुरकृतो देहस्तितिस्तुः
 सर्वदेहिनां। सत्यसारेन वद्यात्मा समः सर्वोपकारकः॥१३॥ कौमेरुहृत्तर्धदिं तो मरुत्पु विरकिंचनः। अनीहामितभुहृत्तः स्थिरो म
 छरणो मुनिः॥१३॥ अमृतो गभीरात्मा तिमिमान्धुतसुदुर्गः। अमानी मानदः कलो मैवः कारुणिकः कविः॥१३॥

व एतदस्मिन्नेवमानं॥१२॥ भगवाः सुसुखं भक्तीत्याह। भगवानिति सर्वदेहिनामकृतो देहः। अनवद्यं अत्मा भवो यस्य स तथा॥१३॥ संक्षिप्तं किंचनं प्र
 क्षययोग्यं धनं न विशास्य किंचनं सकोचे किंचनं। शीलः लुब्धेर्बुधेति यादवः। अनीहो निषिद्धाचरणवर्जितः वेष्ट्यावधेर्मे स्थिरः निश्चलः
 अहमेव शरीरस्य समः कुर्यात्पुनः मद्रुणमनेन शीलः॥१३॥ अमृतो विहितो बोधे प्रमादरहितः गभीरात्मा अनवगाद्यमवगातिः
 आपदि धृतिमान् जिताः षड्भूमादिगुणाः षडिन्द्रियविषयावयवैरसतया। अमानी आत्मन्यविद्यमानगुणाभिमानरहितः मानदः ता
 नोपदेष्टा कलः विहितक्रियाकरणनिपुणः कृपालुत्वे मनोधर्मः कारुणिकत्वे कायिकधर्मः इति पृथग्गुणैर्वैकैः सर्वज्ञः॥१३॥

५९
भाम

कालक

सामान्यतस्तस्यामुक्ता विशेषतस्तस्यामाह। आज्ञायेति वशद्वयार्थे। यो मया प्रदीयेरस्य दिष्टान् गुणान् देवापानपि आज्ञायेत्तं मया ज्ञात्वेव स्वकास्त्वविहितान्धर्मोत्र
 भागवतसंज्ञानमभिसंत्यज्य स भव्यमा भजेत्। स एव सत्तमदस्य च यः॥१३॥ भक्तेने क्वचित्पि पुत्रमोत्रमायाः शुश्रूषितत्वेन पृष्टवान् प्रश्नं प रिहरति। ज्ञात्वेति।
 अथ सतां स एव कथनार्थं आत्मनि के स एव मुक्ते। यदा शास्त्रगुरुरपदेशतो भगवन्महात्म्यं ज्ञात्वाथ च विशेषतो ज्ञात्वेति। विशेषतया माहात्म्यतो नैव पुनः
 पुनर्विशेषोक्तयति। तदुक्तं। ज्ञात्वापि मम माहात्म्यं तत्रोत्सुकताया पुनः। विशेषी नु विशेषेण ज्ञात्वा मामश्रुते विक्रमिति परिमाणतो यावानस्मिन्स्वरूपतो वा

आज्ञायेव गुणान् देवाः कृपादिष्टान् पिचकान्। धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् भां भजेत् स च सत्तमः॥१३॥ ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्धास्त्रिमाह
 शः॥ भतंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः॥१३॥ मर्द्धिगमदुर्गजनदर्शनस्पर्शनाचन। प रि वशीत्युति प्रहृगुणकर्मोत्तुकीर्तनं॥१३॥ मत्कथाश्रव
 रोश्च द्वा मदनु ध्यानमुदवा। सर्वज्ञा भो प हरणं दास्यो नात्मनि वेदनी॥१५॥

स्मितक्षणतो यादशो स्मीति तत्वेन येन न्यभावेनात्युत्तम भक्त्या मां वै एव भजति ते भक्ततमाः। निरतिशय भक्तां मताः अपि नात्वेन ज्ञातव्यं यः। अत्र तमे प्रत्यये
 न भक्तानां बाहुविध्यप्रकाशेन भक्तेरपि न्यात्वं सत्यतीति॥१३॥ इदानीं सर्वसाधारण भक्तिलक्षणमाह। मर्द्धिगेति। अत्र कृते व्यपदम ध्यातुं स्यात्तत्तया वि
 धिप्रकरणत्वात्॥१३॥ सर्वज्ञा भो प हरणं सर्वज्ञा भस्य द्रव्यस्यो प हरणं हरावर्पणं। दास्येन सहात्मनि वेदनमात्मन समर्पणं। यदा दास्येन सहात्मनि मम
 सि निवेदनं भगवद्भानं निहितरति॥१५॥

स यदा मन्त्रस

पूर्वाभुवेत्तनं उत्सवानुत्तानं उत्तरं दृष्ट्वा हर्षो वा ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ अथोपनिषादमष्टाङ्गारणादौ प्रयत्नः उद्यानोपवनादि कर्मण्युद्यमे वा ॥ ७८ ॥ सद्यस्तं मर्जनी पलेपाभ्यां उ
द्यमो वा मद्यममयत्तं गृह्यमुद्यमं तदभावात् इदं मुद्रुलवर्तनेः एकेन मुख्येन मंडलेन सहितं अर्वांतरं मुद्रुल करणः कर्तव्यमिति शेषः सैकं मंडलवर्तने रिति केचित्
वेति त्वं दनादि जलप्राप्तौ सैकः मंडलमंडलं कारवर्तने पृथक् पृथक् वर्तने विशेषजीवने मंडलं विशेषजीवने गमनं तथेति च ॥ ७९ ॥ मे निवेदितं दीपावलोकनो

मज्जनकर्म कथनं मयपर्वानुमोदनं ॥ गीततां इव वादित्रगोष्ठिभिर्मद्रुहोत्सवः ॥ ८० ॥ आत्रावसि विधानं वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ वैदिकी तांत्रिकी दीक्षा मदी
युजत धारणा ॥ ८१ ॥ ममैवैवस्थापनेषु द्वा मम मम निबोधमः ॥ उद्यानोपवनाकीडाः पुरमंदिरकर्मणि ॥ ८२ ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सैकं मंडल
वर्तनेः गृह्यमुद्यमं मद्यं दासवद्यममया ॥ ८३ ॥ अमानिब मदेभिर्बहुतस्यापरिकृतं ॥ अपि दीपावलोकनं मेनोपयुज्यानिवेदितं ॥ ८४ ॥ यद्य
दिष्टतमोक्तं यत्राति प्रियमात्मनः ॥ तत्रैव वेदयेन्मद्यं तदानं त्यागकल्पते ॥ ८५ ॥ स्तेयं चित्री त्र्यणो गावो वेष्टावः स्वमरुज्जलं भूरात्मा सर्व
भूतानि भद्रं ज्ञापदानि मे ॥ ८६ ॥ त्र्येणुविद्यमाना हविषा योजेत मां ॥ आतिथ्येन तु विप्राग्नेगोष्ठे गवैव वसादिना ॥ ८७ ॥ ॥ श्री ॥

पुंजात्वात्प्रयोजनाय नखी कुंवात् ॥ ८८ ॥ इदिराधये सुधूषावहे यद्यदिति अनंत्यामजन्धर फलस्य मोक्षयेत्यर्थः ॥ अनंतं वैष्णवतयिते स्मरेत्
॥ ८९ ॥ अधिकारिणां योग्यातायाजने कविध्वेन फलविशेषाय मदार्यनाधिष्ठानं चोपवेशमीत्याह ॥ तस्यैव इति हेमद्रो ॥ ९० ॥ तत्रैव त्वाधनं च त्वेनाथेमा
हास्त्येविति गोष्ठे स्थितां गां यैव सादिना पूजयेदिति शेषः ॥ ९१ ॥

६
गाम

तत्त्वजिज्ञासु रितुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ स्वपथार्थज्ञानेन नानात्वध्रममेवं तत्त्वजिज्ञासया षोडशनिस्त्व उपारमेत प्रहृतिमार्गो दिति शेषः ॥ ९२ ॥ न वस्तुजीव
मुक्तस्य समर्थस्य ह्यो निरंतरं मनो निधायोपातिस्तदितरस्याशक्त्यमुमुक्षोरुपगतो पापः कथमिति तत्राह ॥ वदिति ॥ इतानि विसमर्थं कुर्वन्ना निमि
षयत्वेन समाचर ॥ नानात्वध्रमेतेषु ध्रम इति मतं ॥ जीवत्वं शैत्यं विज्ञानं जीवानामेकतानया हि शस्यवदुताज्ञानपीडास्थानी शतं तथा ॥ जगत्तासत्यतारा
नं नानात्वध्रम उच्यते ॥ इत्यनेन ध्रमविरुद्धत्वात् न यास्तु बुधुभि रिति निष्कामत्वेन मा मुद्दिश्य कर्म कुर्वीत स्वैव भावमाह ॥ अद्वा लु रिति ॥ ९३ ॥ मत्स

एव जिज्ञासया षोडशानाह ध्रममात्मनि ॥ उपारमेत विजमनो मध्यस्वे गे ॥ ९४ ॥ यद्यशोधारायितुं मनो ब्रह्मणि निरु ॥ नयितुं शक्ति कर्मणि नि
रपेक्षं समाचर ॥ ९५ ॥ शुद्धाहर्मेकधाः शृण्वन् सुभद्रालोकपावनीः ॥ गायत्रनुस्मरन् कर्मजन्म बाधितं यन्मुद्रु ॥ ९६ ॥ मरुथेन धर्मकामाया
नावस्मदुपाश्रयः ॥ न भते निश्चला भक्तिं मय्युद्धवसनात् मे ॥ ९७ ॥ सत्संगलब्ध्या भक्त्या मयि मां स उपासते ॥ सर्वमेतद्वर्तितं सद्भि रंजसा विं य
देत पदं ॥ ९८ ॥ उद्धतुवाच ॥ साधुत्व उन्नमशोकमनः कीदृशं धर्मो ॥ भक्तिरस्युपयुज्यते कीदृशी हि द्दिता ॥ एतन्ने पुरुषा ध्यक्षन् प्र
गाम च कथ्यतां ॥ ९९ ॥

याप्रवणादिना किं लं स्यादित्यत उल्लंघनं भतरति ॥ निरंतरं स्मृति फलं भक्तिं भते ॥ १०० ॥ सापि सत्संगलब्ध्या चेद भगवदपरोक्षज्ञानमुत्पद्येत न स्वयं गाय
त्रि मयि जनयतीत्याह सत्संगेति ॥ तदं वैकुण्ठादि स्थानं ॥ १०१ ॥ सद्भि रिति वस्तु तत्त्व स्मरणं ॥ शुद्धबोले कोपकाराय तत्त्व स्मरणं पृथक् ॥ साधुत्व इति साधु
त्वासाधुत्वो न न भुङ्क्षु दिभि रिति त्वात्साधुत्वे वर्तमानां पुंसां मनः कीदृशं धर्मो भवति साधुः किं लक्षणं इत्यर्थः कीदृशी हि लक्षणा भ
क्तिरस्युपयुज्यते त्वदुन्नमप्रसादयोगजननी सद्भि रिति द्दिता सत्ता विना ॥ आह तो सादरा र्विता विन्यमरः एतत्सद्भि र्वाहं स्मरणं ॥ १०२ ॥ ॥

६
गाम

उत्तराध्याये वक्ष्यमाणार्थे प्राशस्त्यं कथयति अथेति । वक्ष्ये हेतुमाह । भूत्यदिति ज्ञानेन भर्तुयोग्यः सुसूतितं ह्यनोयस्य स सुहृत् । आपादि द्विकर्तृत्वात्
 स्वात्मात्मशब्देनाज्जीवः किं न स्यत्तस्य एतन्नस्य तत्रेव विहितत्वात् द्वे त्रयोः पुरुषो ह्यत्मा सारि चेतनो मतस्त्यभिधानाच्चेति चेन्न आत्मनि स्थो
 हरिः पूज्यः आत्मनामाशनादिके धातुसंबंधादात्मशब्दे जीवस्याप्युपचारतदतिवचनात् आत्मा मुख्यो हरिरेवेति ज्ञायते । तत्र विधानस्य हरेर
 धियुक्तं नित्येन पीठार्चनं कर्तव्यं नोपपत्त्या सार्थकत्वात् । इत्येकादशव्याख्याने विजयध्वजीये एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ भगवदुक्तोत्तरं ज्ञानं

का

अथेतत्पुत्रं गुह्यं गृह्यते यदुनंदनं सुगोप्यं न पिबेत्प्राक्त्वं मे भूत्यः सुहृत्सुखात् ॥ रतिश्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगव
 दुक्तं संवादो एकादशः ॥ श्रीभगवानुवाच । नरो धर्मं यो यो गेन संसृज्यते धर्म एव च । न चाध्यायस्तपस्तपागो नेष्टा रते बिदक्षिणा ॥ १ ॥
 त्रै तानि यज्ञाः छांदांसि तीर्था नि निषयाय माः ॥ यथा बहं धे स तं गं सर्वं दुर्वाप हो हि मां ॥ २ ॥

द्विती

वेका भक्तिरेव परमपुरुषार्थो न रंगो मिमिती ममर्थं समर्थयते तत्रादौ गुणोत्कर्षतानानुरक्त्ये योगादीनां विवक्षितपुरुषार्थसाधनत्वं न भवती
 त्याह । नरो धर्मं तीर्थायोगाध्यानं रो धयति वशीकरोति त्यागोदानं पश्यामपि संगः गुणसंश्रितिके र्वका सर्वे एते गुणत्वमतिर्यथा मामवर्क
 धे र्वेति तथा योगादयो नरो धयंति संगस्तु गुणसंश्रितिर्गुणवत्त्वेति निश्चयात् । स चेद्दुरौ भवेत्तेन मुच्येत नात्र संशयः । अपरोक्षदृशो ह
 त्वर्षवेदास्पदोऽस्मिन् । अन्यथा सुर्यभागे वयदृशिर्मा ह्नकारिणमिति वचनादुक्त एवार्थः मनुसं बंधमात्रं ॥ २ ॥

ह

या

भगवानुक्तमर्थं प्रख्यापयति । मत्संगेनेति द्वैतेषाः प्राज्ञादयः । ब्रह्मो मत्संगेन मत्पदे स्थानं प्राप्ताः त्वाष्टो ह्यत्रः अर्वाति को वधूतो भिक्षुः पातु वनाः
 द्रुमुत्पाद्युत्सृज्यं कुरुत वा दशैधितं विभीषण इत्यादिषु पुनर्वचनो वणिक्तुलाधारः अधोनामभूदः ते गोपादयो मामुपागता रत्नवयः । साधनं
 विना त्वापुपागताश्चेत्सर्वे किं नाप्नुवन्तीति तत्राह । मत्संगेनेति गुणसंश्रितिरपि न वेदादिभ्य उत्पन्नेत्याहो नापीति ॥ १ ॥ तर्हि केनेत्यत्रा ह्नेवनेनेति ।

मत्संगेन हि द्वैतेयापातु धाना मृगाः खगाः ॥ गंधर्वोऽक्षरसो नागाः सिद्धाश्चरणगुह्यकाः ॥ ३ ॥ विद्याधरौ मनुष्ये सुवेश्याः शूद्राश्चिह्नयो
 त्यक्तोः । रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिन् तस्मिन् पुगेन च ॥ ४ ॥ ब्रह्मो मत्पदं प्राप्ताः त्वाष्टो वतिकादयः । त्वपर्वो वलिर्वाणो मयस्थाय विभीषणः
 ॥ ५ ॥ सुग्रीवो हनुमान् श्रेष्ठो गजो गजो वणिक्स्थः । व्याधुः कुजा ब्रजे गोप्ये यत्तपस्तथापरे ॥ ६ ॥ तिनार्थी तश्रुतिगणानि पासीत मह
 त्तमा ॥ अत्रातस्तपसो मत्संगान्नामुपागताः ॥ ७ ॥ केवलं हि मावेन गोप्यो गोवीनगामृगाः ॥ येनै मृट् । धियो नागाः सिद्धानामा
 सुरं जता ॥ ८ ॥

विशेषणात्तदेषु त्वाष्टो वतिकाधनं । ज्ञात्वापि हरि विदेपीतमो याति न संशय इति वचनात् । भावेनापरोक्षतानात्यादकस्व भावेनेति विशेष
 र्णा । विशेषकैरुपागतानि पि मोक्षो नियतः विशेषरूपस्यानेपि गुणवत्त्वेति निश्चयः । गुणसंश्रितिमां त्रित्यंतं दृष्ट्वा मुक्तिमेवतीत्युक्तेः । ज्ञानोत्तमैः सर्व
 मपि भगवत्प्रीतिद्वानुकारेण परमानंदः स्यादित्यतो भावेनेति । अथवा सुरवभागे वस्याद्यावद्वशीनोपग रति स्मृतः ॥ ८ ॥ श्री ॥
 निदीपेण भावेन केवलेनेति

अस्मिन्निर्दिष्टानामपि नमस्त्यापादं किमुतान्यत्साधनतामिति भावेनाह यमिति। यमं प्राप्नुयाद्यल्लवापि। तुरिसंगविहीनस्तु हरेर्देनेश्वानपि नमुच्यते
 शिव उक्तोपितमोयातिविभिन्नायाद। गुणैर्योर्विहीनस्तु न इत्येवमिति। सगवत्सुरवभगवत्स्था दुर्गे मुक्तिमेतिवा। स्वभक्तसंगहीनस्त्ययुक्त
 वात्संगिनेपिवा। स्वसंगवेदुःखदुःखगुस्तत्तज्जेतेषु तत्रवेधति। अनेन भगवदुक्तेस्तदुक्तं पक्षे रचयति रेको दर्शिताविधितमित्येकमर्थो
 केनशावते। गोपिकाद्यादिवंगत्वाद्देहात्वायुधातयपरंपदयुः पूर्वसंगादेवभुभोविता इति क्वनाहं किं जनिता नानेन मुक्तिमाप्नोति न केवलं ता
 नेनेत्यभिप्रायेण नस्तारयेनेत्युक्तं। उपलक्षणा मेतत्। दानादिष्वप्यनुसंधेयमेतत्। श्रौतयंचभुतंचैव कर्मकार्यमेवव। निवर्त्येव हरेः पूजेत्येवमुक्तं

न यंयोगेनसांख्येनदानवततपोधरेः। व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासेऽप्राप्नुयाद्यल्लवानपि। ११॥ रामेणसादेमस्तुसंगीतेश्चापत्किनामभ्युनु
 रागविज्ञाः॥ विगाढावेननमेवियोगतीव्रंयुयोर्नृदृष्टुःसुखाय॥ १२॥

यात्रवाक्यमाह। एवंकृतानुसंन्यासी। स्वर्गोत्संगाद्गोस्मृतः। अन्यथा नैव संन्यासी। शिनिष्ठियोपिशिलायथेत्येवंलक्षणवाक्यसंन्यासी नतुशिला
 वनिष्ठियस्त्यभिप्रेत्येवमात्रभूतसंन्यासी नमामाप्नोतीति। किंच। नाहं कृतानुसंन्यासी कृतकोविस्सुरवयः। इति विज्ञातुसंन्यासी नान्यथातु
 कथंन। मयिसर्वाणि कर्मणि संन्यासाध्यात्मवतसा। निराशी निर्ममो भूयायुस्वविगतज्वरः। इति कष्टाणांतरवनेव संन्यासी नन
 कृपट॥ १३॥ गोपीनामयिभक्तिअपरोक्षज्ञानानर्त्तवन्तुरिति निमित्तेति प्रकटयितुं वक्तारमणेति गोप्यो मत्तो न्यदस्तु सुखायम
 धा दृष्टुरित्यन्वयः॥ १२॥

बंधुजी मातामपितितहत्यास्तत्कारेण हृदिरेव हृदयाकारो ध्याननिष्ठया उत्कृष्टध्यानेन वसोमुख्यध्याने सुख्येदेहैधियास्वदेवो ज्ञेयो वायुरितितानेन तदुक्तं
 समेदेवो ज्ञेयो वायुरितितानात्रवापरा। शिवनस्ति हरेः किं विज्ञेयमायो हरेर्विददति। हरेर्वाचो रज्जमत्वविदः। वायुर्भीमो भीमनारो महोज्ञाः इत्येवनापि
 हेतुपूर्वकत्वेन वायोः सर्वदेवो ज्ञेयमत्वाद्दृष्टुवाधेः। तस्माद्वायुरेव दृष्टिर्वायुः समष्टिरयं पुनः मृत्युं जयति। यएवेवेदेत्येनेन वायुज्ञानस्याप्युत्पुन
 यत्वेति ध्यापं व भूतमनो बुद्धिरुदाणां प्रतिदेहकं। ध्यातश्चापि न तत्वादायुर्वाष्टिः समष्टिरुति। वनेन वायो व्यष्टि समष्टिं वसं मयुक्तात्वा मनोयु

वैष्णवे बंधुस्तुत्याहृदिरेव ध्याननिष्ठया नोयो मुख्यधियाते मेदयेस्त्वायपुरस्तेः॥ १४॥ स्यात्तुल्यं मंत्रद्वयैः भोगैरात्मानमात्म
 निःशेषं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेतमां॥ १५॥ धिष्ठेयधत्तेषु मद्रूपं प्राखचक्रादां तु जेग॥ युक्तं चतुर्भुजं शांतं ध्याय्य भूतसमाहितः॥ १६॥ हृष्टाप्र इ
 तेन मामेव यो यजेत समाहितः॥ १७॥ भूतमयि सद्रुक्लिं मकर्मणि साधुसेवया॥ १८॥ प्रायेण भक्तियोगेन सांख्येन स्वविनोदवा। नोपायो विद्यते स
 म्यक्प्रायणं हि सतामहो॥ १९॥

उपात्तज्ञानमनोयुक्तं इत्येः पुण्ये॥ २०॥ मंत्रहृदयेन मनेन मंत्रेः॥ आत्मनि स्वशरीरे मनसि वा। आत्मानमंतरोविणं क्षेत्रं तं त्रिविधं ध्यायितुं। सर्वभूतेषु
 समत्वेन एकप्रकारेण विकारमंतरेण स्थितं॥ भोगैः स्वर्गाधादिधनेः भोगैराज्ये धने सोख्ये इति॥ २१॥ एते ध्यानेषु ध्यानप्रकारमाह। धिष्ठेय
 धिती धिष्ठेयपुस्थानेषु॥ २२॥ इति॥ २३॥ प्रायेणैवधारणं। सांख्येन यथार्थज्ञानेन। सतां प्रकर्षणाय नमाश्चयः॥ २४॥

वृक्षमनोवायोमुख्याधियेसुक्ताविशेषो गेपिकाप्रशंसनं कृतमिति संशयबीजं दृष्टुं त्वोद्वेगोदयमिति संशय इति मन्त्रेषु वायोः सर्वोत्तमं उक्ता विज्ञे
षतो गोपीरुतु वतस्तव वावृष्टवतो समामस्थो मनोगतः संशयो वायु रुतमोगोप्यो वेत्येव भाकारो न निवर्तते प्रसुतये न वचने न मे मनो धाम्यति नि
धारिते कोटिस्थितं नेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ गेपिका लुपिमा मायुः किमु वा धाया इति गेपिका प्रशंसनं कृतमिति परिहारं बह्विदं त्वत्वायुस्वसं
गुणैः सर्वोत्तमैः स एव हिरण्यगर्भश्चेति दर्शयितुं भगवान् हिरण्यगर्भस्य सर्वोत्तमत्ववक्ति। य एष इति यो विवरप्रसूतिः विशेषणवराणामहंकारा
द्यभिमानिनां प्रसूतिरूपमिति यस्यात्स तथा उत्पादक इत्यर्थः एष जीवः जीवप्राणधारण इति धत्ते प्रकृतं नंदलक्षणस्य हरेर्विशेषाधिका

उद्धव उवाच ॥ संशयश्च्युतः तो वाचं तव योगे श्वरे श्वरा न निवर्तत आत्मस्थो येन धाम्यति मे मनः ॥ १६ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ य एष जीवो विवर
प्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहं प्रविष्टः ॥ मनो मयं स ह्यमुपैति रूपं मात्रास्वरो वर्ण इति स्थितं विष्टं ॥ १७ ॥ यथा नलः स्वेतिलवंधुरुन्मावलेन दारुण्य
धिमध्यमानः अणुः प्रजातो हविषा समिधते तथैव मे व्यक्तिरिमां हिवाणी ॥ १८ ॥

न वा तस्मात्तस्मात्प्राणेन विष्टुना घोषेण वेदात्मिकाया प्रकृत्या लक्ष्म्या तत्तद्गुहं रुद्रादीनां हृदयगुहं प्रविष्टः स तन्मयं रुद्रादीनां मनसि नि
र्धत्तेन स्थितमत एव स ह्यमात्रमा एव रूपं रूपमुपैति ॥ किं मात्रास्वरो वर्ण इति मात्रास्वरवर्णैर्ब्रह्मात्मकं वेदाख्यं स्थविष्टं रूपमुपैति ॥ १७ ॥ अ
न वेदादीनि विष्टुना प्रविष्टं तस्मात्तस्मात्प्राणेन विष्टुना घोषेण वेदात्मिकाया प्रकृत्या लक्ष्म्या तत्तद्गुहं रुद्रादीनां हृदयगुहं प्रविष्टः स तन्मयं रुद्रादीनां मनसि नि
निर्धत्तेन स्थितमत एव स ह्यमात्रमा एव रूपं रूपमुपैति ॥ किं मात्रास्वरो वर्ण इति मात्रास्वरवर्णैर्ब्रह्मात्मकं वेदाख्यं स्थविष्टं रूपमुपैति ॥ १७ ॥ अ
निलो बंधुर्यस्य तथा उष्णः अनलो दारुणिस्त्वबलेन मथ्यामणी अणुत्वेन प्रजातो हविषा समिधते तथैव मे व्यक्तिरिमां हिवाणी मे व्यक्तिः
व्यक्तिस्थानी वेदवाण्येव विशेषतो मत्तत्त्वव्यंजक इत्यर्थः ॥ १८ ॥ गंगायेन मः ॥

प्रम

६३
राम

प्रकृत्यादीनां व्यक्तियस्थानत्वेपि मन्त्रोवादीन्यपि वेदादिव द्विषो व्यक्तियस्थानानीत्याह एवमिति पदादीनि गत्यादिशब्दा व्याजिह्वं शिष्येष्टय
विषययोरुभयोर्ग्रहणा येव मुक्तं ॥ संकल्पमनः वित्तानं बुद्धिः अभिमानोतः करणवृत्तिविशेषव्यंजकं तस्य रूपान्तरं ॥ सूत्रं वायुः स त्वत्ता हि
तत्तमः विकारो ब्रह्मोऽऽत्मानि रधिष्ठानरूपाणि च भवतीति ज्ञातव्यानि तदाभिमानि नो देयताश्च ॥ यस्तमसि तिष्ठन् श्रौतेति श्रुतिव्या
ह

एव गतिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शश्चुतिश्च ॥ संकल्पवित्तानमथाभिमानः सूत्रं रजः स त्वत्तमो विकारः ॥
॥ १९ ॥ अथ हि जीवस्त्विह द्रव्यो निरव्यक्त एको जगता मथाद्यः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

नि ॥ १९ ॥ विवरप्रसूतिरित्युक्तं कारणत्वं गुहं प्रविष्ट इत्युक्त्या त्रिविविधसोदाहरणमाह ॥ अवं हीति ॥ मत्तमो वांतरेण वर्णोद्यात्म
क वेदादिसंवेशश्च वाच्योऽयं ॥ अथो न्यायमकेत्येव सर्वोत्तमत्वा जीवस्त्विह द्रव्यो निरव्यक्तः स ह्यमजमतामाधः
एक एवाहंकारादिप्रथियंतानि त्वं सृष्टानि कार्याण्यनुप्रविश्य ॥ ॥

स्व

विशेषणमिष्टशक्तिरनपगतसामर्थ्येवतन्त्रियामकरसैः बहुधैवभातितत्त्ववाग्मिमातिशेषः। अथमिव। यद्वैपथ्याकलमादिवीजा
नियोनिभूमिद्वयप्रतिप्रद्यबहुकुसालिभवंतीति। एवंपरमात्मातुष्टहीतोऽस्मादकारादिषुबहुधाव्यक्तीभवतीति। योविद्वदप्रवृत्तिर्यो
निद्वाराप्रवृत्तये। एषजीवइतिसेतोऽतःभतरत्यन्यथाव्याकुर्वतेतन्मतं। सुपर्णशेषरुद्रादिप्रवृत्तिस्तुचतुर्मुखः। सर्वजीवोत्रमोजीवोगुह-
येतोऽनमुरवादिभिः। विष्णुमन्त्रमादिभिःसैवेति। मात्सर्वकालिके। मुक्तावपिनसंदेहः। सहिदेवेनविष्णुना। प्राणप्रणवजगतांदेवेनर-
मयातथा। वेदात्मिकावसहितः। तस्मैः सन्मनसिस्थितः। बीदादीतांतुसर्वेषामात्रावर्णस्वरेषु। स्थूलरूपी सदातिष्ठन्नैवयोत्रादिकेषु। च। सर्वेषांप्रकाशको
ति

विष्णुशक्तिर्बहुधैवभातिबीजानियोनिप्रपद्यतंयद्वत्॥२॥

ज्ञानानंदबलैरिच्छतानित्यशक्तिः सर्वगः सत्बहुधैवप्रतीयते। तस्मिन्नेतमिदं सर्वं पदेषु लक्षणं तंतुवत्। स एव वायु रुद्रिष्टो वायुर्हि ज्ञाना मगात्। विशेष-
प्राणहरेर्व्यक्तिस्थानान्येतानि सर्वशः। मन आदीन्यहंकारोऽत्र त्वेदात्मिकारमा। त्रिगुणात्मिका च सैव श्रीः। सैवोक्तसंविदात्मिका। तस्या अपि नियते
कोविष्णुः सैव धरेस्वरः। यथादाठुसूक्ष्मः सन्मथितोऽग्निः समिधयेत। तथावेददिवुहर्मिथितः। संप्रदृश्यते। व्यक्तस्थानान्येतानि वेदादीनि हरे-
र्विदुस्त्वनेन प्रमाणवाक्येन निरस्तमिति नास्माभिः। तद्वैपथ्याय प्रत्येत मनसि व्यक्तितया मितस्मां व्यक्तिहिमे मवदत्येतत्पट्टं॥२॥ ॥

नाम

अत्र हेतुमाहात्म्यामिति। ताः क्षपाः॥१॥। आत्मानं स्वरूपं। अहं स्वर्गमिदं जगत्। तत्र दृष्टं तमाह। अथेति। तमाद्यो मुनयो। नामरूपेयथानविदंति। अविनोपेयं
ज्ञानं यथा। अनेन भक्त्यतिशयोदशित इति॥१॥। तत्फलमाह। मत्कामा इति। मामेव कामयंत इति मत्कामाः। मत्स्वरूपविदो वक्ताः। ज्ञानं मोक्षमणं मत्स्वरूपं
मां परमात्मा मां प्राप्नुवन्त्यः। आसां ब्रह्मज्ञानकथमुदभूत्। उच्यते। संसारं जरयतीति जारः। नित्यानंदप्रदेवेन नित्यैरमयतीति रमणः। सर्वतो

यासां क्षमाः प्रेक्षतमेन नीता मयैव दानगोचरेण। क्षणाभिवन्ताः पुनरंगतासां हीना मया कल्मसमावभूदु॥१॥। तानाविदन्मय
दं नुपंगवदधियः स्वमात्मानमर्हस्तथेदं। यथासमाधौ मुनां योऽविनोपेयः प्रविष्टास्वनामरूपे॥१॥। मत्कामारमणं जारमवब्रूव वि-
दो वक्ताः। ब्रह्ममां परमं प्राप्नुः। संगच्छत स हस्वशः॥१॥। तस्मात्त्वमुदयोत्सृज्य चोदिनां प्रतिवेदितां प्रवृत्तं वनिदं वचो न व्यथुतमेव
च॥१॥। मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनीं। या हि सर्वोत्तमभावेन यस्मिन् रूपकुतो भयं॥१॥।

विनश्मस्वभावरूपाय विष्णोः स्वरूपं विदंतीत्यस्वरूपविदः। इत्येवं गुणसंप्रतिनोमां ब्रह्मज्ञात्वेति गोपिकाया दिवंगत्वा हरिं तात्वा यथा तथा
मिथ्येतत्त्वापि प्रमाणत्वेनोदाहृतव्यमिति ज्ञानव्याप्तिर्ना॥१॥। यतो मुमुक्षुणामहमेव शरणमतर्ह्यभिमां शरणं जेतदित्युपसीहरति। तस्मादिति।
प्रतिकर्मवोदितां रोदनानां नार्कर्मविधिमुत्सृज्य प्रवृत्त्यादिकंच मयि समर्प्य। सर्वदेहिनामात्मानं स्वामिनां वस्मिन् रूपकुतो भयमस्ति तमेकमां
सर्वोत्तमभावेन सर्वस्वामि बुद्धि क्रियया शरणं याहीत्युच्यते॥१॥।

जगद्दृश्यं ब्रह्मा (॥) जमित्युक्तं तद्वदिति द्विष्येति जगद्दृश्यं ब्रह्म जेदेव ब्रह्मैव सत्स्वती। सुखभूतानि कर्मणि मनो बुद्धिरहं इति। मालत्वेन समुद्रि
ष्टा स्वमाद्याः त्वं धर्मं जित्वाः एकदेशं दिवाप्येव शास्त्रास्तु स्त्रिगुणास्त्रयः। प्रवृत्तं च निवृत्तं च फलं अस्य प्रकृतिरिति पुष्पे मोहिकमुद्रिष्टं साक्षादय
स्तयोः प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च पक्षिणस्तत्र संस्थिताः। वृक्षस्य पृथिवी वृक्षः। विष्णुपुराणां शाखाः पुष्पवत्। तस्या अपि तदाधार एव शाखा विमुच्यते रत्यनेन व्या
ख्यातौ च धोः। तस्यापि त्वष्टृत्वा यद्विदुष्येते। अस्य जगत् इक्ष्वा। जलवच्च भूमिवच्च त्वा। तस्वत्वे लोदेवी जेयं जके। ननु वदवी जादिवदुक्तोत्पत्त्य
नंतरं न जादिरत्वे अतएव त्वकचिते गुणैरित्युक्तं महत्त्वं। शतमित्युक्तं क्षणां। अनेकविधान्यसंख्या निवर्तमाना मूलानियमस्य शतमूलं। जगत्तरु
त्रयोनाम्ना अङ्कारा बुद्धि मनो भिमानि नो रुद्र इव इन्द्राय स्पन्निनालः पंचाङ्गादिभूतानि त्वं धायस्य संपवस्सं धः। पंचोना रसानां शाखादीनां प्र
स्तुतिर्यत्मा त्वं पंचरसप्रसूतिप्रदशय एकं। वेदियाणि प्रारवाय स्पन्ना एकादेशं दिवशाखः। द्विविधाः सुपर्णाः प्रसूतिमार्गस्थानि रतिमार्गस्थानि
पक्षिणः पुण्यपापक्षणा पक्षवने स्तेषां नीडं यस्मिन्ना द्विसुपर्णे नीडः त्रीणि सत्त्व रजस्तमो लक्षणा निवृत्त कृत्स्नानि त्वोपस्य कृत्स्नवत्त्वः।

दे अत्युच्चो जे शतमूलस्त्रिनालः पंचरसं धः पंचरसप्रसूतिः। दशैकशाखो द्विसुपर्णे नीडस्त्रिचक्रलो रिफला सं प्रविष्टः।। ३२।।
दे प्रसूतिरिति तद्वदिति जगत्तरुस्य सदिफलं यं विष्णुवा स्य माकां प्रविष्टः अनेकतत्त्वैर्न स्यादेव रथाया यनात्वा। हारं इत्यारं पक्षि च कृत्स्न
दधिवस धारत्वा न सुखरत्वा च वा पुनरवकाशदत्वा च यो मर्वा द्विष्टः। वीजभूता वपि ह्यस्य प्रवृत्ता विसरस्वती। नरिष्टे जगत्तरुवदृष्टादिवीज
वत्। त्वकचिते मदांते वगुणतो रूपतस्तथा। पृथिव्युदकवन्नमादी जत्वं न तु वीजवत्। व्यज कृत्स्न वत्स्वत्वात्मा हा ह्मा व इमा र्मना। ह्मा
हा ह्मा सं प्रोक्तं ततः प्रधुदकं तथा। जायते नित्यं शस्तस्मादुक्तं मुक्तं नदीयते। तत्रा पुनरवदृष्टा मृदु वं चापि सरस्वती। जलाधाराय तो म
त्र सरोधाराय वस्थिता। अन्यथा तुरजो भूतानी भ्येते वायुना खिला। अथ वा सर्वनाशः स्याज्जलाधारा ततः स्मृता। वटादिबीजवत्त्वमु
पया पुण्यमुदी रितं। बाघोदृष्टो भिवच्च विष्णुने वं प्रकीर्तित इत्येतद्दीयादि वत्सुखं कर्मणां जगतः स्मृतं। उदवन्मृच्छिवी वच्च दृष्टेण वा व
रत्नं। मूर्ध्नि वधिये वत्सुखं उच्यते। बाघोदायी रत्नं वत्सु विष्णो वीजं त्वमिष्यते। स्वेतञ्च॥

विष्णु
वत्सु
क
प्ये

जग
वत्सु
क
प्ये
नाम ६५

ब्रह्मार्थप्रमाणं। तत्र जीवदेहादिबुद्धिबलतत्त्वमन आदी द्विष्यगणं तत्र योग्यतानुसारेण श्रीहरिगुणोपसंहारे प्रविष्टा हरिभक्त्यादिसाधनसामग्री
संपादनेन हरेः प्रीतिसमुद्भवं मेघाज्जलासर्वाधिकारिभ्य उन्नेमो त्रयोत्तमज्ञायते तदुक्तं दिव्यमनोवक्षुस्थितो भक्त्यादिसाधकः सुपर्णशेषरुद्रा
देरपि ब्रह्माचतुर्मुखोऽतोऽन्तर्धादिकाः सर्वगुणास्तत्त्वेन सर्वगाः। अतिरिक्ताश्च संपूर्णाः सुपर्णादेः शतानि भिकाः। सुपर्णादिभिरज्ञातास्तदभी
मानपजिताः। ब्रह्मणस्तु पुनः संजितेषां कर्तृजनार्त्तः। तस्मात्सर्वाधिको ब्रह्मणोः सर्वैर्न संशयः। वर्णस्थावर्णनामा सोऽसुरस्य ४ स्वरना
मकः। मनस्यश्च मनोऽर्त्तनामा तत्रा माचक्षुरादिगणं तत्सर्वाणि नामानि मुख्यतः कवयो विदुः। तस्थानां त्वादी दिव्यो देवराणां
श्चापचरितः। शयमस्योपचारेण विष्णोः साक्षात्तु मुख्यत इति अनेन स्वरवर्णरतिक्रमेणेत्यादिवर्णस्वरदीनां सुपर्णादीनां विष्णोर्न
तरं। चतुर्मुखे मुख्यत्वमुक्तमिति ज्ञातव्यं। किं वदुष्या प्रियाभ्योगोपीभ्यो प्रकृतो द्विगुणाधिकः। महिष्या विविनायास्ताः कथिताः कृष्ण
वत्सु भागताभ्यः सप्त हस्तसमिता यशोदानंदगेहिनी। ततोऽप्यभ्यधिको देवी देवकी भक्तिः। ततः। वत्सु देवस्ततो निष्पृक्तः। तो रामो महाव
लः। ततोऽभ्यधिकः कश्चिदुत्तमादो पुरुषोत्तमो विना ब्रह्माण्मेशिवांस हि सर्वाधिकः। स्मृत इत्यनेन सर्वोधिकारिभ्यो ब्रह्मणो भिक्षा
क्तिमत्वं गोपिकादिषु पि भक्तिरतन्मयमस्तीत्युक्तं। अतिरागेण सार्द्धं मधुरां। प्रणीतेभ्यो फलिते सार्द्धो प्रतीयमानमक्तिरतन्मया
भावशंका निरस्ता। पापद्वेषादिकदोषा अवराणां कसं शयः। भक्त्यादिगुणैरुत्पराणां विविधतः। स्वातंत्र्यात्तवेदेहबुद्धिताना
मपि सर्वेषां। स्पृष्टान्तेनैव दोषैस्ते गुणादानेन कश्चिद्विशेषः। यदुकिं विमाः प्रजाशेषं समेवासांतं वृत्तिपुण्यमेवानुगच्छति न
ह वै देवापापं गच्छतीति स्मृतिस्मृतिस्मृतिप्रजाजितमक्ष्यादिपूग स्पृष्टा एव मन आदी दिव्याणी अभिमानि देवानां न तु तदार्जि
तपापादित्यर्थ इति निर्णीतत्वात् नानात्रं काकोर्वति॥ ३२॥

न

न

अस्य जगद्दृष्टस्यैकं फलं प्रकृतं कर्म फलं स्वर्गोदितं क्षणायामेव गृह्याः विषयाऽनुपाः कर्मिणोदंति एकं निरुद्धं त्रिं क्षणं कर्म फलं मोक्षं अरं गृह्यवा
सारं साधनं नारायणारख्यं धीरपामिनेहानि नो भुंजत इति एतद्दृष्टवर्णेन फलमाहाय इति यः पुस्तकं एवं बहुरूपं न दुविधमिष्टं भोगं यत्नत्वेना
भीष्टमायामयं भगदिष्टानि धितमूलप्रकृत्युपादानकटकं जगद्दृष्टं वेदसपुरुषो वेदवेद यतः प्रसूता जगतः प्रसूताया दिवेदार्थं वेदेति ॥२३॥
एतद्दिष्टा फलमाहाय इति एवमुक्तं प्रकरणसंग्रहस्य नया प्रधानस्य निमित्तं विधाकुबारेण प्राकृतं तः करणजन्यज्ञानपरशुनजी

अदंति वैकं फलमस्य गृह्यायामेव गृह्यवासा ॥ हंसाय एवं बहुरूपमिष्टं मायामयं वेदसेवेदेदं ॥२३॥ एवं गुरुपामनैव क
क्या विधाकुबारेण सितेन धीरः ॥ निरुद्धं जीवाशयमप्रमत्तः संपद्यन्मात्मानमयस्य जगत्त्वं ॥२४॥ ॥ इति श्री भागवते महापुरा
णे एकदशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ श्रीरामचंद्रप्रसन्नः ॥ ॥

वाशपं बाध्यांतः करणं विदुष्यष्टिवा निर्मलीकृत्य प्राकृतं तः करणजन्यज्ञानमस्त्रं सारं नैरासकरं त्वज्या अथ तदज्ञानं सागानं तं रं निज
ज्ञानेनात्मानं परमात्मानं संपद्यमुक्तौ यथा योग्यसुखमनुभवसि चेक्षमावः प्राकृतं तः करणजन्यज्ञानमस्त्रं तज्ज्ञेति छिद्यं तदेवेन संप
द्यं विज्ञमकृतिसंभवं तेनैव संपद्यं तत्त्वनेव प्रवेक्ष्यं वनं ज्ञानं प्रकृतिजं बापि मूलनाशो विनश्यति ततः परं स्वरूपेण ज्ञानेनैव जनादे
न वेति मुक्तस्तथात्मानं जीवान्म्याश्च सर्वशः इति बाध्यान् ज्ञानमज्ञो छेदो विवक्षितः किंतु प्राकृतस्येति इत्येकदशस्कंधे व्याख्यानैकदशः ॥

३६
-गम

न चेवंतर्हि चतुर्मुख एव जगदकारेण विवर्तते इति किं न स्यादत्राह यस्मिन्निति यस्मिन्निति चेत्तूनां चित्तानस्य पदार्थं व्याकारस्य संस्थावस्थितिः
पदाधारतया तंतुविरचितपदाधारस्य पदार्थमेहः प्रत्यक्षसिद्धः तथा विविधाधारं जगत्तुविरचिवा द्विबं उयत्तक्षणमेतत् विविच्य शि
वमदाधारे मद्भिः विवर्तितदुक्तं यथैव वस्त्रे दीर्घं च तिर्यक्वापि सुसंस्थिता तंतुभिः क्रियमाणेव पदाधारस्य स्थितिः यथा जीर्णं निवस्त्राणि

श्रोत यस्मिन्निर्देशे यमेतं पदेय धार्तुवित्तानसंस्था ॥ य एव
संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुण्यफलप्रसूतः ॥२१॥

तत्त्वा धाराणि बाधुनः संस्थावयवभूतानि तद्देतच्चतुर्मुखः ॥ तोपिनद्वद्वेरो नित्यं संस्थिता श्रीरपि स्फुटं इति इत्युक्तं विद्विन्निति य एव इति
य एव संसारतरुर्जगद्दृष्टः पुण्यफले स्वर्गो मोक्षो ॥ प्रसूते स विद्वेदं तपेतश्चेति शेषः ॥२२॥

दमि

अकर्तृत्वात् न हि तर्कतुल्यं भिमानमेतन्नम्रगोतिरुक्तमनःकारकः कामः कारणमित्युक्तं तस्मात् । अहमितीति । अयमस्मरार्थः । यदा प्रमत्तस्य हृद्यं हं क
र्तुमन्यथा बुद्धिस्तस्येति उक्तं यति । तयोधोरं रज उक्त्येति उदेति । ततो रगो दया दुःखं । सितं मनो वैकारिकं विविधविकाराकारो भवति ॥ १५ ॥ रजसो विकारस्य
मनसो विविधं रजसं यत्तुतः संकल्पः । इदमिदं करिष्ये इत्यादि । एषा उदेति । एवं विविधसंक्लेपेन दुर्मते रशो मन बुद्धेः गुणानां
यादीनां ध्यानात् दुःसहः कामः स्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥ कामस्य दुःसहस्यमुपपादयति । करोतीति । रजो वेगविमोहितेन कामवशां गतः । तस्मादविजि
तेन्द्रियं न तस्मात्कर्मोणि दुःखोदकोणिसंपश्यन्नपि पुनः कर्मोणिकरोतीत्यर्थः । यद्वा काममयत्वेन अविजितेन्द्रियो भवति । तेन च क्षुरादीन्द्रियज

श्री भगवानुवाच । अहमित्येवैवाद्या बुद्धिः प्रमत्तस्य यदा हृदि । उत्सर्पति रजो धोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ १५ ॥ रजो युक्तस्य मनसः संक्लेशः
स विकल्पकः । ततः कामो गुण ध्यानात् दुःसहः स्यादिति दुर्मते ॥ १६ ॥ करोति कामवशां कर्मोण्यविजितेन्द्रियः । दुःखोदकोणिसंपश्य
न्न रजो वेगविमोहितः ॥ १७ ॥ रजस्तमो भ्यां यदपि विद्वा विक्षिप्तधीः पुनः । अतो दितो मनो युज्यते दोषदृष्टिर्न सज्जते ॥ १८ ॥

याभावे नूतनतादिरूपं पश्यन् रजो वेगेन वीर्योदकेण विमोहितः । विवेकज्ञानशून्यत्वेन विद्वलितगोदुःखफलानि कर्मोणिकरोति । कामसो हित्याय
विषयात् पुद्गल इति ॥ १९ ॥ ननु विषयाणां समुद्रतरंगवरावते मलत्वात् संसारादस्योपशान्त्यात्पुरुषस्युपसहस्रेणापितस्मान्मोक्षोपायविधाने
व्यर्थमित्याशंक्य अतस्य बन्तत्वेन तस्येत्याह । रजस्तमो भ्यामिति विद्वच्छब्दविवरणी दोषदृष्टि रिति पुनः । शब्दे वीर्यार्थो दृष्टिरित्यनेन स
वध्यते । विद्वान्पदविषयापि रजस्तमो भ्यां विक्षिप्तधीः नथाप्यतन्द्रितो भूत्वा हरो मनो युज्यते पुनः पुनः दोषदृष्टिर्वा द्विषयेषु न सज्जते
शरीरयात्रार्थं विषयान्सेवमानोपिते प्रतिबन्धानभवतीति ॥ १८ ॥

५७ निःतदूनं दग्ध्वा स्वयमपि शांभ्यत्येवै गुणव्यत्ययजः स सादिगुणानां व्यत्ययादन्योन्यनाशात् स्थकस्थिता ५८
५८ द्विकालत्वात् जात ५

कथं

५७ निःतदूनं दग्ध्वा स्वयमपि शांभ्यत्येवै गुणव्यत्ययजः स सादिगुणानां व्यत्ययादन्योन्यनाशात् स्थकस्थिता ५८
५८ द्विकालत्वात् जात ५

तत्र देहानामंमज्जाह । तत्रिदिति । तत्र देहा एषामागमादीनां मध्ये यद्युत्तमा धिति प्रवक्षते । तत्र तात्त्विकं । यथं यन्निर्देति तन्नामसं । यदुपेक्षितं प्रवक्षते ।
तद्वा जलसंनिजानीदीति शेषः ॥ ५९ ॥ किं नर्थमेवं विभागवचनं वेनोपयोग्यं स्यादन्नाह । सात्त्विकानीति । सत्त्वं सत्त्वभावस्तद्विद्वद्वये किंतु तदुत्तमाह ।
तत इति ततः सत्त्वाद्वाक्त्रिधा धनं धर्मं ततो धर्मात्तत्त्वं स्यात् । किंच । हरि विषयबावो हरि विषया स्मृतिरपोहनं ॥ भगवद्विरुद्धागः इत्येते भवन्ति ॥ ६० ॥
एवमुत्पन्नं तद्विज्ञानस्य नाशो स दृष्टो तमाह वेति । तन्मूलनिबोलां । यथा तथा कथं यमः । तथा हि । यस्मिन्नेवेत्यावः सन्ति ते वा वेद्यानां संयोजिता
तो वेदो रजिज्ञानं स्वकारैरनिषेधे पृथग्भावेति । अतिस्थ्यादधिकार्थोक्तो प्रशंसायां अतिस्मेतिया बंदवः । वेदप्रहृत्यपि निदोर्थपरिस्मृत्या

तत्र तात्त्विकेर्बैषी यद्यद्दुःखं प्रवक्षते । निदंतिनामसंततद्राजसंतदुपेक्षिती ॥ ५९ ॥ सात्त्विकान्येवैते पुनस्तत्त्वविद्वद्वये । ततो
धर्मस्ततो ज्ञानं वाचः स्मृतिरपोहनं ॥ ६० ॥ विष्णुसंघर्षजो बहिर्देहाश्चाभ्युत्ततदूनं । रंगुणव्यत्ययजो वेदः शांभ्यतितदुत्तमाह ॥ ७१ ॥ उद्भव
वाचः । विदंति मर्त्या पापेण विषयान्यदमापदां ॥ ७२ ॥ अथापि भुंजते हृष्टा तत्कथं स्वराजवत् ॥ ७३ ॥ गंगा येन मः ॥ ७४ ॥

यसिद्धकलने किं नियामकं उच्यते । उपक्रमं ब्रूमः मुक्ताश्चाधीयेत वेदान् रजःज्ञानविवर्जिताः । स्वरूपभूतज्ञानेन पश्यंतः सर्वं ज्ञानं सेति वाक्यं च
विदज्ञान इति धातोश्च । अविनाशी वा अस्मैमात्रा बुद्धिर्धर्मैति स्मृतेर्न स्वरूपज्ञाननाशोपपन्नः स्वरूपज्ञाननिष्ठसंगात् । एतत्तामगायत्रा
स्ते ह्यदिभ्युतिविरोधाच्च वेदोपशमो नोपपन्न इति ॥ ७५ ॥ विषयाणां मापदां पदं ज्ञानं तो पितानेव सेवते तत्र किं कारणमिति भावः ।
छति । विदंतीति । श्वावरश्च अजश्च स्वराजाः तद्वत् ॥ ७६ ॥

तत्र ब्रह्मणा किमुक्तं इति तत्राह। एवमिति। प्रभो बीजं यस्य सः प्रभो बीजः तं परिहारं। अन्यमनस्कत्वं स्थितत्वादित्याह। कर्मधी रिति। अस्यार्थः गुणानां चेत
संयुक्तमकारणमिति मन्वानः। अन्यमनस्कत्वे किं कारणमित्यस्येदमेवोत्तरं। कर्मणी सर्ववर्तारिहरी। धीमत्स्यात्कर्मणा हरिणो बपरिहारो यत्कथं इति धीयस्य स
तथा कर्मसंगर्भते मवप्यावतीति वाते देतुं। ब्रह्माष्टस्तु योगोऽहः सनको मे नो गते। कारणं विषये ब्रह्मा कर्मति प्रत्यप्यतः हेतुरन्यो पितृनात्मीत्येव न
मत्र पिप्रभुः। विशेषतो मनस्तत्र नाधा। ज्ञानद्वयः प्रियं स्वात्मना परिहारोक्तिस्तदनेव हरेः प्रिया। अतः सतः प्रियं जानन्नाकरेता द्वारण। तमेव चित्तय

श्रीभगवानुवाच। एवं दृष्टो म हो देवः स्वयं भूत भावनः। ध्यायमानः प्रभो बीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः॥१८॥ समा मचित्तये देवः प्रभपार विनिश्चयं॥
तस्याहं हं स्तुपेण सकाशमगमं दत्ता॥१९॥ दृष्ट्वा मां त उपा ब्रज्य कृत्वा पादा भिवर्दना॥ ब्रह्माणममृतं कृत्वा प्रष्टुः को भवानिति॥२०॥ इत्यहं
मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिता मुनिस्तदा॥ यदेवोचमहं ते भक्त दुःखनिबोधमे॥२१॥

देवः प्रभनिर्णयकारणात्। प्रमती व मनः कापि ब्रह्मणो विष्णुशायया। सर्वतस्यापि यत्रात्मा वक्तुं मिष्टे ज्ञानादि न भूतत्वा चित्तं तस्य चित्तयत्वं सु
मेव तान्त्वयं चित्तयत्वं स हि तद्राव वित्तदा। अन्यत्वज्ञान संयुक्ता मोहमायुर्व्याक्रमं। तस्य मध्यं दिने सूर्यस्तो मवत्क्षोभमात्रकं विवाता नयथा
सूर्यतमो नास्ति कदाचनेत्येतस्मिन्वाक्ये॥१८॥ नन्वेवं तर्हसनकादीनां प्रभो निरर्थो निरर्थो बालप्रभवदिति शंका मा भूदिति प्रवेनाह समाभि
ति। प्रभस्य पारं पूर्णं परिहार इति यावत्। तस्मिन्निश्चयो यस्य सतथात्॥१९॥२०॥२१॥

ध
राम

हानविधुरयोगितेन संशयविषयेण स्वेनोक्तार्थप्रामाण्यजननाय को भवानिति तत्प्रसंगविघटयति। वस्तुन इति। आत्मनो वस्तुनः परमात्मवस्तुनो
भक्त्यस्त्यय घनानात्वे मे कत्वं विवक्षितं तर्ह अनात्वे एकत्वपक्षे को भवानिति दृशः प्रभः कथं घटे तं सिद्धविषयत्वादिति शेषः॥ हे विष्णोः वः प्रभः
यः यद्यनेकाग्रयः नानात्वात्प्रभः तर्ह्यपि को भवानिति वक्तुं कथं घटे तं अनेकस्मिन् बहुत्वसंख्याविशिष्टवस्तुनेकत्वसंख्याविशिष्टत्वेन

वस्तुनो य घनानात्वे आत्मनः प्रभ इदृशः॥ कथं घटे तं वो विष्णो वक्तुं वने च आश्रयः॥२२॥
पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः॥ भवानिति वः प्रभो वाचां भो निरर्थकः॥२३॥

वस्तुननुपपन्नत्वात्॥२१॥ तद्दिविषयत्वं कथमत्राह॥ पंचात्मकेष्विति देवमनुष्यपितृगंधर्वासुरभेदेन पंचविधेषु भूतेषु जीवेषु हिरण्यगर्भा वस्ता
वद्वत्वाभावापेक्षया वस्तुतो वस्तुत्वा समानेषु सक्तु ब्रह्मणा भिवर्दिनत्वरणारविंदमामुद्दिश्य को भवानिति वाचां भो वाचां भवत्यर्थः॥
प्रभो निरर्थकः निर्विषय इति॥२३॥

कुलो निरर्थक इति तत्राह। मनो तेति मन आदी। इत्येवमिह तेन दहनं भवामेवेति। यस्मात्तस्मात्त्रिर्विषयश्च यः। त्वमपि त्वत्सदा हृदयेन नु तस्मात्प्रभः कृतः
नितरादा मत्रो न्यदिति तेन नु वर्तते। अस्मिदिति भाव निदेशः यस्मिन् आदिभिर्विषयैर्मत्रो न्यत्वेनैव सायतेतदहनं भवामेति नु धर्ममिति दं अंजसातत्वं। अंजसात्वं
रितेन तत्त्वमिधानं विनाये निणी। तस्यापि पुनः संशयकारणं परिकल्प्य संशयो न कृतः। अनः को भवामिति प्रश्नो न रंध्यः। किं तु गुणेषां विज्ञाने चेत्तद
चित्येव प्रभ आरंभ्य इति भावः। ननु भवामेति प्रश्नो दृष्टतेयं कथं वन। मास्तेनाहं बंधी। इति विरिचैः कापि कश्चन। अभिपदितपादमां विरिचैः न दृष्टं पुनः।
एवमन्ये स मा यस्मादवरत्वे चतुर्मुखात्तदेवामनुष्ठापितयोगं धर्वा अस्तु रास्तथा इति पंचात्मकं सर्वं ब्रह्मणस्त्वचरं यतः। यदप्यद्विवारेण गच्छते

मनसा ववसा इत्यप्यहं तेनैवैरपी। इत्येः अहमेव मनो न्यदिति नु धर्ममिति दं अंजसातत्वं।

नो

तस्मात्स्य हं इति जानी धर्मदेवमवसादादिमदृष्टिः। अन्यत्वं भावतो दृश्यं प्रेरणयैव तु तस्माद्विवक्षितार्थे तु प्रभारं भोनमज्जत इति समाख्यानव
लादुक्तं राधात्मा स्वकपोलक स्मित इति। किं वा इदं हि विधुं भगवानिबेतद्वत्त्वमिहारे। जगतो भेदः सिद्ध इति सैकलशास्त्राणां मोक्षे हितात्पर्यमोक्ष
धर्मकृति प्राकृत विवेक ज्ञानात् विष्णोः स्मदुक्तं। प्रकृतेर्व्यतिरिक्तो यः पुरुषश्चेति कथ्यते। तं विद्यात्परमात्मानं वा सुदेवेति यं विदुः। ब्रह्मतेः प्राकृत
व्यव्यतिरिक्तं विरोपि कं। ये विदुः परमात्मानं ते यो निपरमं पदं। नैतदिच्छति पुरुषमेकं कुरुकुलो हव। ब्रह्मना पुरुषाणां हियैव कायो विकस्यते।
तथातं पुरुषं विधुं मारव्यास्या गुणाधिक मिति ब्रह्म प्रमाणेषु ॥२६॥

मि

६९

को
यथाल

लं
ता

एते देवविष्णोः। अपमन्न इति। हिराहः सर्वशास्त्रे प्रसिद्धो तत्त्वः मनो विषये न आरुध्य शनैः शनैः मध्यर्षय इत्यापक्यं जी। तद्व्याख्येयः योगः सन्न हनोपायं ध्यानात्
गतिमुक्तिं विहितं। एतद्वामिति शेषः अनिर्विण्णो यथा कलं जितश्चासोजिता सनः ॥१३॥ एतावान्योगादिष्टो मच्छिष्यैः सनकादि
मानवाहा एवैव बानिति। यथा मनो मय्युवाच प्रपन्नता दृष्टो योगः एतावान्योगादिति सनकादिभिः सिद्ध इत्युक्तं। अत्राप्रत्यक्षस्त्वयोरिति वा ॥१४॥
नो को पकाराच मेरुगुणोपरि स्थितो यथैवैव वत्तनकाद्यादिष्टयोगोपदेशनैव त्र्यं देवमिति सत्त्वं प्रकृतं मदेति ॥१५॥ इह साधनावधो धकृत्वे

अपमनो हियं जीतमनो मय्यर्षय शनैः। अनिर्विण्णो यथा कलं जितश्चासोजिता सनः ॥१३॥ एतावान्योगादिष्टो मच्छिष्यैः सनकादि
भिः। सर्वतो मन आरुध्य मय्युवाच प्रपन्नता दृष्टो योगः एतावान्योगादिति सनकादिभिः सिद्ध इत्युक्तं। अत्राप्रत्यक्षस्त्वयोरिति वा ॥१४॥
सा दितुं ॥१५॥ अभिगवानुवाच। पुत्राहिरण्यगर्भस्य मानसः सनकादयः ॥ पप्रष्टुः पितरं स्तुमां योगश्चेकांति कीं गतिं ॥१६॥ सनकाद
य इवुः। गुणेषां विज्ञाने चेत्तोगुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योन्यसंस्वागो मुमुक्षाः संति तीर्त्वा ताः ॥१७॥

नामिह कृत्वेनैव देवप्रमाणमिति। अहमेवमिह शोयेन परिहर्तुमिति हस्तमिह। पुत्राहिति। योगस्य ज्ञानस्य गतिं ॥१६॥ किं ज्ञानविषयो यं प्रभ
रति तत्राह। गुणेषां विज्ञाने चेत्तोगुणेषु शब्दादिषु विषयैश्चेतसि संस्काररूपेण वर्तते। तत्र संति तीर्त्वा। संसारं नदीननुकाम
स्य मुमुक्षाः मुक्तियोग्यस्याधिका रितः। कथमन्योन्यसंस्वागः विषयमन्ये तस्य आकर्षणं चेत्तस्य विषयाणां मय्यर्षणं एव कुरणमित्यर्थः। तदु
च्यतामिति शेषः ॥१७॥

लं

तत्र ब्रह्मणा किमुक्तं इति तत्राह। एवमिति। प्रश्नो बीजं यस्य सः प्रश्नबीजः तं परिहारो। अन्यमनस्स्वस्थित्वादिभ्यः। कर्मधीरिति। अस्यार्थः गुणानां चेत
संयुक्तमकारणमिति मन्वानं अन्यमनस्स्वस्थित्वादिभ्यः। कर्मधीरिति। अस्यार्थः गुणानां चेत
तथा कर्मसंगर्भते मन्वा मन्वाति वाते देत दुक्तं। ब्रह्माष्टलुयोगीन्द्रैः सनको मन्वागेते। कारणं विषये ब्रह्मा कर्मति प्रत्यपद्यत। हेतुरप्येपित्वा कर्त्ता। त्वेव
मन्वापि मन्वा। विशेषतो मनस्तत्र नाधा। ज्ञानन्दरेः प्रियं। स्वात्मना परिहारोक्तिस्तदनेव हरेः प्रिया। अतः सतः प्रियं जानन्नाकरेति द्विवारण। तमेव चिंतय

श्रीभगवानुवाच। एवं दृष्टो मद्देवः स्वयं भूतभावनः। ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः॥१८॥ समा मन्वितयेदयः प्रश्नपारं विनिश्चयं॥
तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं दत्ता॥१९॥ दृष्ट्वा मां त उपब्रज्य कृत्वा पादाभि वंदनं॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा प्रष्टुः को भवानिति॥२०॥ इत्यहं
मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिता सुभिक्षदा॥ यदेवोच महं ते भ्यस्तु दुडबनि बोधमे॥२१॥

देवः प्रश्ननिर्णयकारणार्थं। प्रमतीव मनः। कापि ब्रह्मरूपो विष्णुर्वायवः। सर्वतस्यापि यत्रात्मा वक्तुमिच्छे। जानादिभ्यः। तद्वाचितं तस्य चिंतयत्येव
मेवतु। न त्वयं चिंतयत्यर्थं स हि तद्वाचितं। अन्यत्वात् स संयुक्ता मोहमीयुर्यथाक्रमं। तस्य मध्यं दिने सूर्यस्यो प्रवक्ष्यामि मात्रकं निवाता नयथा
सूर्योत्तमेनास्ति कदाचनेत्येतस्मिन्वाक्ये॥१८॥ नन्वेवंतर्हस्यकादीनां प्रश्नो निर्णयः। निरर्थो बालप्रश्न इति शंका मा भूदिति प्रवेनाह समाधि
नि। प्रश्नस्य पारं पूर्णं परिहार इति यावत्। तस्मिन्निश्चये यस्य सतथाती॥१९॥२०॥२१॥

सम

तान विधुरयोगितेन तं शयविषयेण स्वेनोक्तार्थे प्रामाण्यजननाय को भवानिति तत्प्रसंगे विधत्त। वस्तुन इति। आत्मनो वस्तुनः परमात्मवस्तुनो
भवत्यक्षय्यघनानात्मेकत्वं विवक्षितं तर्हि अनानात्वे एकत्वं पक्षे को भवानिति दृशः प्रश्नः कथं घटे तं सिद्धविषयत्वादिति शेषः॥ हे विष्णुः वः प्रश्नः
यः यद्यनेकाग्रयः नानात्वाप्रश्नः तर्हि पिको भवानिति वक्तुं कथं घटे तं अनेकस्मिन् बहुत्वसंख्याविशिष्टवस्तुन्येकत्वसंख्याविशिष्टत्वेन

वस्तुनो यघनानात्वे आत्मनः प्रश्न इदृशः॥ कथं घटे तं बो विप्रः वक्तुं वानेव आत्मनः॥२२॥
पवात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुनः॥ भवानिति वः प्रश्नो वाचानं नो निरर्थकः॥२३॥

वस्तुमनुष्यत्वात्॥२२॥ सिद्धविषयत्वं कथमत्राह॥ पवात्मकेषु भूतेषु च वस्तुनः॥ भवानिति वः प्रश्नो वाचानं नो निरर्थकः॥२३॥
तद्दृष्ट्वा भावोपेक्षया वस्तुनो नस्तु रत्ना समानेषु सत्सु ब्रह्मणा भिर्वदिन चरणारविंदमामुद्दिश्य को भवानिति वाचानं प्रोवाचार इत्यर्थः॥
प्रश्नो निरर्थकः निर्विषय इति॥२३॥

६

ननु यमस्वाभाविकः स्वतएव निवर्तते। नतत्ताधिनप्रयत्नापेक्षेत्याशङ्क्योपरिहृतं सुक्रानुवादप्रवेकतत्त्वाधिनकथयति यहीति। आत्मनो जीवस्यार्थसंसृति
 बंधः। सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिरतिरिक्त्याहियस्मान्मात्रेण गुणत्रयातीति मयि स्थितः संबन्धजघ्नात्। मृदुपासनासमुदेकसमुद्रतजानाविभूतमत्प्रसा
 दिनबंधजतीत्यर्थः। क्रियं बंधत्यागो नाम येन हेतुत्वेन वर्ण्यते इति तत्रह। त्याग इति। विषयारूढवाह्यतः करणत्याग एव बंधत्यागो नाम नास्ति इति। ॥२८॥ स च नेनोपायेन गुणानि मित्रबंधत्यागेऽस्तु अहंकार निमित्तबंधत्यागस्य क उपाय इति मंदाशंका म हंकाररूपबन्धोपि गुणहेतुत्वेन विवेक
 वनामांतरणोच्यते। उपायोप्ययमेवेत्याशयेन परिहरति। अहंकाररूपमिति ताजस्वरूपं अहंकारमकाराभ्यां रजोगुणात्कृतिताभ्यां कृतमिमं

यहिंसं सति बंधोयमात्मनो गुणवृत्तिः। मयि तु र्यस्थिते जघ्ना त्यागस्तु गुणचेतसां। ॥२८॥ अहंकाररूपबंधमात्मनो र्ये विपर्ययं। विद्वान्नि
 र्बधतं सारवितां तु र्यस्थितस्य जेत्। ॥२९॥ यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत बुद्धिभिः। जायत्यपि स्वयं ज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा। ॥३०॥

धमात्मनो जीवस्यार्थविपर्ययं दुःखलक्षणमर्थविदाभिर्विद्यानित्यासाहतां बुद्धित्वा तु र्ये भगवति स्थितः संसारवितां त्यजेत् इत्युच्यते। ॥२९॥
 ननु किं यंतं कालं संसारानुरे निरत्राह। यावदिति। हेतुत्वात् व्यादियुक्तिमि जीवस्य स्वातंत्र्यादियुक्तिमिरनयो जीविपर्यये रूढत्वबुद्धिरेकस्य हेतु
 र्भिन्नत्वबुद्धिरिति नानार्थधीर्मिथ्याज्ञानं जीवनिवर्तेत तावदसौ जायत्यपि स्वयं निद्रालुरजः संसर्गिव। स्वप्ने जागरणं यथा जायत्वबुद्धिः। मि
 त्स्यत्वे कमावेन तथैकस्य च भेदतः ज्ञानं नानार्थधीः प्रोक्तानानात्वादर्थतद्विभोरिति वचनात् उक्त एवार्थो नान्यत्रुति। ॥३०॥ ॥ हनुमतये नमः।

७.
राम

७

अभेदज्ञानस्य बुद्धिबुक्तिरिति इत्वा त्रैये वमुक्तिहेतुत्वात् तस्य वयाद्यत्वेन न द्विग्रहस्तु इत्येदेकत्वकसनमाद्वितीयस्यात्मनो भेदकज्ञानेनानर्थिर्धस्थिकसनो
 पनेरुक्तमानस्यैतस्य मिथ्यात्वेन सर्वस्योपपत्तिरिति तत्राह। असत्त्वादिति। आत्मनो ज्ञानादिगुणपूर्णस्य हेतुत्वेन भावानां ज्ञातिसर्ववदार्थानां
 असत्त्वादशक्त्वा तेषां सर्वशक्तिमता हरिणा अभिदा केतुता कृपा युक्ता केन मानेन कृता सिद्धा केनापि सिद्धेत्यर्थः। तत्त्वमस्यात्मा द्वितीयबोभूत्वा
 दित्यादिमानसद्वावादत्राह। गतमवस्थिति। गमयं त्वगमयं त्वभीष्टमर्थमिति गतयो वचना निहेतवो विंगताना निचास्थमतस्याभिमतानि मृषामता ध्यसाध

असत्त्वादत्मात्मनो न्येवां भावानां किं हताभिदा। गतयो हेतवश्चास्य मत्स्वप्नप्रदशायया। ॥३१॥

कानि त्वप्रदशो मत्स्वप्नप्रदशायत्वज्ञानानिमथा अविषयाः। एतन्मानविषयतणनस्वाभीष्टसाधकानि प्रवर्तित्वमतीत्येवमित्यभिप्रायः। अ
 भिदा केतुत्वेनैवां भावानां परमेश्वरे। यतो सत्त्वमशक्तत्वाद्भावाणां तस्य शक्ततातः सत्त्वं साधुभावः सत्त्वमिच्छेतुद्येः। साधुभावश्च शक्तस्य नतो म
 ताधुभावतः। अभेदे जगतो विष्णो र्यावत्वावेव हेतवः स्वप्नप्रदशायत्वज्ञानवत् सर्वज्ञे भ्रमदर्शिता इति वचनात्। ॥३१॥

ननु परमात्मभेदस्याप्राप्तत्वेन तदेव स्वप्नमन्त्रकथनायावत्तद्व्याशंस्याप्राप्तिमापाद्यप्रतिषेधति योजागरइति योजीवस्य दक्षिणादिस्थितो विश्वाख्यो हविर्जा
गरे जाग्रदवस्थायां स एव धर्मः क्षणकालवर्ति त्वलक्षणमेव तेन बहुविधानर्थो न भुंद्रे अस्वतंत्रं जीवस्य दर्शयति स्वप्ने च कंठस्थसमस्तकरणः सम्य
स्वशीकृतं दियः तेन साख्यो विष्णुः हृदि मनसि संस्काररूपेण स्थिता स दृष्टान् जाग्रदर्थसदृशा उपदार्थो न जीवस्य दर्शयति यश्च सुषुप्तसुषुप्तवस्थायां
हृदि स्थितः प्राज्ञाख्यः परः उपसंहरते इन्द्रियाणीति शेषः विषये भूत इन्द्रियाण्या ह्यजीवानंदं पश्यति तत्त्वरूपानंदं भोजयति स्वयं च विदितानंदं
भुंद्रे स विश्वादि विरूप एकभेदो हितकुतश्चित्नाह। स्मृत्यन्वयादिना स्मृतीत्युक्तं क्षणं भुति स्मृतिमनेभ्यः रूपैः ॥ ३० ॥ त्वस्थानुभवतीत्यर्थपरित्य

योजागरे बहुविधानक्षणधर्मिणोर्धो न भुंद्रे समस्तकरणो हृदि तत्त्वरूपं दृष्टान्। स्वप्ने च सुषुप्तसंहरते स एव स्मृत्यन्वयादिगुणवृत्तिर्हो गीश्वरः ॥ ३१ ॥

ज्यदर्शयतीत्यर्थव्यनेन नियामकमन्त्राह। त्रिगुणेति। त्रिगुणवृत्तीः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीः पश्यतीति त्रिगुणवृत्तिद्वयादक्षिणादिस्थितो विश्वमुद्दे
थो न जाग्रदि स्थितान् कंठस्थस्तथा स्वप्नानुजीवानंदं सुषुप्तिगः। भुत्स्वप्नया कृतिभ्यः सुषुप्तः परमेश्वरः। अस्वतंत्रं स्वजीवस्य स्वतंत्रो जाग्रदादि
दः। स्वयं स्वप्नादिहीनः सत्कीर्तने पुरुषोत्तम इति। स्वप्ने न शरीरमपि ब्रह्मा सुषुप्तिः सुषुप्तानुभवाकरीत्यादिभुति स्मृतिभ्यः उक्तं एवार्थः। अत्र हो सा
क्षित्वं सुखेकभोक्तृत्वं च तार्थार्थः। न त्वनानंदानुभवस्तदतीतत्वात् कुतश्चित्नाह। इन्द्रियेश इति। इन्द्रियप्रवृत्तिसमर्थस्य तद्भागदुःखानुभव
स्यानुभूतत्वात्। अनेन तुर्यस्य विश्वोक्तं स्वं त्वमुक्तं भवति ॥ ३१ ॥

इत्यनेन कादाचो प्रश्नोपपद्यते। गुणोच्छ्रित्यादिना। हे प्रजाः जंमत्वेन प्रकृतजन्मत्वात् तत्था संवेधने। वच्चेतो गुणोच्छ्रित्या विज्ञाने गुणाश्चेतसीति प्रश्नस्या
यं परिहारः। मय्येव आत्मानेनोपत्यस्य दात्मा तस्मात्स्वीकृत्य गुणाश्चेतस्येति मयं देहधर्मभवत्। इह मस्मीभाव इत्यस्याप्यपदि त्वेव दुर्पेति ध्वंति। ॥ ३१ ॥
पंचधा तु बहुलचित्तमस्मीभावो ज्ञानिनेत्युक्तं। तत्र सत्त्वेन प्रकारेणोदेतो मन्त्राह। गुणेच्छिति। अभीक्ष्णं निरंतरं गुणानां विषयाणां सेवया वि संवेतो गु
णेषु विषयेषु विज्ञानेन देकनिष्ठं वर्तते। ते गुणाश्च स्वित्प्रभवाः। विज्ञेयभवे येषां ते तथा। विज्ञेयं स्काररूपेण वर्तते। इति स्मरणमतिक्रम्य प्रतीत्यंत इत्यर्थः। ततः
किमत्राह मद्रूप इति। तत्र विद्वान्मद्रूपेण मत्स्वरूपे चेतो गुणाश्चेत्युभयं जेतुं इह मुक्तं भवति। मनश्च दीदृश्याणि मद्रूपो मिणिहो स्थितानि तदा धाराणि

गुणेष्वाविशते चेते गुणाश्चेतसि च प्रजाः। जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥ ३२ ॥ गुणेष्वाविशेति त्रिमभीक्ष्णं गुणसेवया। गुणश्च वि
ज्ञेयभूतमद्रूप उभयं जेतुं ॥ ३३ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिगुणतो बुद्धिद्वयः। तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ ३४ ॥

तत्वेति। निविषये वर्तते। विषयश्च विष्णुत्वादि विषयधारां विष्णुपेरिता मप्रभोगसाधनानीत्यं विष्णोर्गुणादित्यागरति। विष्णुत्वाविषयाः सर्वे
विष्णोर्विषयमोमम इति मय्येतत्त्वविज्ञेयतत्त्वाधत्तवर्तितवचनात्। मुमुक्षुभिरेवमेव नित्यमनुसंवेधेय ॥ ३५ ॥ ननु स्वगुणसंगस्य स्वाभाविकत्वं पुरु
षामुपानंत्येनापित्यागेन सुलभ इति तत्राह। जाग्रदिति। जाग्रदाद्यवस्था गुणतो गुणद्वारेण बुद्धिद्वयः बुद्ध्या प्रकृत्य ह निर्वर्तनं तासां तासां सा
क्षित्वं गुणात्वं धाजीवस्य जाग्रदवस्था वर्तित्वं वस्थापिका गुणतंगत्यर्थः। तासां माह। तासां मिनि तासां जाग्रदाद्यवस्था तासां सा
क्षित्वेन वर्तमानो जीवः स्वतन्त्राभ्यो विलक्षणो विनिश्चित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

[illegible]

विताननेकमुखेन विभक्तिमायास्वप्ने यथा त्रिगुणसंगद्वयोर्विकल्मः॥३४॥

दानं दत्तं मे कलं बद्धं वप्रतीयन इति भावः देहभेदेष्टवस्थात्प्रादुर्भावेषु चैकलं। जानानंदैव संप्रदायाभिज्ञं प्रपश्यति। सा च आंतिवि
नश्येत् यदा आंतिववेदनं। अतिक्षिप्रं विनश्यन्नस्थिरं दिग्भ्रमादिवत्। त्रिगुणैर्बन्धिता जीवास्तस्मिन् जनादेन। पश्यन्ति बद्धास्वमेयैर्बन्ध
दुधाक्वचित्। अभिज्ञोऽपि विभिन्नेषु व्यवहारोऽप्यथा भवेत्। तथैव व्यवहाराय शक्त्वा त्रैव रूपं हि सांख्येन तु तदन्वेषामपि यत्तु निदायकः॥
इत्यनेन मानेन। अशक्योऽप्यतिशयोक्त्या विनिवर्तयितुं भ्रमः। इहास्थो गुरुर्ह्यपत्या यदि शुद्धमनाः पुमान्। इत्येवमानेन वनिर्णीतत्वात् इदमेवता
॥ सर्वेण ज्ञातव्यं अन्यत्र दुःशास्त्रमिति सिद्धं। ३७।

७७
सम

पुनर्विधिं मिथ्याज्ञानं मोक्षार्थिना हेयमिति भावेनाह। दृष्टिमित्यालोपायफलं मिथ्याज्ञानं। ततो निवृत्ततर्पः विषयाभिज्ञा पराहितः दृष्टिमिथ्याज्ञानं प्रतिनिवर्त्य
रमात्मनो ददित्दर्शनरहितो भूत्वा तत्स्थो भवेत्। निरंतरं ध्यानमंत्रेण प्रवृत्त्यंतरं विधुरः स्यात् किमेतेन भाषाया च दवरस्यानेनेति तत्राह। निजेति अनेन स्वस्वसु
खस्य अनुभवो यस्य स तथा। ननु नित्यने मित्रिकादिक्रिया दर्शनात् प्रवृत्त्यंतस्मृत्यः कथं न चाह। निरी दृष्टि। निषिद्ध चेष्टा विधुरो भवति। ननु क्रियायां च भुक्त्यः
ननु संसारवर्तनं न दृष्टं न स्थितं भवेद् दृष्टा स्वयं सुखतीति किं न स्यादित्यत्राह। संहृश्यत इति यद्विचिन्मदं जने स्थितमिदं परमात्मभेदानेन ज्ञात्वा तदंशं
तथाप्यरस्तु ध्यातव्यमात्रेण भेदधर्म इति ज्ञानेन तुल्यं मिथ्याज्ञानं पुनर्ध्याय धमज्जनाय न भवेत्। तत्र निमित्तमाह रूपादिनिमित्तानि। न भवेत्। यतिम
तत्रिपातमर्थतमः मोक्षकारभ्यनाकल्पयेत्स्मृतिवैरमात्मानिनो निपातपर्यंतं सृष्टिज्ञानमस्तीति यत्र रूपादित्यर्थः। ज्ञानफलं मोक्षः कर्मफलं स्वर्गः यत्किं

दृष्टंततः प्रतिनिवर्त्येतिवृत्ततर्षकृष्णं भवेत्त्रिजसुखानु भवो निरीहः संदृश्यते कचयदीदमवस्तु बुद्ध्यात्पुत्रं भ्रमायन भवेत्कृतिराभिप्रातात् ॥३५॥

हृदयनश्वरमवस्थितमुद्रितं च त्रिद्वानपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं देवादेभ्यस्तु देववशाद्भुपतं वा सोऽयथापदिहृतं मदि रामदीधः ॥३६॥ ३

अथानुविगुणसर्गकृतो विक्लपः इत्यत्र विगुणवद्वा नां विक्लप इत्युक्तं । त
 न्नानि नोपि देहवत्त्वेन विगुणत्वादिक्लपः संभाव्यत इत्यत्राह देहवैति निरंतर भगवंतं ध्यायन्न जीवः स्वरूपमा रभ्य परमात्मपर्यंता नितत्वानितत्रस्वरू
 पमथावदध्यगमदेहो विलक्षणतया तास्तस्येनापरोक्षी चकार निवत्तस्मादेहाभिमानरहितो ध्यानरहो बस्थितमुत्थितं वा देहं नानुपश्यति कीदृशो दे
 हदेवा दुपेतं शमंदेव बशाब्द भगवत्प्रेरितकर्मवशां विमुक्तं च मदिरामदां धः मशपानजा तमद विस्मृतात्मज्ञानः पुरुषः परिकृतमाकाशितं वासो यथा
 इदीकरणादि बयलं न करोतीत्यतः विगुणस्तदेहाभिमानाभावात्कृतविकल्पो नास्तीति शब्दः ॥३६॥

५

स

व

देवा दुपेन भिद्येत भिद्येत स्युष्टयति देहोराति। ननु स्वयं देहोपवर्णनप्रयत्नोदासीन्येन देहः कथं तिष्ठति इत्यतो वाहदेह इति। देववशाग स्वादृष्टयेकश्री हय धीने देह
 पितावत्यति सती प्रतीक्ष्यावतिष्ठते। कार्यस्य ज्ञेयकारणात् स्थानमंतरेणावस्थानकथमत्राहासासुरिति। प्राणाप्रवृत्तिसहितत्वात् स्थितकालमत्राहाक
 मिति। यावत्कारभक्त्योत्पादकादृष्टलक्षणां कर्मस्ति तत्समाप्नोति तत्तथाप्यभिमानो भवत्येवमत्राहा नमिति। अधिरूढसमाधियोगः
 संप्रज्ञातसमाधिस्थः प्रपंचने देहपुनर्भजेत् सर्वं यथा तथा दत्तं न करोतीत्यवयः आहो भजंतं भक्तिवदुमानं च सेवनां पर्यायवाचकः सर्वरूपतिष्ठति
 न्यकर्मचेति वचनात्। कथं भिद्यति बुद्धवत्। यथा स्वभावात् स्थितः स्वाप्तिं स्वभूतदेहं भजतेत्येति। ३८। इतिहासं निगमयति मयेति। ३९। कुम्भ
 गस्यसारव्यस्य यथा यथा ज्ञानस्य सत्यस्य यथा यथा भाषणस्य चतस्य भूतहितोपदेशिविदस्य तेजसो बलस्य ब्रह्मस्य वाश्रियः संपदः ॥ ४० ॥

देहोपि देववशागः स्वलुक्कर्मयावत्त्वारिभक्त्यति सती क्षत एव सति। तं प्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्तिं पुनर्भजेतेति बुद्धवत् ॥ ३८ ॥ मयेति
 बुद्धवो विप्रागुह्यं यत्सारव्ययोग्यः। ज्ञानीतमागतं यत्तु युष्मद्भूमे विदुषा ॥ ३९ ॥ अहंयोगस्य सारव्यस्य सत्यस्य तेजसो परा
 यणं हि ज्ञेयं श्रियः कीर्तनमस्य च ॥ ४० ॥ मां भजति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं सुहृदं परमात्मानं सोम्यासगादयोगुणाः ॥ ४१ ॥

सर्वे गुणाश्च संज्ञा गुणरूपा अप्रधानाः ब्रह्मादिदेवा एव विधेमां भजति। कीदृशं निर्गुणं प्रकृतगुणवर्जितं। आत्मानं संपूर्णगुणरूपकं। अतए
 व निरपेक्षकं। अहंयोगस्य हि गुणानेहान्न ब्रह्मा स्यात्तीति। अतएव सुहृदं अनिभित्वं धुं। अतएव मेव ते य इत्युक्तं। प्रियतदेव त्वय इति श्रुतेः। अ
 पूर्णगुणरूपास्तु सारणी गुणरूपकं। भजति परमं ब्रह्म देवादिगुणवर्जितं इति वचनात्। केतेन गुणा इति तत्राहासाभ्यासं यो दीति ज्ञानादिगुण
 नांतरमप्येति सर्वसाभ्यादनभिधानं सोम्यादीनां दभावादिशेषोक्तिरिति ज्ञातव्यं ॥ ४१ ॥

प्रिय

अप

७३ नाम

उक्तार्थानुवादपूर्वकमुक्तज्ञानफलं विधेस्त्वमिति। एवमुक्तविधयविमर्शालोच्य कथं भिद्यन्तस्मादप्यति। गुणत इति। तत्वादिगुणत उद्धृता मननामन उद्धृति
 मनसे जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थामन्नायमादि कथामपि मराधारत्वेन दृष्टविहितः पर्यो सा इति निश्चितार्थः। मयमनुकूलश्रुत्यादिमनसतां मरुता उक्त्यापि
 चनेन न। स्थेन निश्चितधारणज्ञानाख्यासिना हाहं हृदि रूढमखिलसंशयारयमाधिसंछिन्नामं भजतेत्येवयः जेन न मुक्तिरप्युक्ता भवतीति ज्ञात
 यं ॥ ३३ ॥ ननु जाग्रदादिषु प्रवर्तकत्वेन वर्तमानस्य देवः विश्वादिस्वाणी भेदो नास्तीत्युक्तं तत् प्रवृत्तिभेदेन प्रतीयमानो भेदः कुप्यतेत्यत्राह
 इहोतेति जाग्रदादिषु प्रतीयमानमिमं परमात्मभेदं विधममज्ञानमूलं वीक्ष्य जाग्रदादिकरे देवः परमात्मैक एव नु। इति बोधितं सततं मुख्यतस्तत्

एवं विमर्शगुणतो मनसस्तथावस्थामन्नायमाधमविद्वन्नादिति निश्चितार्थाः संछिद्रूपदेमनुमानसदुक्तिरीह्यज्ञानासिना भजतमखिल
 संशयावधि ॥ ३३ ॥ इहोते विधममिमं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टगतिलोलमलातचक्रं ॥ ३४ ॥

रत इति वचनात्। अतस्तन्निमित्तं इदं माह। मनस इति। मनसो विधातं मनो विकाररूपत्वात्। एतत्कुतो वाहृष्टमिति। गुरूपदिष्टास्त्रादृष्टा यद्यपि
 मोक्षमिति दृष्टस्तदेव विनष्टोपपत्तीयज्ञस्मात् इति। पिमनो विलास इत्याह। अतिलोलमिति। श्रुत्यादिविवारेक्षिप्रविनाशितत्वात्। अत्रानुतोषममा
 ह। अलातचक्रमिति। अलातचक्रस्य चक्राकारभमयत्परमात्मभेदं भ्रमं विद्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ गंगायेन च ॥

ते

॥५॥ राजः सत्त्वमो भुव इति पाठः ॥६॥ याभिः प्रकृतिभिः भूतानां मतिभेदोऽपि वेदस्य कलेन तदर्थोऽप्येकविषय एवेति चेत्तत्राह पथा प्रकृतीति चेत्तत्राह च प्रकृत्येति
धर्मोऽप्येवार्थप्रतिपादकावतः स्वमनीषार्थप्रमाणकश्च निमित्तोऽप्यर्थः ॥७॥ ततः किं तच्चाह एवमिति यथा प्रकृतिवैचित्र्याद्देवागम्यप्रतीतिवैचित्र्यमेवम
तयोपि विचित्राः ननु श्रुतिमूलत्वेन गुरुपरपरागतत्वेन सर्वेषामपि भूतानां प्रामाण्यमवगतं स्यादच्चाह पारंपर्येणेति अनेन मनुस्मृत्यारपयणागतानि के
षां विद्वादीनामेव तानि भवता निप्रमाणा न्यन्या निराजसादीनीत्यर्थः विरुद्धापेक्षया केषां चिद्विज्ञेयामशेषादीनितामसत्वेन पाषंडानीत्याह पण्डेरिति ॥

मोमुनिः

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रो देवदानवगुह्यकाः पनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविष्ठाधिरवारणाः ॥५॥ किं देवाः किं नराणां रक्षाः किं पुरुषादयः वक्ष्यामि तेषां प्रकृत
योरजः सत्त्वमो भुवः ॥६॥ याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतस्तथा यथा प्रकृतिसर्वेषां चित्रावतः स्ववन्ति हि ॥७॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भूतमेतयो
भूतां पारंपर्येण केषां चित्पाषंडमतवापरे ॥८॥ मन्माया मोहितधिकपुरुषाः पुरुषर्षभ प्रियवदं त्यनेकांते यथा कर्म यथा रुचि ॥९॥ धर्मोऽप्यप्रस्था
न्यकर्मसत्यं दमं शर्म अन्ये वदन्ति वार्थवैरे धर्मं त्याग्यो जनेन ॥१०॥ केचिद्यस्तं न पौदानं कृतानि नियमान्यमत्र आघतवन्तस्तेषां लोकाः कर्मविनि
मिताः ॥११॥ दुःखोदकास्तमो निष्ठाः क्षुद्रानंदाः शुक्लपिताः ॥१२॥

॥८॥ अबनानां मतत्वे मुख्य करणोक्तिमिति तच्चाह ममोयेति अनेकांते नानाविधं यथा रुचि यथेष्टं ॥९॥ एवमेव विविदिदयति धर्ममेकरुतितागोभिमान
त्यागाः भोजनवाद्यादेः ॥१०॥ एतस्माधनसाध्यालोकानां ह आघतवन्त इति एषां कुर्म निमित्ता लोकाः तेषां आघतवन्तत्वे पियावलोकं स्वमस्तिकिने
त्याह दुःखोदका इति तमो निष्ठाः अंधकारप्रचुराः मद्रुक्लिबर्जितं श्रेयोभ्रमंते दुराशयाः तेषां मते तमो घोरमनंतं प्राप्यते धुममिति वचनात् अत
न्यत निष्ठानां तम एव हृदस्य तु क्लेपि हरिप्रसक्तिराहित्यात् अमानंदत्वे मुक्तितां त्वं हेतुः ॥११॥

भगवद्दर्शनात्पुण्यलोकसुखवस्तुलोकसुखमपि निर्दुष्टं किं न स्यादविशेषाद्वाहमयीति अहमात्मा प्राणको यस्य तत्तदात्मकं मय्यर्पितं आत्मानो यस्य
सत्त्वमास्यसत्त्वमाधुगुणपूर्णममात्मा स्वभावाय स्यतयेति वा पथाह निदोषः स्वभावः तथेष्टमपीत्यन्यौक्त्या विशेषोदर्शितः इतीतरानुमानस्य तयो भा
वेन दोषोऽत्रोक्त्या तु मदात्मक्ये ॥१२॥ एवमेव त्वमदात्मनो नैवेवलममुच्यते सुखित्वं ह्यपि सुखित्वस्यादित्याह अकिंचनस्यैव एकैको
अकिंचनस्येति ॥

मय्यर्पितात्मनः सत्ये निरपेक्षस्य सर्वतः मदात्मकं सुखं यत्कुतः स्याद्विषयात्मनां ॥१२॥
अकिंचनस्य दातव्यं शान्तस्य सुमुचेतसः मया संतुष्टमनसः सखाः सुखमयादिशः ॥१३॥
न परमेष्ठ्यनमो देहिष्ठ्येन सत्त्वमो मे नरताधिपत्यं तयोसिद्धिरपुनर्भवं मय्यर्पितत्वेन ॥
महिनात्यत् ॥१४॥

पितृवित्वे हेतुः किमु तसं मुदिता इति भवेनोक्तं सर्वाः सुखमया इति ॥१२॥ त्वय्यर्पितोऽपि पारमेष्ठ्याकांक्षायां त्वदानां दुःखमिच्छसुख
रूपत्वादसर्वसुखित्वकथमित्याशङ्क्याह न पारमेष्ठ्यमिति मय्यर्पितात्मा मोमेव सुखमिच्छति मदन्यत्किमपि न च्छतीति यतस्तस्मान्नस्य
निराकांक्षत्वेन सर्वसुखमेवेति पाठः ॥१४॥

मे

वे

७४
मम

थो

अकिंचनस्येति ॥

अत्र भक्त्युत्पत्तिविशेषोऽस्तीति दर्शयितुं भक्तेष्वर्ज्यं वनिर्देशं च नृप उच्यते अतिस्तोति न तदेति कृतेन मनुष्यादि भक्तेषु भिन्नानि प्रदानवत् रूपानि भिन्नप्रीतिरूपानि
दिष्टु प्रियापुत्रादिप्रीतिवत्त्वावेकानि यथांतरा प्रीतिरस्तीति सूचितं। रूपानि भिन्नया प्रीतिर्न च भक्तेषु साधिका। आंतरं च वृत्तया प्रीतिः सा तु चैषु यथाक्रमं स्यात्
कश्चित्त्वमात्मानं प्रियां पुत्रमथापि वा। अतिहाय कृपापुत्रो भिष्टुवेन ददात्यपि कदाचिदेव न पुनः स्वात्मादेः सार्वकालिकं योगक्षेमं हर्त्तुं नित्यं स्वात्मादिषु
स्पृष्टं। एवमेव परेशस्य भक्तेषु प्रियजादिषु इति वचनात्। आदौ च भक्त्युत्पत्तिः प्रियतमः प्रियुः प्ररुतुमहा स्वः। तस्मादपि प्रिय
तमो रामः कृपास्य सर्वदा निपलस्मात्प्रियतमो विनैवैकं वतुं मुखं सर्वं भ्योपि प्रियतमादरेः श्रीरेव कृपा नैव तस्याः प्रियतमो विना स्वात्मानमेव वित्त्यते
पितृव्यादेव भ्योविशिष्ट उच्यते इति प्रकटनाय विशेषस्तु त उच्यते इति भवति ॥१५॥ ननु प्रतीतिर्ये परित्यज्या न्याये विशेषः स्वयं विदुः सुविदुः स्वयं कृतेनैकादे

नतया ने प्रियतमत्वात् भयो निर्देशांकरः। न च संकल्पो न प्रीतिर्नात्मा च यथा भवात् ॥१५॥ निरेपक्षं नु निश्चीतं ज्ञेयं समदर्शनं। अनुव्रजाम्यहं नित्यं प्रयेय
स्वाधिरैरुभिः ॥१६॥
नुरित्याशंकादेशो हेतुरिति भावेनाह निरेपक्षमिति प्रतीतिः। धिरैरुभिस्तु प्रयेयमशौधयाभीत्यनुव्रजामि। अनुव्रजतो मम पादं धूलो यो वायुना पुरतो गच्छति भक्ते नि
पतन्त्यो लितरां तशो धयंती रं सजलं भूमिपदं विक्रमेति दुर्भवतीति तः प्रयेयस्य दुर्भवतीत्यर्थः। प्रयमर्थो न युक्तः यत्नेन वा माहात्म्यमाप्तः स हिरिस्तदनुगमनेन त
स्यादरेण संपर्केण मुद्रा भवतीति न युज्यते। स्तोत्रस्य मुद्रा इत्यर्थे न दृष्टं न निर्दोषस्य घटत इत्युक्तं एवार्थः। अनुगतिविष्णुस्तु स्वभक्तं तस्य भुङ्क्षु यो वत्सा
धिरैरुभिर्वातनाते रये सरः शुविः। अग्रतो गमने विष्णोः पादस्य घटं रजो मयेत्। अतः स्वभक्तं प्रयेयेत्यनुव्रजतिकेशव इति वचनात्। अनेन निष्ठा
मत्वा दिगुणसंपन्नं विनोतेव मानेषु भक्तेषु त्वय्यतिशयिता प्रीतिरस्तीत्युक्तं भवति ॥१६॥

नी

समकादीनां भवतु दुःख्यादिभिरसंवेदं स्य क्लेशाणां मित्यत्राह इतीति। इतीत्यनेन समाप्तिः ॥१७॥ एजितः सत्पुरुष संस्तुतः इत्येताभ्यां च द्विभ्रंशयत्वं लक्ष्यमिति ॥१७॥
॥ इत्येकादशव्याख्याने विजयध्वजविजयोदशः ॥ ॥ भगवत्पादाकाराय सर्वस्मा दुर्जमसाधिनं भक्तिरेव तद्वत्तत्वेष्टं ध्येयो हरिरिति द्वयमस्मिन् भयो
यि विधत्ते। तत्रोद्धवप्रश्नपूर्वकं प्रत्याश्रयकथयति। वदतीति। श्रेयो मिश्रशक्तानि साधना प्रीतिर्यथा साधना नायकायापेयसंवेति विदितं भवतीति विदितं
मोवा संभूय सर्वेषां प्राधान्यमुने कस्य मुख्यता अन्यथा च तदुपसर्जितं वेति ॥१८॥ भवतः क्लेशाणां पेक्षोरहितोऽस्ति साधनमात्रमो भक्तियोग उदाहृतः।

इति ते धिभ्रंसे देहा मुनयः। सनकादयः सभाजयित्वा परया भक्त्या गृणत संस्तुतः ॥१८॥ तैरहं प्रजितः सत्पुरुष संस्तुतः परमार्थभिः। प्रतियाय स्वकंधाम पश्य
तः परमेष्ठिनः ॥१९॥ इति श्रीभा-एकदशस्कंधे त्रयोदशः ॥ उद्धव उवाच। त्वदिति कृष्ण श्रेयो सिद्धं निब्रह्मवादिनः। तेषां विद्वज्जः प्राधान्यमुतो हा ए
कमुख्यता ॥१९॥ भवतो दाहः स्वाभिभक्तियोगेन पेक्षितः। निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्या विशेषमनः ॥२०॥ श्रीभगवानुवाच। कालेन नष्टा प्रलयो
वाणीयं वेदं संजिता। मया देवैर्ब्रह्मैवास्माकं धर्मोऽयं मदात्मकः ॥ अतः प्रोक्ता वृत्तान्तमनवोऽप्येवा यसा। ततो भूत्वा दयोग्यं ह्यसंस्तुतं महयः
तथापि ब्रह्मवादिमतानां कागतिरिति शेषः। येन भक्तियोगेन ॥ २०॥ वेदमूलान्येव ये योसि। तत्र मत्प्रीति साधनं भक्तिलक्षणा धर्मः। श्रेयसा मुक्तमुरतिदशो यिते
अज्ञानं। एवेदोक्तं परंपरामाह। कालेन त्यादिना। कालेन कालशक्त्या मदात्मको मदिष्यते ॥२१॥ मनस्वायं भुवाय। कीदृशोऽयं तद्विदुः प्रत्ययः। इत्येतत्संस्तुतं
पुत्रमिति स्वयं भुवः पुत्रतात्वाय भुव इत्यर्थः। अमुनोः पूर्वजत्वं रुद्रं इदं कुमारं ध्यानेति यास्यां। इदं कुमारं विनैव स्यात् प्रजो मनु। ब्रह्मपुत्रे वादि सृष्टा
वन्यथा त्वं पुनर्जने रिति वचनात्। आदि सृष्टौ सर्वजो येतो धेकाः सर्वतो मुखैः। अनाद्यंतकालेषु मुक्तावपि यथा के मसि ति वा। धा। गंगा येन मः ॥ ॥

स्या

गगद्

दि

ना
भक्तिनायकहीनो धर्मो दीनामधेयजकत्वमर्थादुक्तं अधुना त्र्यकाशपुतिर्वैभवेति हि शिरोनायमात्मा प्रयत्नेन लभ्यते नित्यं त्र्युतिस्तु वयति ॥ ७३ ॥ यद्यपि मशतो वैष्णवा
वसिष्ठो तो वलनत्वादि ज्ञेयं तस्य भक्तिरस्तीति तस्मिन् तथोपि बाह्यानां सुबोधाय भक्तेः प्रत्यक्षलक्षणान्याह कथमिति ॥ ७४ ॥ समीचीन भक्तियुक्तः पुरुषो विस्वपु
नातिकिंपुनर्भक्तिरित्याशयेनाह वागादुदेति अत्र विस्तृतवस्तुधा धेये प्रसादो भक्तिलक्षणं आधिक्येन तु तत्रापि स्वरूपे मेव विशेषतः देवस्य च लभे
केश्यमाह स्वादिकं भवेत्तदं भादिपरिहाराथं निगृहणीयाच्च धीरधीः अत्र अध्यात्मिकेः केशेः अधिभूनादिदेवके वाक्येन वेदनेन अधिरूपदेशे
स्थितादृशेः बलवच्छासेनैवापि यस्य भक्तिर्बालाजितोत्तरपरमो भक्तो विष्णोर्हृदयवत् भूतिविशेषाश्च याद्या ॥ ७५ ॥ भक्तिरपुनातीत्युक्तं तत्र भुक्ति

धर्मः सत्यदयोपेतो विशिष्टात्प्रसादितः प्रदत्तपेतमात्मानं न संस्पृष्टं पुनाति हि ॥ ७६ ॥ कथं विनारोमर्ष इव ताचेतसा विना विनानंदस्तु
कलयास्तु ध्ये इत्यादिनेः ॥ ७७ ॥ वागादुदेति यस्मिन् विस्तृतं भीक्षुणो हसति कविश्च विज्ञातुं यतिनृत्यते च मुद्रा कियुक्तो भुवनं
पुनाति ॥ ७८ ॥ यद्यपि नाहं मम जहाति ध्यातुं पुनः स्वभजने वरुण आत्मा च कर्मो नुशुभं विद्युमदुक्तिमोगेन न जयत्यथोमा ॥ ७९ ॥ यथा यथा
त्मा परिमृज्यते सौम्यं पुण्यं गच्छावणा भेधानः तथा तथा पश्यति सत्त्वस्वस्वमं वक्षुमेवैवां जनु संप्रयुक्तं ॥ ८० ॥ गंगायाम मग्नः ॥ ८१ ॥

प्रकारं सदृष्टांतमाह यथेति अग्निना मुखवायुसंयोगेनोज्ज्वलितेन ध्यातं दाहविशेषं प्राप्ते मयलमष्टादशोदोषलक्ष्णं स्वरूपं निर्दोषभास्वरलक्षणं
आत्मा सत्त्वस्वभावो जीवो नाद्यविद्याकामकर्मकलिलं कर्ममुद्रायमंतःकरणं भक्तियोगेन विशुद्धं निर्मलं कृत्य अनामं गलं प्रतिमां भजत इत्यर्थः ॥
॥ ८२ ॥ वित्रोधिदिगुणाधिकं ध्यातं देववत् भक्तियोगोदकं कर्म एषु दुमात्मा मनः भगवत्स्वस्वमतत्वं पश्यतीत्याह यथेति परिमृज्यते शोधय
तो तत्त्वस्वस्वमतत्वं अत्र दृष्टांतरं बाह्यं वक्षुरिति ॥ ८३ ॥

तस्मादिति

कर्मसंविनराहित्येन भक्तिस्वैकध्यानमात्रेण विन्नं कथं त्वयि निरंतरं विलभं भवतीत्यत्राह विषयमिति आत्मा तु भवत्प्राप्तं मार्गं न मानांतरमभीक्ष्णो यमिति
भावेन विषयनिर्देशेन मुक्तं विन्नं स्वरूपवैतन्यमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ मथितमाह यथा स्वप्न मनोरथं स्वप्नवन्मनोरथं वा सदभिध्यानं अशुभध्यानं हित्वा
नन्वेवोत्तिष्ठेत्तदा सक्तिवक्षितस्य विषया सक्तिरपि प्राप्ता किमित्यतो वा मंदांशं कापरिहरूपसंदूरति तस्मादिति अतानामपि बुध्दवत्प्राप्तं विषया
सक्तिनिर्देशेन मुक्तं ननु याद्यथेनेति यन्नस्माद्रागो भक्तिः मयि भक्त्या प्राप्तं तन्मयं कृतं ॥ ८५ ॥ स्वरूपवाद्यां तः करणभोग्यत्वं भेदेन द्विविधा

विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषयजेत ॥ मा मयुक्तं चित्तं यथेव प्रविलीयते ॥ ८६ ॥ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्न मनोरथं ॥
हित्वा मयि स माधत्तं मनो मद्रावभावितां स्त्रीसंगसंगिनस्वंगं त्वत्कादूरत आत्मवाद् ॥ ८७ ॥ सेमे विविक्तं जासीनं चित्तं येन आमतं द्वितः ३

विषयाः तत्र सेवे सुक्तावपेक्षणीया द्वितीया संसारिका अनर्थजनकत्वात् नु मुह्यणा अशुभं हेयाः ॥ नथा हि तस्मे वातिरेकेश्वरो ह प्रित्या दिलक्षणं के
शवेन यथा बुद्धिर्जायते जन्मप्रभृति पुरुषेण तद्वर्तमानात्वादसुखक्षयहेतुत्वेन स्त्र्या दिशब्दा व्याप्रीडः क्षयदतिथितोः तस्याः संगो येषां ते स्त्रीसंगाः
तत्संगानां संगो येषां मिति स्त्रीसंगसंगिनः तेषां संगं दूरतः परिहृत्य मत्सेवैव कर्तव्यं श्वरो मम स्वाभीतकिं केरो ह प्रित्या दिलक्षणं तिस्रं विषयास्त्य
क्त्या हृत्या शयेनाह स्त्रीसंगेति अनेन स्त्रीरागिना संगो विपरिहृत्य इत्युक्तं भवति के इवेत्यन्यथा बुद्धिः सेवस्त्रीसंप्रकीर्तिते सा हि वाक्यमत्र प्र
माणं केमेव गलस्थले ॥ ८८ ॥

न च न्येषु हत्यादिषु अपः पातहेतुषु न्येषु सत्तु किं विशिष्यत्वात् संगसं गिरसंगो दस्तस्यान्यद्व्युच्यत इत्यत आह । न तथेति । यथा त्वपुंसयोश्चित्संगात् । विशिष्य
भिर्जुष्टत्वाद्येषु च बाच्याया इत्येव ह मित्यायेनैकविधान्यथा बुद्धेरधिकरणालक्षणसंगाद्यथा तत्सं गिरसंगतः । मिथ्याज्ञानिसेवालक्षणे संगसंगो बोध
स्याधितमोलक्षणस्य भेदे । तथान्यप्रसंगतः पिपीलिकादिवधलक्षणान्न जवेदित्यत्र । अत्र पातकविशेषास्तत्फलान्नि । परदारदृशि प्राक्का
दपातकसंज्ञिता । उपपातकं तद्गतिश्च वर्णबाह्येषु पातकं । महापातकं संज्ञं तु पित्रादेर्धरिधर्षणं । दारदृष्टिः स्त्रीतमानां मानुषाणां स्वभावितः । सु
महापातकं प्रोक्तं तद्गतिस्तु महत्तमः । त्रिषिदावेषु मनसो गतिरेव ततोधिकं । देवदाराभिकामर्तासंगिरसंगस्ततोधिकः । किमु विष्णो हतयोश्चित्सं

गस्यव्ययस्थितेन समं पातकं क्वापि न हि स्वर्ग्याभिकामिनः। अवज्ञाता माधवोदितं तस्मात्तद्वैरतस्य जेदमानुषेषु तु दुःखित्वं क्षुद्रपापफलं स्मृतं।
पापं तु बाणबाह्वन्तिर्यग्योनि गतिस्तथा। सहस्रवर्धनरकं क्षुद्रपातकजं फलं। तयोपपातकाश्चापि न रकं युगमात्रकं। चतुर्युगावसाने तु पातकस्य फलं
स्मृतं। महापातकजन्यं च कल्पावधिसमीरितं। सुयहापातकाश्चापि यात्राद्वल्लयो भवेत्। तत्पराणां पातकानां फलमधुनैव स्मृतं। अधो धो दुःखम
तुल्यं विष्णुदाराभिभवेनार्द्धं पादपिद्वेदाराणां धर्षणं कोपकारणं। तस्माद्वैव्यः सदा वंद्यः। अश्वि वज्राभिकामत इति धर्मतत्त्ववचनाद्विशेषः। पातका
नां फलानां च दृष्टव्यः॥३१॥

७६
राम

एवमज्ञानादिदुःखानां दानुभवे भविष्यतीत्यत्र किं मानमित्याशङ्क्य ब्रह्मादिज्ञानिप्रत्यक्षप्रमाणमिति निर्देश्य मिति निश्चिन्वनादिति ये निश्चिन्वाः निश्चिन्वन्त्वादिगुणार्णोक्त
मुनिर्निषेधेनालब्धधियोऽप्रतिद्वन्द्वयः अतुल्यनिष्कान्तेस्त्वमानाश्च ते मम सकाशात् रेरेक्ष्यं विषयानपेक्ष्य स्वरूपसुखं स्यादिति विदुर्हसिन्वयः ननु विदुर्भूतस्य नि
क्षेपः स्वरूपसुखसद्भावे मानमस्ति चेत् प्रतिबिम्बजीवंस्वस्वरूपसुखाभिर्भावे भक्त्यादि साधवता मयी संपादनयत्नो नितरां सफलस्यात्तत्र किं मानमित्यत्रापी
दं उत्तरं भवतीत्याह निश्चिन्वनादिति ममेनेरेरेक्ष्यं सुखमस्तीति विदुर्हसिन्वयः हि शब्द उभयत्रापि प्रमाणमस्तीति सूचयति ज्ञानिप्रत्यक्षप्रमाण
निश्चिन्वनामप्यनुरक्तचेतसः शान्तामहातैत्थिलजीववत्सलाः कोपेनालब्धधियोऽनुषेयेते रेरेक्ष्यं हि विदुः सुखं मम ॥९॥ त्वाध्यमानो विदुः कौ विषये
रजितेति दयः शीघ्रः प्रशस्त्यामिदं त्वाविषये न निभूयते ॥९॥ यथाग्निः सुसमिदाविः करोत्येधांसि मस्मै साव तथामद्विषयासक्तितुद्वेनो सिद्धं
शः ॥१॥ न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्वानेत्वा ध्यायस्तपसा गोपया शक्तिर्ममोर्जिता ॥१॥ भक्त्या ह मे कवायाः श्रेष्ठु इवात्मा प्रियः सता ॥
भक्तिगुणानि मन्त्रिष्ठासकामानपि संभवात् ॥२॥

सङ्गात् भक्त्या देसाधिनमपश्यमायादनीयमिति भावः ॥ १८ ॥ अनुत्पन्नस्यापि विषयग्राह्यत्वे चाह बाध्यमानमिति विषये बाध्यमानत्वेनाजितेन्द्रियोपि प्रा-
यः शक्त्या मनुज्या विषयेनाभिभूयते विषयनिषेधोपदेशेनाधोनपत्तीत्यर्थः कथमिति तच्चाह यथेति एकोऽपि पापानि ॥ १९ ॥ भक्त्यानुपहितबुद्धिना
नुष्ठितधर्मोपदेशोपरोक्षं न जनयतीत्याहनेति ॥ २० ॥ भक्तिप्रधानधर्मो दीनांतत्त्वाधनत्ववत् भक्तेरपितत्सहिताया एव तत्सन्तत्त्वमत्राह भक्त्येति ध-
मं भक्त्या धानेभ्युपगच्छेनात्कथं न दुर्भक्तिरुच्यते इति तच्चाह भक्तिरिति संभवाज्जुनादिरूपसंसारतत्त्वद्वैतान्तर्येणानुत्पन्नत्वमिति ॥ २१ ॥

५

दिने

यादृशमिति प्रश्नपरिहरति ब्रह्मध्यायति ॥१॥ परात्मकमित्यस्य परिहारः प्रशोतमित्यनेन लुपितः निरोपप्रकृतानंदस्वभावमित्यर्थः ॥१४॥ विषयपाशादुत्थलेन विव
रोधो नैकद्यमुपपद्यत इत्यतः तदुपायमाह इन्द्रियाणीति तस्मिन् ध्येय एव स्थितमना ॥१५॥ सर्वव्यापकसर्वो गविषयं विज्ञेयमाह ध्येयस्वरूपं सुखाद्युच्चैः सर्वो वयव
स्मरणावाक्यैकस्मिन्नवयवे धारयेदित्यर्थः तत्र मुखबोद्धव्यं ध्यायमाह ध्याय्यो भिसर्वो गेधुधारयेदित्यर्थः ॥१६॥ ध्यायितव्या प्रशंस्यतां विविधां दातव्यतां तदिति
वचनादिशेषादेतत्त्वमवयवीनामित्यर्थः ॥१७॥ एवमनसं अराहो यत्तु समादारोहः पुरुषः तत्र धारणालक्षणं ध्यानं त्वत्का स्वत एव मनसस्तत्रैव समाहितत्वाद

रुर्गोकायां न्यसेत्स्वये सोमाग्नीनुन्नोन्नरं वरुमध्यस्मरेत्पुंममेत ध्यानमंगलं ॥१८॥ समं प्रशांतं सुमुखं दीर्घं चारुचतुर्भुजं ॥ स चारु सुंदर ग्रीवं सु
रूपं लंबु विस्मितं ॥१९॥ समानकणे विन्यस्तं स्फुरन्मकरकुंडलं ॥ हिमांबरधनश्यामं श्रीवित्तं श्रीनिकेतनं ॥२०॥ शंखचक्रगदापद्मवदनं मालां
भूषितं ॥ वपुरेव लसत्पादौ कोस्तुभप्रभया युतं ॥२१॥ द्युमन्तिरीटकटकटिस्तु जगदायुतं ॥ सर्वो ग सुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखं सुगुणं ॥२२॥ सु
कुमारमभिधायैत्सर्वो गेधुमनोदधत् ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसा कृष्यत मनसा ॥२३॥ बुद्ध्या सा रथी नाधीरः प्रणमेत्तु मिसवित्तं तत्त
वेव्यालं चित्तमाकृष्येकत्र धारयेत् ॥२४॥ नान्यानि चिंतयेद्भयः सुस्मितं भावयेन्मुखं ॥ तत्र लब्धं परं चित्तमाकृष्य यो ध्यायेत् ॥२५॥ तत्र लब्ध
कामदा धीरि हो न कश्चिदपि चिंतयेत् ॥

यत्नेन जलधौ गंगा प्रवाहं गमना च चिंतयेन्नान्यत् किमपि चिंतयेत् ॥ तदुक्तं ॥ यावत्समग्रस्मरणमवलं केशे भवेत् ॥ समग्रं चिंतयेत्तावदातु विचले
ततः ॥ प्रत्यंग धारणं कुर्वेन्न मनो यावत्समग्रं ॥ प्रत्यंगाभ्यासतो यावत्समग्रं सुस्थिरं मनः ॥ तदा पुनः समग्रं तु धारयेत्ततो बुधः ॥ यथा तु धारणोक्ता
ह विना तत्र चले मनः ॥ तिष्ठेत्तत्कालमुद्योगं शिरस्यं चक्रं बुजोक्ति ॥ आरुह्य वेताः परमेश्वरं गौराधेयं ॥ ध्यामनि नैवान्यश्चित्तयेत्तस्मान्मरणं नादाच्च
तु भुंजात् ॥ ततो न्यस्मरणं तस्माच्च न चलाति सुस्थिरं ॥ धारणार्थं प्रयत्नेन तस्या तदुभयं त्यजेत् ॥ यावत्स्वरूपं वेतास्यादिष्टां रूपं चतुर्भुज इति ॥२६॥ ३८

माम

स्थितं

उपासनाफलमाह ॥ एवमिति एवं निरंतराभ्यासरतं प्रतिदिनं प्रवृद्धे मया मध्ये वसमाहितमिति तत्परिणामस्य त्वत्प्रतिदेहे जात्मानं ज्ञानाच्च भीष्टदा त्वेन स्वा
मिनमो भव विचष्टे जीवात्स्थितं पश्यति ॥ विविधे ध्येय कृत्स्नत्वे इति यावत् ॥ सर्गात्मनः सर्वस्वमिच्छित्तेति मर्मै मधिसंयुतं मदाधारतया स्थितं ॥ तस्माज्ज्ञातं तस्मि
न्नेवेतमिति ज्योतिर्जीवं पश्यति ॥ तारतम्येन विचष्टा येन स्थितां स्तत्वाभिमानिने देवतादृष्टा सर्वो धारमा मते पश्यतीति भावः ॥२७॥ दर्शनफलमाह ॥ ध्यानेन
एवं समाहितमतिर्मा मेवात्मानमात्मनि ॥ विचष्टे मयि सर्वोत्तमं ज्योतिर्ज्योतिरपि संयुतं ॥२८॥ ध्यानेनेष्टं सुतीव्रं शुभं जेतो योगिनो मूनः सिया स्यत्वात् ॥
निर्वीणं द्रव्यज्ञानं क्रियात्मनः ॥२९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे स्कन्धे भगवद्ब्रह्मसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

ज्योतिषि

ध्या

ति ॥ सुतीव्रं जेतो शितेन द्रव्यमुत्पन्नेन ध्यानेन निदध्यासेन दर्शनेन युंजतः सर्वस्वात्प्रेष्टव्यं मिति ध्यायेत्तस्यो गिनो ज्ञानिनो द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः मदीयो
यमिति देहविषयज्ञानेन्द्रियकर्मयो द्रव्यविषये वृत्तमतीति भ्रमरूपं शास्त्रं मनो निर्वीणं नाशं ॥ आत्मा संयास्य निवातीत्यन्वयः ॥ त्वयं प्रकाशरूपत्वाज्जीवो विज्योतिरु
च्यत इति च ॥ समाधियोगे संपूर्णं हृदि पश्यति केशवं ॥ जीवं त्वतिविचं चेतनैव स हं स्थितं ॥ तदा धारत दतः स्थिते नैव सदृशं सदा ॥ ओ नंद तानं शक्त्या
धौ सरात्तूरंगुणैः जीवन्मुक्तौ च मुक्तौ वा सततं तद्वशे स्थितमित्येतद्वचमानं ॥ ॥ इत्येकादश विवरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥

त परं तान फलमर्थमेव न किं त्वणिमादिसिद्धिरथैदिकीयेन स्मिन्न ध्यायेनिरूपयति। तत्रादौ नाष्टः कस्यापि दुयात्तरस्य तत्र प्रभवे जमुया पयति। जिते दिवस्येति।
॥१॥ सिद्धयश्चैतन्मुमुक्षुः कीदृश्याधारणया काका सिद्धितत्त्वकतिरस्य तासंतीति पृच्छति। त्रुष्टेति। ॥२॥ कतिवेति प्रश्नं परिहृतिरिति सिद्धय इति धारणा
योगपारोः धारणा रव्ययोगपारोः तैरत्रोत्तरं ज्ञानस्यापि तत्र योगसिद्धयेन तत्र धिष्ठानगततत्र दुर्गावुपविशेषानुस्मरणं धारणे सुच्यते तस्मात्ति
इति। सुरव्यते जितेन फलत्वेपि धारणा फलत्वमुपनरो न्यायानुत्पन्नज्ञानस्यापि धारणा त्रेण न सिद्धिः प्रसंग इति। असुताणां तु भगवन्तु स माया हे
तव इति च तासां मष्टादश सिद्धिनां मूलभूता अष्टौ सिद्धयो मध्ये व प्रधानं मुख्या अन्येषु देवेषु उपरिता इति मत्व धानाः स वै धिका अणिमाया विष्णोर्ना

धो
णा

श्री भगवानुवाच ॥ जिते दिवस्य युक्तस्य जितश्चासस्य योगिनः ॥ मयि धारयन्नेत उपतिष्ठेति सिद्धयः ॥ १॥ उद्व उवाच ॥ कया धारणया कास्थि
त्वं यवा सिद्धि रच्यते। कतिवा सिद्धयो ब्राह्मयोगिनां सिद्धिदो भवान् ॥ २॥ श्री भगवानुवाच ॥ सिद्धयोष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारोः। तासां
मष्टौ मत्वा धाना अष्टे व गुणहेतवः ॥ ३॥ अणिमा महिमा कर्तृत्व शिमा प्राप्तिरिंद्रियेः ॥ प्रकाशश्चतुष्टयशक्तिः प्रेरणामीशिता ॥ ४॥ गुणेषु
संगो वशिता यत्कामस्तदवाप्स्यति ॥ एता मे सिद्धयः सोम्य अष्टावैत्येति कामताः ॥ ५॥

स्वाभाव्य गुण

स्वरुचिना स्वाभाविका विरिचस्य मयसादा त्वराधिका इति वचनात्तासां पञ्चभूतानां मपि सिद्धीनां हेतवः। अतः तावन्नेवाष्टस्वभावात्तानां भवतां किं
माष्टगुणाभावात् सिद्धयोष्टादश स्मृतो देवस्ये न्यवदेवानां सिद्धयोष्टेव संमत इति। ॥ २॥ कास्ता अष्टेति तत्राष्टा अणिमेषादिना। कर्तृत्व स्वरूपस्याणि
मादिसिद्धिः इन्द्रियैरन्ये। इत्ये विषयप्राप्तिः। चतुष्टयशक्तिः पुत्राकाशमो शक्तिप्रेरणमेव शिखत्वा। ॥ ४॥ गुणेषु संग एव वशित्वं। यत्किं न कामो यत्स
सयत्कामस्तत्काममवाप्स्यतीति यत्प्रकाशमपि। यो दृशानंदको मः स्यात्तदृशानंदसंभयः। योगिनेव प्रकाम्य मणिमदेः पृथग्यतः इति वचनात् ॥ ५॥

५॥ ७९
नाम

ध्यायेन्मत्तं दिनरत्नं चोक्तं ध्यानप्रकारं पृच्छति। यथेति। यादृशं कीदृशं दृष्टात्मकं किं मात्मकं। ॥३॥ तमाहितेन मनसा ध्यानं कर्तव्यं एतदुपायं पृच्छति। तम आसन
इत्यादिना। ॥ ४॥ विषययोगादेव कश्चिन्मया ॥ ५॥ अत्र प्रमाणं प्राप्तेः द्विरावर्तनीया दृष्टिनिर्वाणो नो ज्ञायमाना ॥ ६॥ कारं घंटानादवत् कर्णरमणीयं विज्ञेयं
वत् प्रमत्तं तु वद विधिं त्रैवा मुद्रा रममाणं प्रमाणं शक्त्या दीर्घं उच्चार्य ध्यात्वा तत्त्वदृष्टिस्थिते प्राणेश्वर मुदा तल्लक्षणो पुनर्यावत्तं यथा तथा संवेद्येत्तत्तमी
चीतं कुर्यादित्येव। ॥ ७॥ भूमध्यमावर्तते तो मेधादिलोमस्त्वितियादवः। पुनरप्रथमे प्रश्ने व्याहृता वच धारणा इति। ॥ ८॥ प्रणवेणी संयुक्तं प्राणसंयमं प्राणायामं

वे
धम

उद्व उवाच ॥ यथा त्वामरविंदाक्षमदृशं वा यदात्मकं ध्यायेन्मुमुक्षुरतन्ने ध्यानं तं वक्तुं महीति। ॥ ३॥ श्री भगवानुवाच ॥ तम आसन आसीनः स मकाशो य
थासुरं। ॥ ४॥ त्वत्तंग आधाय स्वनामा यत्नेन दृष्ट्वा। ॥ ५॥ प्राणस्य ज्ञेयं नागो हृत्कुंभकरेवैः। विषययोगादिशैत्ये त्रेजिते दिवः। ॥ ६॥ दृष्टवि
धिं त्रैवा कारं घंटानादं विज्ञेयं वत् प्राणो नो दीयते यत्पुनः संशयेत वरं। ॥ ७॥ एवं प्राणसंयुक्तं प्राणसंयमं मभ्यसेत्। दशकृत्वस्त्रिषवणमासद्वयं जितो
नित्यः। ॥ ८॥ हस्तं उरीकं मन्त्रं स्थामूर्धना लमधो मुखे ॥ ध्यात्वा र्धं मुखमु त्रिदमष्टवर्जं सकर्णिकं। ॥ ९॥

मासादं वा मासात्पर्यमेव नित्यं जितः प्राणप्रसादं प्राप्नुवत्यर्थः। उपास्य प्राणते तु तं हृदि स्थान्नाप्येव कः। अनुज्ञानं तं मासाद्वयं प्राणो भविष्यति।
सादभावं संशयं प्राणविच्छेदोर्जयस्त्विति। न हि स्वैवे जे नो विजे यो केन विद्वि। अपेक्षितं फलं तेन दीयते तज्जितं त्विति। यथा जिता वसु मती यथा
मोक्षपदं जितं भित्ति प्रभं जन प्रमाणवचनादुक्तं। ॥ ३॥ कथं स्थितं त्वामिति प्रश्नं परिहरति हस्तं उरीकेति। ॥ ४॥ ॥ गंगा येन मः ॥ ७॥ ॥ श्री ॥ ॥

गि
नी
सु

विपत्तं भक्त्या शशापादिस्तं भववर्जितं तर्गतान्यादृशपरममेव च। एवमष्टादश भूयो जायते सिद्धयः क्रमात्। अष्टादश भूयान्यास्तु जायते सिद्धयो
मन्त्रः। अनुमिमतं दुर्लभं स्यात्। भावमात्रमुदाहृतं। यद्येष्टानंदं संप्राप्तिः प्राकाम्यमिति कीर्त्यते। दुःखभावेऽपि प्राकाम्येने। नरे सुखिते चेतो प्राकाम्यं सवेवेष्ट
दिशानमेव विदो विदुः। स ह्ययोजनं तदुददर्शनमिच्छते। दृष्टव्यं मय्येवं तस्मिन्नेव युगे स्थिते। विदादिकं विना प्राक्। त्रिकाल जायते बुद्धेः। शरीरस्थ
विनोदो ह्यसिताद्यभिज्ञता। अन्ये हि ये दर्शनादियथासं कल्पे वेत्ता। प्राप्तिरित्युच्यते स हिः स्वमनः समवेगिता। मनोऽनुवर्ति प्रोक्तः। स्वाध्याकारतातथा। कामरूप
तु न हि दृष्टव्यं दृष्ट्यागतः परे। परमाय प्रवेशः स्याद्गुणादवोक्तो मृतता। स्वच्छंदमनुता देवैः। कीडा वंडादिभिर्विना। मया स बलमसिद्धिः प्राप्तिः प्रपन्नसुखा
सिद्धिः। रसुदरे ये त्वं एतत्तु अणिमासं प्रकीर्तिता। महिषा पिसं प्रोक्ता त्रिलोकान्तं पूरणा। नृसुदरे ये विना दत्तं लयिमावापि कीर्तिता। त्रिलोक समभारस्तु
गरिमावापि कीर्तिता। एव शक्तेः कोटिगुणशक्त्युद्भूतं येशिता। भुवि स्थेऽपि प्रोक्तं कैरं ज्ञत्वापि कीर्त्यते। आताप्रति ईर्ष्यादवोगत्त्र विद्यामनं।
विनामहातपस्वी च शापो प्रति हतिः स्मृता। अपराजयो ननु येषो वशिष्ठं च अप्युक्तं। माहादिसहस्रं वापि प्रीतिस्तं भरतीयेन। इति वदुः शति प्रोक्ता
गरिमा स ह्यसमवा विना स्तुते भूयो न्येदे वेषे न सिद्धयः। यतः निःसीमकास्तेषां देवानां मष्ट सिद्धयः। अतो द्वादश सिद्धीनां तदेतं भवितुं शक्यं।
देवेषु। देशवा मुष्णी विष्णुना मुत्रोत्तरं। सिद्धयः परिपूर्णास्तु विष्णोरेकस्मिन्नात्मगा इति। अतु पुतु यथा योगं हि प्रग्रहणमेव तु। त्रैलोक्यं प्राकाम्यं न्यवेष्ट
देवानामश्रुतेष्वपीति। ऋषीणां मिथ्यभावेन भासते किंचिदश्रुतां। विषाये भूयो धिक् सुखं व्यक्तिः प्राकाम्यमेव तु। द्रुतं स्त्री सुराणां तु निःसीमानुदभोज
नं। एवमेव तु निःसीमा देवानां मष्ट सिद्धयः। उत्तरोत्तरं मजा पिमावदिष्टुः सुखं गिरति। अद्यादि शक्तिस्तं भूयः प्रीतिं भरतीयेन। इति वदुः शक्ति
सिद्धयो विष्णुः स्थानभेदात्तु यथा। एकस्थानगता वास्यः सुस्थिरोपासनां यदीति। नानाकोशगतं वा कृष्णं लोदुहं रवांतर्भावं। सखा
नान्याभ्युक्ती यो धिक् विद्या इति। अ प्रति हता आसं मतात् गतिर्यस्या आतायाः सा तथा आता अप्रति हतिः। मनोयोगमयं द्वा रणं ध्यानं
तेन जायमानाः सिद्धि योग धारय्य सिद्धयः। तस्या विषयं प्रपन्नं परिहृत्य रदानीं कया भीरणवा इत्यादि प्रपन्नं परिहृति। यद्येति॥

ता ८०
यम

ता

तत्र तावच्छब्दो हि दृष्टाणि नाथे सिद्धि प्रापकं ध्यान प्रकारमाह। भूतस्तु इमेति। भूतः भूतः श्माणां पार्थिवं वादि परमाणा। तन्निमित्तं यामके परमाणां तु स्थिते ममित
मात्रापरिमितत्वेन मनो धारयन् ध्यायन् गिमानमेवाप्नोति। अनेन यद्यनो यत्कूपमितं रूपं स्वयं मपित तत्र परिमितं। भूतं भावितं तन्मात्रावयवे स्वरूपे प
रमाणवमिधानके। प्रत्येकमणुरूपं तु विष्णुं ध्यायन् एतु भवेदिति वचनात्। प्रकरेति रेणो एतु प्राप्तिपतिः। तन्मात्रेति ममतन्मात्रोपासकः
तस्याकाशादिगुणस्य शृङ्गारं यत्स्वरूपं मावै परिमाणं तत्परिमाणस्य मम स्वरूपस्योपासकोपितपरिमितरूपोपि भवतीत्यर्थः। आकाशवत्स्वरूपं
तो यो यामित्वेन वमन्येत। तन्मात्राव्यापिनं विष्णुं चिंतयन् तन्मात्रा भवेदिति वचनात्। अणुत्वं च क्षुद्रं च एतत्तु त्वणिमासं प्रकीर्तिता इत्युक्तं विधेवा॥

भवती

भूतस्तु इमात्मनि ममितन्मात्रं धारयन् मनः। अणिमा एवमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम॥ १॥ यद्व्याप्तिः परे यथासं स्थं मनोदधत्॥ म
हिमानमवाप्नोति तन्मात्रं च शब्दकूपं च॥ १॥ परमाणुमयं चिंतं भूतानां मपिरं जयन्। कालस्तु इमे के योगे। धिमानमवाप्नोति॥ १॥
व्याप्त्यस्य हेरे के कानयव ध्यानं परि। छिन्नं तु म हत्व कारणं माह। महतीति। ७ महति व्याप्ते आत्मनः जात्मनि स्वाभिनिमित्तं यथा संस्थं यथा वस्तु प
रिमाणं तया स्थिते मनोदधत्तु रूपं मा हिमानं म हत्व मवाप्नोति। तदेव विशिष्टं। भूतानां मिति। अस्मात् स्थितं प्राप्ता वानीत्यपेक्षा। यां तस्मात् स्थूलता
प्राप्नोति। ततो न्यस्मान्म हत्व मा प्रवा निरूप्ये क्षायांतस्मादीति शब्दप्रयुक्तं। भूतानां तस्मात् शब्द हत्व माप्नोतीत्यर्थः। परमात्मनि त्वेनाम संतानां
छिमा सिद्धि प्रापिणी प्रतिपत्ति माह परमाणुमय इति। कालस्तु इमा के योगे। आत्मनि व्यापकेन त्वं रूपं विज्ञितं। परमा
णुमयं भूतानां तस्मात् शब्द निशयेनाणुत्वं स्वे मपि चिंतं रं जयन् अनुवर्त्तं कुर्वन् तदेक निष्ठत्वं न कुर्वन् ल धिमानमवाप्नोति॥ १॥

स्तु ३

नो

प्राप्तिरित्यादिना धारणायाः धारयन्निविधिकारिके आहन्तेत्याह मयि मनो धारयन्नस्मिन्नेह हन्तव्यं हि हन्तिर्यथा धारयन् । सर्वे इत्येतां आत्मत्वेत्यामि
त्वेन स्वेच्छानियतत्वमाप्नोति । तत् किमत्र । प्राप्तिमिति । अन्ये इत्येवं वदन्तेनादि उद्भवाप्राप्तिमाप्नोति । अन्ये इत्येवं दर्शनादियथासंकल्पवेगिता प्राप्तिरित्यु
च्यते । तद्विरिति च मननाद्व्यनेवावुरातेष्वन्यमनस्य व्युत्पत्त्यामि विकारलक्षणस्थूलत्वापादनकैस्तैस्तु निवारयति । २३ । प्राकाशप्राप्तिप्रकारक
थ्यति । महतीति । महति महत्त्वे तु मुख्यप्राप्तेवात्मनि व्याप्ते मयि मानसं धारयन्त्येव जन्मजन्मजन्मस्य विविकारलक्षणस्थूलत्वापादनकै
मप्राप्तादपारमेष्ठ्येपरमेष्ठिनो ब्रह्मणः प्रसादत्वात् । प्राणभारत्योः प्रसादाच्च स वै वेदादिज्ञानेऽप्येवापादकं प्राकाशं विन्दते इत्यन्येः । प्राकाशसं

धारयन्मथ हंतत्वे मनो वैकारिकविलं॥ सर्वे इत्याद्यमात्मत्वं प्राप्तं प्राप्नोति मन्मना ॥ १२ ॥ महत्यात्मनियः सृष्टेः धारयन्मथि मानसं॥
प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं मेदिंदं ते व्यक्तजन्मनः ॥ १३ ॥ विष्णोर्बाधो रक्षितं धारयन्काष्ठविग्रहे। स ईशित्वमवाप्नोति ह्येव सत्तदौदनं ॥ १४ ॥

[illegible]

८१
नाम

रदानीमहादशसिद्धिस्तद्विज्ञाति। अनूर्ध्वमन्त्रमित्यादिना। अणिमामहिमालधिमाप्राप्तिः। प्राकाशेशितावशितप्राकाम्यमित्यष्टसिद्धयः। अनूर्ध्वमन्त्रं दूरश्चरणं
दूरदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं। स्वच्छंदमृत्युदेवानांसहक्रीडानुदर्शनं। यथासंकल्पसंतिद्विराज्ञाप्रतिहतागतिः। अद्भुतविकालजन्तुपरविनाशभि
ज्जना। अश्लिष्टभोक्तृत्वं। जलरत्नभोविषादित्त्वं। अत्रादिशब्देन शस्त्रास्त्रनरवदन्तताडनशापादिभिरप्रतिहतिर्गृहीता इत्यसंभूयसप्तदशमसिद्धिः।
अपराजयस्य महादशसिद्धयः। अणिमाद्यष्टसिद्धिभ्यो ज्ञाताः पञ्चभूयः संभूय पदशाः गरिमा सादृशसत्विशाः। अधोतर्भसंभेदेनाष्टादशसिद्धयोष्टसि
द्धय इति केषां वित्यक्षः। तथाहि। अनूर्ध्वमन्त्रस्य प्राकाम्यात् गतत्वेनेतदभेदक। दूरश्चरणं दूरदर्शनं विकालजन्तुपरविनाशभिज्जनानां प्राकाम्यात् भवेन्
नेतत्त्वएकाकामरूपत्वस्याणिमामहिमालधिमातर्भवेनेका। अश्लिष्टभोक्तृत्वं भोजनं भविष्यत्त्वं भक्षशस्त्रास्त्रशापादित्त्वं भानादौ शिल्पवशित्वात् भवि
नपंच। अपराजयोषी शिवांतर्गतदुतिषट्। मनोजवकामरूपपरकायप्रवेशश्च स्वच्छंदमृत्युनादिवैः सहिततत्क्रीडानुदर्शनात् प्रतिहतानां प्राप्यतर्भवेन यट्।
अनूर्ध्वमन्त्रं देहेस्मिन् दूरश्चरणं दूरदर्शनं। मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं। स्वच्छंदमृत्युदेवानांसहक्रीडानुदर्शनं। यथासंकल्पसंतिद्विराज्ञा
प्रतिहतागतिः। विकालजन्तुमद्भुतपरविनाशसिद्धता। अश्लिष्टभोविषादीनां प्रतिहतां पराजयः। एताश्चैद्विज्ञातव्योक्ता योगधारणसि
द्धयः। यथाधारणायायास्याद्यथावास्यार्ज्वोभवे। १२।

अत्र कामरूपत्वस्य द्विवारोक्त्यै रूपभेदेन न विक्रियते। गारिमाणं सेवहेतुः स्यात्प्रहिनाहेतुधारण। प्रयोहसिद्धिकथने चेतो न शब्दगुव्यत्यतिशयप्रकाशय
मोभापिधारणकापि संभवेत्। अत एवेकैवता बुक्ता गारिमाण शब्दविवेति। मूलभूतास्तु सिद्धी न देवामाह सिद्धयः। सर्वसिद्धिप्रधानास्तास्तु जी अष्टादश
सूताः। अष्टसु गतास्तारुतु न देव शतयात्मका इति अत्र मित्यसिद्धिस्तु प्राकाम्यात गेता स्मृता। दूरभुति दूरदृष्टिः त्रिकावस्त्वे मेव। परविता प्रभिता
नैप्राकाश्यात गेता निव। अणिना दिव्यातं शकामरूपत्वमिष्यते। अय्यकां बुविषादीनां प्रतिस्त्वं भो वशि त्वग्म। मनोजवः कामरूपं वरकाम प्रयशने। स्वर्ग
दम्युतादेवैः सह ब्रह्मदेवसाधनं। प्राप्तादंतर्गता न्यादुरासा प्रतिहतिस्तथा। अस्मिन् भोरवित्तां उदकस्ते भयव।

सु
बल

मनो जव प्राप क धारणा प्रकार माह मन इति यदा ये गिनो मनो वेगे न गंतुं मिच्छा तदा मनो मनसि मनस्तत्वे गमुना संयोज्य तदनु मनो नुदे ह मपि वायुना संयोज्य
महाराणानुभावेन मनस्तत्वांतर्यामिणे मम ध्यान सोम ध्येन यत्र मनस्तत्रात्मा शरीरं नु गच्छतीत्यर्थः स्वमनः समवेगिता मनो जव इति प्रोक्त इति च ॥
कामरूपा वापुं याह माह मदेति यदा मन उपादाय स्थिरा कृत्य यद्गुणं गजादिरूपं भजेदित्यर्थः बुभुषितु भावितु मिच्छति गजादिरूपीत्या मिच्छित्तदा ग
जाधाकारस्य गजाद्यंतर्यामिणे मम योग बलं ध्यानं माधितो योगी तेन मनो गजादिरूपे मेवेदित्यर्थः गजादिरूपं साक्षात् न गजादि स्थित मीश्वरं
ध्यायना जादिरूपस्यादिति पश्चाद्वाका सततया कामरूपमुद्दिष्टं इति च ॥ २२ ॥ परकायमित्यर्थः स्वामिथः परकायं विशाक्षित आत्मानं स्वी

यनो मनसितं यो ह देहं तदनु वायुना ॥ महाराणानुभावेन तत्रात्मा यत्रैव मनः ॥ २१ ॥ यदा मन उपादाय यद्गुणं बुभुषति तत्र जे मनो बुभुषं मध्येन
बलमाश्रितः ॥ २२ ॥ परकायं विशाक्षित आत्मानं तत्र भावयेत् ॥ पिंडं हित्वा विशेत्प्राणो वायु भूतं वडं चिवत् ॥ २३ ॥ प्राणयोपीन्द्रगुर्द प्राणो ह दुरः
कंठ मूर्धसु ॥ आनो व्यग्रं हत रं ध्रेण ब्रह्म नीलोत्तर जेतुं ॥ २४ ॥

स्व

तस्य हितं परकाये भावयेदेवं भावितः प्रकृष्टानंदरूपत्वात् प्राणैव मन कर्तृत्वात् प्राणः परमात्मनो युभक्तो वायो भूतो वासं तर्गतः पिंडं हित्वा रतं दृष्टुं
हृदयं नित्यं का योगिन माताय परकायै जति शो दित्यर्थः स्वदेहागतं परे परकाय प्रवेशः स्यादिति परकाय स्थितं इति ध्यायन् विशेत् परकाये
वासं तर्गतः पुमान् इति च ॥ २३ ॥ स्वच्छंदं मृत्युना प्रकारमाह प्राणैर्यति प्राणं ह दुरः कंठ मूर्धस्वरोप्यपरं स्थितं विष्णुं ध्यायन् ब्रह्म रं ध्रेण तनुमु
त्तेजेत् प्राणं ब्रह्मणि नीत्वा प्राणनामानं बहिस्थे ब्रह्मना भिस्मत्वेत्यर्थः युगाद्वैक्लनात्मता स्वच्छंदं मृत्युनेति प्राणस्य प्राणनामानं बहिस्थे
ध्यायनामवृत्तिर्वा ॥ २४ ॥

५२
नाम

स्थ

देवसहित कीडानुदश बक्षि डि धारमाह विहरिष्यन्निति सुराणां मान्कीडे विहरिष्यन् विहर्तुं कामो योगी सत्त्वगुणं मत्सर्वं विभोयेत् सुरस्त्रियो विमानेन सत्त्व इति
मुपनिषत्तिसमापमा मुवंतीत्यर्थः न्ययः देवे कीडे चंडरिषिर्विनेति ॥ २५ ॥ यथा संकल्पसिद्धि ध्यानमाह यथेति तथे सत्य संकल्पे यथिक्तो युजो ना यथा
यथा मत्सरः पुमान् बुध्या संकल्पयेत् ययं गुणमुपसं हृत्य मा मुपास्ते तथा तथा त्काम्यमाप्नोतीत्यर्थः यथा संकल्प सिद्धि ध्यायन् भवान्मुतादि चिति
॥ २६ ॥ आता प्रति हति सिद्धि धारणा प्रकारं दर्शयति यदिति यः पुमा मी शितुर्वशितु मदिति पंचमीष्यर्थे मम भावं मीषं मी शित्व वशित्वादिगुणे

ना

विहरिष्यन् सुराकीडे मत्सर्वं सत्त्वं विभावयेत् विमानेनोपनिषत्तिसत्त्वात् तिसुरस्त्रियः ॥ २५ ॥ यथा संकल्पे दुध्या यथा वा मत्सरः पुमान् मयि सत्से
मनो मुं जं ध्यायन् तस्य मुपास्ते ॥ २६ ॥ यो वै मद्राव मा पचुरे शितुर्वशितुः पुमान् कुतश्चि भवि ह्येतत्तस्य चाहा यथा मम ॥ २७ ॥ मद्रतय म्पुंस
त्वस्य यो गिनो धारणा विहृत्तस्यैकादिकी बुद्धि जन्म मृत्यु पट्टं हित्वा ॥ २८ ॥

ते

पसं हारलक्षणं भक्तिं तेनामापन्नं स्वस्य पुंस आत्मा कुतश्च न हेतोर्न विहृत्येतत्तस्य चाहा यथा मम ॥ २७ ॥ मद्रतय म्पुंस
घातनां विनामद्रातपस्यं ध्यायन् प्रति हतिः स्वयेतत्तस्य चाहा यथा मम ॥ २८ ॥ बिकालं तत्त्व सिद्धि सान्ना माह मद्रतयेति धारणा विद्वत् बिकालं तयो मि
हरिस्मरण प्रकारं तस्य जन्म मृत्यु पट्टं हित्वा स्यात्तस्य सारविषयिणी बुद्धिर्ज्ञानं स्यादिति शेषः वेदादिकं विना प्रोक्ता बिकालज्ञाना बुधै रिति

२८

अध्यादिभिर्न ह्येतन्मुनेर्योगमयंबपुः॥मद्योगांशं वित्तस्य यादसा मुदकेयेथा॥११॥मदिभूतीरभिध्यायन् श्रीवत्सास्त्रविभूषितः॥ध्यान
पत्रयजनेऽसंभवेदपराजितः॥१२॥उपासकस्य मासेवयोगधारणयापुनः॥सिद्धयः सर्वकथिता उपलब्धित्यशेषतः॥१३॥नितेदियस्य दांतस्य नि
तथासात्मनो मुनेः॥मद्धारणा धारयतः कानुसिद्धिः सुदुर्लभा॥१४॥अंतरायाचंदत्येतन्मयुं जतो योगमुत्तमः॥मया तपःमानस्य कालक्षपणं हि
तपः॥१५॥

योगधारणयापुनरित्युक्तं। योगधारणयासिद्धिप्राप्त्यानेना॥३१॥ निरंतरं ध्यान रतस्य पुंसाः सिद्धिर्निरूपणमात्रेण भवति तद्विरुद्धा नोपेक्षा इतीत्य-
शयेनाह। जितेन्द्रियस्येति। दांतस्योपरतस्य जितस्थानस्य प्राप्तवायुप्रसारस्य जिततात्मनः प्राप्तमनोजबस्य। इषास्य वायुं प्रथमं वायो मृदुपरोक्षितो-
अनुज्ञातस्ततस्तद्गततत्रतत्र हरिश्चरेदिति॥३२॥ भगवद्ध्यानेनाणिमादि सिद्धीनां मौल्येति तदर्थे पाक्षितनप्रशस्तेत्याह। अंतरायोक्तिरित्याह।
हि। द्विशेषान् उन्नमं योगं मुक्तिर्योग्यध्यानं युंजत कुर्वतो संपर्यमानस्य मत्सदाद्वैतमुक्तमस्य कुतोंतरावा इति तत्राह। कालेति। चार्थयोगैः फलं मु-
पुनः काममथास्यात्वेत्यदि॥३३॥

५
 वशीतवाभ्युपावमाह नारायणरति नारायणेन तु कार्ये भगवच्छास्त्रे स्वर्यो दिष्टुणान्युपसंहृत्य मयि मन आरुधयोगी वशीतामिवा दवा प्रोति अतंग
 त्वादितस्त्वलो मम धर्मो यस्य सुसमर्द्धम ॥ १६ ॥ प्रकाम्य सिद्धि कारणा माह निर्गुण इति यत्र यस्मिन्नानंदे प्राप्ते कामो न्येष्टावतीयते तत् समाप्ता भवति कानः का
 म्यः कमनीये विषयेनास्तीति वा ॥ यथेष्टानंदसंप्राप्तिः प्रकाम्य मितिकीर्त्यते तैति वा ॥ अतस्तत्काम्यं यत्प्रभात्र तत्रथा अत्र निर्गुणत्वञ्च स्वयं गुणानुप
 संहार्यो ॥ १७ ॥ अत्र मित्व समाधिमाह ध्वेतद्विषयता विति बुद्धे निर्दुःखे च मयि मये धर्म फलदा तस्मिन्नेतद्विषयतो मायि मनोधारयश्चैततां याति निर्दुः
 खत्वमाप्नोति कथं निर्दुःखत्वमाप्सं स्यादत्राह षडिति षडूर्मिरादित्य विवृतममरत्पनेना अत्र मित्वं दुःखस्याप्राप्तमात्रमुदाहृतमुदाहृतमिति ॥

नारायणे तुरीयारवे भगवच्छ्रुश्रुते। मनो न प्यादध्यागी मद्रुमे विशिता मियात् ॥ १६ ॥ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारय विशदं मनः। परमानन्द
माप्नोति यत्र कामो बसीयते ॥ १७ ॥ अथेतद्दीपपतौ चित्तं बुद्धेर्धर्ममये ब्रह्मि। धारय च श्वेततां याति षड्विंशतिरहितो मरः ॥ १८ ॥ मय्याकाशात्
निर्गुणे मनसा यो बभूव हन्त। तत्रोपलब्धो भूतानां हंसो वाचरश्च लोच्यते ॥ १९ ॥ बहुरूपपरि संयोज्य वैद्यारं मयि चक्षुषि। मातत्र मनसा
ध्यायन् विष्णुं पश्यति स ह्यमदक ॥ २० ॥

॥१८॥ दूरप्रवेणं तिसृषुपायमाह प्रयीति। आकाशात्मनि आकाशस्थपि प्राणोऽस्थिते मयि प्रवसाद्यो वंशद्वयं ह आकाशस्थप्राणस्थो हरिः प्र
वर्तते कस्यस्याधारोति ध्यायन् हंसः शरीराभिमानविरोधुरोजीवो सौतत्राकाशोऽपलब्धानामसंमतस्थितानां भूतानां वाच्यप्रणोतीत्यर्थः।
त्यागात्प्रवेशरीराणां नवानां संचयेन च जीवं हंस इति प्रादुस्ताद्रेतुवा इति परमित्यतो वाहं सो जीवः ॥१९॥ दूरदर्शनोपायमाह चक्षुरिति त्वया
व्येक्ष्य ह्युर्निषामकः आश्रयश्चातत्र चक्षुषि सूर्ये च स्थितं मां। सहस्रयोजनान्तं तु दूरदर्शनमिष्येत्। दूरप्रवेणमप्येवं तास्मिन्नेषु गे स्थिते इति
विशेषः ॥ १९॥

नो

वसिष्ठोऽप्यधिकस्तेषां मनुष्याणां पुरोधसां हस्तुके । मनुष्याणां पुरोधसां अधिको बलिष्ठः । अहिष्ठानां वैदिकानां तेनाय्यो सेनापतीनां । अग्रयोऽप्येष्टानां । अजः बुद्ध्या ॥ १२॥ अथ यतः स्वाध्याययतः राध्याययतः बुवावा मात्मानि यामकः । सुचिन्तुः सुकराणं सुविः सुचिकरः ॥ १३ ॥ योगानां मात्सरोधः मने रोधः संनो गुप्तोक्तिः संनो गोविंदो गुप्तोक्तिरित्यादयः । कोशलानां सुभेदनां आनिक्षिप्योक्तविविधारव्यातिर्वेदिनां । ज्ञानिवादिनां मध्ये विकलं ज्ञानं विशेषादिभेदादी । ज्ञानेशादिविशेषं यो यथा धर्मप्रकृत्येव कलिमारभ्यवा विष्टेयाः स्वाधिका दुत्रोत्तरं । नियमेनैव केनापि न ह्यः केशिर्वचनो दुर्लभः ।

विशिष्टकल्पो

पुरोधसां वसिष्ठो हं ब्रह्मविद्यानां हं हस्तिनिः । स्वरो हं सर्वसेनाया ययणो गवानजः ॥ १२ ॥ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञो हं व्रतानामविहंसनं । वाद्ययज्ञो ब्रह्म गायत्र्यापुविनामप्यहं सुविः ॥ १३ ॥ योगानां मात्सरो धोमं नो स्मिन्निजिमीयतां ॥ आनिक्षिप्योक्तविविधारव्यातिर्वेदिनां ॥ १४ ॥ त्वीणां तु शतं रूपा हं पुंसां स्वयं भुवो मनुः । नारायणो कुनीनां च कुमारे ब्रह्मवारिणां ॥ १५ ॥ धर्माणां मस्मिन्सत्यागः सेनायां न बहिर्मेति ॥ गुह्यानां स तत्तमो न मिथुनानां पुमानहं ॥ १६ ॥ संवत्सरोऽस्म्यनिर्मिषा मृतना मधुमाधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षो हं क्षत्राणां तथा भिजित् ॥ १७ ॥ अहं युगा नां च वृत्तं धीराणां देवतासितः । देवाय नो स्मिन्मासानां कवीनां काव्य आत्मवा ॥ १८ ॥

निराधिकस्तः सर्वज्ञा विविशेऽप्यः सजानी सर्वथाधिक इति यवनादुक्त एवार्थः । अत्रापि भेद इत्यस्मिन्मनेन वेत्तुं । विद्यात्मनि भिद्यो धरति च ब्रह्मति ॥ १२ ॥ शतरूपा वरुणीणां पुंसामप्यधिको मनु रिति नारायण इत्यवतारः ॥ १५ ॥ धर्माणां सुकृतानां सेनायां ब्रह्मरक्षणी । अवहिमेति प्रत्यगात्मज्ञानं । गुह्यानां गोपानां यो न वाच्यमत्तं । असंज्ञात समाधिस्थं वा ॥ १६ ॥ अभिमिषां कालावयवानां ॥ १७ ॥ धीराणां गंधीराणां व्यासानां वेदविभागं कुर्वीत ॥ १८ ॥

८६
नाम

अं

भगवतो मे भूयो दिव्यं वदतु देवानां रेश्वरो दिगुणैः । चिद्रूपं सामग्र्यात्सर्वदेवताः । भगवच्छब्दा व्याख्याता क्षालु भगवद्दृष्टिः । निरपेक्षं तु सामर्थ्यं तस्य सर्वोधिक्यत इति वचनात् । त्वं तु भागवते ह्यस्मिन्वत्सव्यो यो यो सौभागवताधीश्वरुषो भगवोऽप्यः । तस्मादप्यधिको जिह्मः श्रयत्वे भाक्तेरो हेरः । तस्मादप्यधिको रामः । वृष्णात्त्वधिकततः । तस्या अप्यधिको श्रीमो ननु तत्सदृशः । वृचिदिति स्मृतिप्रामाणिकस्तुः स्यात् । भेदेयधारण इति वारं पेशसौमुकुलानां मध्ये ॥ १३ ॥ कितवानां दीव्यतां वृत्तग्रहो ह्यतः ॥ १४ ॥ सप्तलपतामो नोऽहं ज्ञोऽस्मिन् वृत्तवष्टं भवत्यो रिप्रमाणं । सात्वतां भागवतानां कर्मो ह्यमिति विद्विः । सात्वतां पंचरात्रिकाणां श्रियादिनैव मूर्तीनां आदिः स्वकीयमूर्तिरहं । कीदृश्यस्ताः पुरा हं केले प्रथमतः प्रख्यादत्यर्थः । विष्टेयाः ॥ १५ ॥

वसुदेवो भगवतां त्वं तु भागवते ह्यहं । किंपुरुषाणां च हनुमान्नेश्वाधाणां सुदर्शनः ॥ १६ ॥ रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशस्तु पेशुतां । कुशोऽस्मि दर्पजातीनां गव्यमायं हविषहं ॥ १७ ॥ व्यवसायिनामहं हृष्टः । कितवानां वृत्तग्रहः । तितित्सा स्मृतिस्मृणां स्वतत्त्ववतामिह ॥ १८ ॥ जः । तद्देवहं वतां कर्महं विद्विः सात्वतः ॥ सात्वतां नवमूर्तीनां मादिमूर्तिरहं पुरा ॥ १९ ॥

यः प्रमाणव्यामोः संकर्षणस्य च । तुरणस्य च संज्ञोक्ताः प्रत्येकं नवमूर्तेयः । प्रज्ञाः सात्वतसंज्ञेयुतवाद्यामूर्तेयो हेरः । अधिनास्ता हि सर्वोत्तममूर्तिनां हि । रिमूर्तेयः । अभेदे च मूर्तीनां हि रिमूर्तेयः । अरुक्क निर्मिषा स्मृतिमानं । किंच स्वरूपतश्च गुणतो न विष्टेयः । कथं न विष्टेया लुनवमूर्तीनां प्रज्ञा च न वधेयः । तद्विवचनादासां स्वरूपत्वं सिद्धं । नारायणः परं ब्रह्म वासुदेवादिकास्तथा । नरसिंहवराहो च परं ज्योतिर्हेरं च । इति च रमालक्ष्मी । हिरेण्यागमानां च । रकारकृतराभतिर्भिभूतिश्च श्रियो नव । ब्रह्मावतु मुखो धाता विधाता विधिरेव च । कर्ता विरिचो भूतेशः । ज्ञानं च धृतिश्च । धनुं जयमूर्तेयैव वायो । धनवमूर्तेयः । शोभनं तोनस्थे वडस्मिन् वल एव च । संकर्षणो नीलवासा जगद्गो जलेशयः । सुपर्णो नैर्हृद्वेन नयो म हाशयः । नववर्णः पञ्चगामः । शोभनाकरः । नथे वसवे वेदात्मा सुपर्णो नवधा स्मृत इति वचनात् ॥ मूर्तिर्भेदो ज्ञातव्यः ॥ २० ॥

विज्ञेयः।
गंधार्थानां विज्ञेयत्वमुक्तं अस्मिन्नां सर्वविधेऽपि अस्मिन्नां गंधमन्त्रां धारय्य विषयः ॥ ३३ ॥ तेजिष्ठानां अविषयतां ॥ ३४ ॥ प्रतिस्क्रियः तं हारः ॥ ३५ ॥ गतिः पाद
विषयः उक्तिर्वागिंद्रियविषयः उक्तं तेषां सैनस्य ॥ उपारतं इत्येतोऽपि अस्मिन्नां स्पर्शस्त्वगिंद्रियस्याहमिति शेषः आत्मारोनिष्ठा कर्मस्युक्तिः कर्माद्योः
अवधारणं धारणं इत्यस्यास्तेर्बिद्याणां मिंद्रियं इंद्रियत्वप्रतिपदः ॥ ३६ ॥ विकारो ब्रह्मांडं पुरुषो ब्रह्मांडांतस्थितश्च व्यक्तं अचेतनप्रकृतिः रज आ
दि कर्मस्य हारः रज आदिस्थित्वात् रज आदिनामां सत्त्वादिनामविष्णोस्तु सत्त्वादिस्थित्यस्य केवलं जीवन्मत्त्वं च तन्नामजीविदेरुपचारत इत्यादि वचनात्

विश्वास्तुः सर्वत्रिगे धर्वाप्तरसामह ॥ अधराणा महं स्वेये गंधमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥ अपांस्तश्च परमस्ते जिष्ठानां विष्ठावस्तुः ॥ प्रभास्त
ता र्ये दुंराणां शशो हं भसः परः ॥ ३४ ॥ वसुण्यानां बलि रईवीराणामहं मजुनः ॥ मृतानां स्थितिरुत्पत्तिरईवैश्वतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥ मितुं सार्गोपा
दानमनंदस्पर्शलक्षणं आस्तादभ्युत्पद्यमानं महं सर्वे द्विये द्वियं ॥ ३६ ॥ सद्यैवी वायुराकाश आपोज्योतिरईमहाशिविकारः पुरु
षो बलरत्नः सत्वं तमः परः ॥ अहमेतत्संख्यानं ज्ञानं तत्तद्विनिश्चयः ॥ ३७ ॥

गत्वाहितमः पर्यान्ताः पद्यथोः त्वत्स्वरूपं किं नैत्याह। परइति। परो विरुद्धरोगो मित्रः। तन्निबन्धत्वात्तत्रोपदेशः। अस्मयस्य स्वभावो बन्धनत्राया
हृदि परः। नियामकत्वभाबस्तु तत्र छद्मरदिना मवान्निवेशोऽप्यारब्धावेनूतिश्च विभूतिश्च स्वभावजा। द्विधा विभूतिविशेषा विष्णोस्तु परमात्म
न इति स्वभावत्वात्। एतन्न संख्यनिर्णयेषां अयं कदाचिन्नां प्रकृष्टसंख्यानां गणनयः कदाचित् प्रकृत्या।। ज्ञानं जाह। पगदविषयत्वादिदमश्रदेयमिति नैत्याह।
तत्रेति। हरेरनारोपितं स्वरूपं निश्चयतीति तत्त्वनिश्चयः।। ३॥

८३
मम

द्वि
इन्द्रोऽस्माद्विनासर्षदेवानामुत्तमं। अत्रेदंतास्यैवमवगंतव्यं। सर्वेदेवादिभ्योऽपिमानिन्योदेव्योऽप्युद्धमस्तिनोऽधिकविदाभिमानिनोऽसाक्षात्साविष्टोऽदूरवत्विपता॥
यत्तारब्धमेवविष्टोऽस्तुयात्तस्त्थलमाश्रिताहरिणारतिप्रेमसुधादक्षिरगाख्यापितवन्तु। उत्तरोत्तरमस्तापिविशिष्टादक्षिणमुखं। एवंवेदाभिमानिन्योदे
वीभ्यस्तुवैभवन्तु। तदर्थंरूपाःपतयःस्तस्यास्तस्यासाथेयान्माः। शब्दाइदंस्तु। भोमातस्याइदंस्तुनोवरापारतीप्राणएवस्यास्ततः। श्रीत्तद्वरोहरिदिति।

रुद्रो हंसपदेवानां वसनामस्मिहव्यवाट् । आदित्यानामहं विष्णुरुद्राणां नीललोहितः ॥ १३ ॥ अश्विनोर्विष्णोर्भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुजैर्युवर्षीणां तारुणाहं विधान्यस्मिधेनुषु ॥ १४ ॥ सिद्धेधराणां कषितः सुषणो हंपतत्रिणां । प्रजापतीनां दक्षो हं पितृणामहमर्षमा ॥ १५ ॥ मां विध्युध्रुवदेत्यानां प्रह्लादमसुस्वधरां । सोमं नक्षत्रेषधीनां धनेशं यक्षराक्षसां ॥ १६ ॥ एवतं गेजेंद्राणां व्यादसावरुणं प्रभुं । तपतां धुमतं सूर्ये मनुष्याणां च भूपतिं ॥ १७ ॥ उच्चैश्च वास्तुराणां धातूनामस्मि कान्वनं । यमः सौ यमतां चाहं सर्षाणामस्मि वासुकिः ॥ १८ ॥ पानां गेजेंद्राणामनेतो हं मृगेन्द्रैर्मृगिन्द्रिणी । आश्रमाणामहं तुषेर्विष्णोर्नां प्रथमैश्च ॥ १९ ॥ तीर्थानां श्रान्तसांगं स मुद्गः सरसामहं । आमुधानां धनुरहं विपुलैश्च धनुषतां ॥ २० ॥ गिरिष्वा मत्स्यहमेकगं हनानां महालयः । वनस्पतीनामश्वघातौषधीनामहं यवः ॥ २१ ॥

[illegible]

गते ॥ प्राधान्योक्तिर्यलितस्य गार्हस्थस्य कवित्कविदिचतुर्योऽन्वितुर्थाश्रयः

五

वदेतेऽपि पुनर्भूतत्वेनोक्तं नाल्पमिति भावेनाहो कर्तेति । भवतात्पक्षेन हीतले विनष्टं धर्मैकः पुरुषः प्रवक्ष्यतीत्युच्यते । कर्तेति पाठेनो भवान् धर्मस्य कर्तेति न प्रवक्ष्यतीति ।
ततः किमत्राह । त्वमिति पतेनोक्तं नाल्पमिति अतस्तदुक्तं लक्षणं धर्मोपस्य यथाभिधीयत तथा मेव गणयेत्युच्यते । ७॥ ८॥ धर्मधर्मविषयः ॥ ९॥ नृणां वृत्तिरिति स्मृतिः
हस्ता विधानः कृतं युगं पयोस युगं ॥ १०॥ अत्रैकं प्रकृतं नवो भगवद्गुणानां येन सप्रणो वं ३० काररूपस्य द्वा रव्या न रूपो वेद एव न क्रमादिभेदो विभक्तः
३० मित्येन दक्षरमिदं सर्वं तस्योपपत्त्या न भूतं न विषय इति सर्वमोकारणेति श्रुतिः । तस्य विषयः कृत्यत उक्तं धर्मे इति । सकृदस्य नो ह भित्ति किं विशिष्टः

कर्त्ता विज्ञा प्रवक्तव्य भवताम धर्मदत्तं । त्वमेव हीतं तदेव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ॥ ६॥ त्वमेवः सर्व धर्मैक धर्मैक इति लक्षणः । यथायस्य विधीयेत तथा
रणयेत्युक्तं ॥ ७॥ बादरायणिरुवाच ॥ इत्यनुभूत्युमुख्येन एष्टः स भगवान् हरिः ॥ प्रीतिः क्षमा ममत्यानां धर्मानां सनातनान् ॥ ८॥ श्री भगवानुवाच ॥
धर्म एव तव प्रभो नैवेद्यत करान्मृणो । विष्णोश्च माचारवतांतमुद्धव निबोध मे ॥ ९॥ आदौ कृतं युगं वृत्तिरिति स्मृतं । कृतकृत्याः प्रजा ज्ञात्याः
तस्मात्कृतं युगं विदुः ॥ १०॥ भेदं प्रणव एवायेधर्मो हं प्रवक्ष्ये ॥ ११॥ उपासते तपो निष्ठा हं सामां मुक्तं किल्बिषा ॥ १२॥ अथ युगे महाभाग प्राणाने
हृदया त्रयी ॥ विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं विवृणु रवम ॥ १३॥

हृदयस्य धर्मः । त्वत्वास्मिन् गच्छो अस्मत्पादादेशीर्षे सप्तहस्ता सो अस्मत्पादादिश्रुतिः । एवं विद्येऽस्मिन् विधिं प्रमाणं मत्राह । उपासत इति हं सा इत्यस्य विव
रणायुक्तं किं लिख्य इति ॥ १०॥ अधुना प्रेता युगे वेदादि प्रवर्तन प्रकारमाह । प्रेता मुखरति प्रेता मुखे प्रेता प्राप्ते मे मम हृदयात् प्रेता दना सस्वती
तस्याः प्रकृतो विरिक्तः तस्मात्प्राणा त्रयी विद्या त्रितयस्या विशिष्टेन वेदे विद्या प्रादुरभूत् । त्रीन् वेदां ब्रह्मणो रति विवृते ज्ञात एव मुखं हार
यस्य सतथा । अहं तस्याः विद्याया आसं विप्रद्वारा त्रय्यात् अभिव्यक्तो हं मित्यर्थः विप्राणां तत्त्वोपदेष्टृत्वात् ॥ १३॥

वे
८९
मम

ननु गतिर्गतिमता भिन्नाद्युक्तं प्रथमेन पृथक् कृताः पदार्थास्तेषु तन्मया सिनो गतिरित्यायातं तथा च पुरुषे वेदं व्याप्ति मित्यादि श्रुतिविरोधः प्राप्त इति तत्राह ।
मया तिमया विना कृतिरिति पृथक् पदार्थानि विद्युत इत्युच्यते । वक्ष्यते युक्तं दित्तु एव परिच्छिन्नं पुरुषाकरेण त्वत्वा विना कथं नाल्पमिति त्वत्वात् तदस्य त्राह स
वेदो गतिर्गतिमता भिन्नाद्युक्तं प्रथमेन पृथक् कृताः पदार्थास्तेषु तन्मया सिनो गतिरित्यायातं तथा च पुरुषे वेदं व्याप्ति मित्यादि श्रुतिविरोधः प्राप्त इति तत्राह ।
यामेन । ननु सर्वे व्याख्यापित्याः को विप्रो पश्यतो वा ह स वा त्मेनेति । सर्वे न्याय मन्त्रे ननु ज्ञानादि गुणरहितं त्वनिमित्तं त्वं धर्मं युज्यते निगुण
श्रुति श्रुतं तत्राह गुणितेति । स सर्वज्ञ इति श्रुतिः । ननु कदा चिदुच्यते यथा दंडा प्रविना दं दित्वं तद्व्यापि संप्राप्यते तत्वा शब्देनाह । गुणेनेति विज्ञान

मयेच्छेरेण ज्ञेन गुणेन गुणिना विना सर्वोत्पत्तिरिति सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८॥ संख्यानं परमाणुनां कालेन कियते मया । न तथा मे
विभूतीनां सज्जतोऽनि कोटि प्राण ॥ ३९॥ तेजः श्री कीर्ति रेखं डी स्वागः सो भगं भगः ॥ वीर्येति तिष्ठा विज्ञा विज्ञा विज्ञा यत्र यत्र समेशकः ॥ ४०॥

मानं दं ज्ञेति श्रुतेः नैवे वलं गुणान्मेव तदभिन्नत्वं । प्राणधारकत्वादि क्रियाणामपि निष्ठावेनाह जीवेनेति । ननु गुणैवेव गुणः सैव त्रगुणीति यु
क्तिरिति धर्मेति तत्राह ईश्वरेणेति । अष्टवित्तघटकेन अनेन वैशेष्यस्या स्वभावजेति द्विधा विभूतिरुत्पत्तिरिति ज्ञातव्यं । वैशेष्याख्या विभूतिस्तु विभूतिश्च स्व
भावजोऽपि भाविभूतिर्ब्रह्मेत्यादिप्राप्तिरुत्पत्तिरिति वचनात् ॥ ३८॥ एवं विभूतीनां अनंतत्वं युक्तं तदुच्यते । संख्यानमिति कालेन सर्वगुणोत्पत्तेन
मया । अंतर्याम्यात् तदथा न कियते नावेतानात्वा अनंतं मविष्यतीति तत्त्वतः । अनंतस्य हि सांख्येन ननु सर्वज्ञता भवति । अनंतमपि विषयं
शः प्रत्येकं च विशेषतः । सर्वज्ञता त्रसंख्यानं अनंतं स्युक्तो हि सेतियवनात् ॥ ३९॥ स्वभावजविभूतिश्चैव शेष्याख्या कीदृशी तत्राह । तेज इति । यत्र
यत्रैव तिमनुरुपेतं न अहं यो गुणा विशिष्टाः संतिसमेशकत्वे शिष्यापदकमदं यो गी सो भगं सुभे कृता गित्वं । भगवत्पदार्थादिकः । नागो निरपि ड
मगः ॥ ४०॥

हो
यस्मिन्

च
विस्ततिः

शोचतु दिविधं प्रोक्तं वा ह्यमभ्यंतरं तथा। मृजलाभ्यां तथा बाह्यां मभ्युद्धिरथाप्यं ह्येत्येतद्विपरीतमशौचं अमृतं नययथैवाप्यंजीवयन्नेत्यायानित्य
थैव कर्मणामनसा वाचा परदेयं निस्पृहः। अलेयमिति संशोभमृषिभिस्तत्त्वदर्शिनः। इत्येतदन्यत्कृतं। परकीयं ब्रह्म त्वमात्मैक्यं न वनेत्यर्थः। न
कविग्रहः निष्कलकलः। शुक्तिरजतं निदर्शनीत्यजगन्मिथुनिकया लक्षणाः कामो निबिडविषयाभिज्ञाः। उष्णीषीति रक्षित्वात्वाद्याभिज्ञा
न लक्षणा इत्यर्थः। कोपस्तत्त्वोक्तवसादिष्णुनातेषां बलं बुद्धिं च गुणं हृषणोक्तवित्यर्थः। ॥२॥ साधारे धर्ममाह। अहिंसेति कर्मणा मनसा वाचा सा
अ विभूतेषु सर्वदा। अहंशजननं प्रोक्तं हि सात्विकयोगिभिः। सत्यं प्रभृतं हि तं प्रोक्तं न यथा वा। अतस्तत्त्वमितं तत्त्वमुत्तमानां ह्येव।

अशौचममृतं स्तेयं नालिक्त्वं शुक्लविग्रहः। कायकोधश्च नर्वधस्वभावं तेवसायिनः। ॥२॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमकामकोधलोभता। भूतप्रि
याहिते हाचधर्मोयं सार्ववर्तिकः। ॥२॥ द्वितीयं प्राप्यानुप्रव्याजं न्योपनयनं द्विजः। वसं द्रुपदकुलेरीतो ब्रह्माधीयीत वाग्यतः। ॥२॥ मेख
लो काजिनदोषसज्जसत्त्वकमजलः। जटिद्योतदंतश्च वसपीठकुरां न रधतु। ॥३॥ स्नानभोजनहोमेषु जपे चोरे च वाग्यतः। न शिष्यांस्त्वरो
माणिकक्षोपस्थगतान्यपि। ॥२॥

विष्णुवेष्टा विषये द्वयसागेतो माभावः। अन्यत्र गुणः। ॥२॥ अनुष्ठेयं च अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयनेत्यादिष्णुत्या विहितप्रकारेणेत्यर्थः। उपन
यनलक्षणो द्वितीयं जन्म प्राप्य ब्रह्मचरी संशोभन उपरते विष्णुप्रकृत्यर्थः। वाग्यतो मितभाषणः। ॥२॥ मेखरी न वास आशीश्च धृत्वा। ॥३॥
स्नानादिषु वाग्यतः काष्ठमैनवान् जपे उच्चारयेत्पुत्रीषोत्सर्जने च। गुरुणा चोपदेशोऽपि वेदबाह्येण विवर्जितः। विधिनेनैव मर्गेण मंत्राभ्यासो
जपः स्मृतः। अशीत्यवेदस्त्रे वापु रालेसेति हासकोपदेशे ध्वनंतं अतस्तत्त्वसोजपः स्मृतः। ॥२॥

य

न अत्र किरेतन उल्लेखे प्रसन्नगुरुणा पूर्वेमुपरिष्ठो भ्यनुक्तार्थमर्थमात्मसिद्धये उपायग्रहणं अतः प्राणापानसमेत्येते प्राणबाध उदीरितः। ब्रह्मचर्यं
रजस्रचर्यं वतधरः कर्मणा मनसा वाचा सार्ववर्था सुसर्वदा। सवेने मे ध्युक्त्या गजस्रचर्यं प्रवृत्तते। त्वमेतुं दं हि दृष्टेनेयं ह्युपरीतो वकीयं च वगाह्यनि
य मज्जुनालु प्राणाभ्यासे पिते हि पदो गायत्री। जपे दित्यर्थः। स्वप्ने पिते तस्वप्नेनेने प्रायश्चित्तं विधाय तस्मिन्नेति स्मृतः। अतो देवा अवतुनस्त्यादे। अत्र
न्यातिरिक्तसुरा अपि नैतव्या इत्यर्थः। ॥२॥ ॥२॥ स्वर्गं वेदानादिभोगवर्जितः। एवं च तस्यैकपदं। उक्तं सराचार निरत इत्यर्थः। कियंतं कालं मे वत्स इति

रतेनाबकिरेज्जातु ब्रह्मचर्यं स्वयं। अस्कीयैव गार्हापत्यतः सुखिपदी जपेत्। ॥२॥ अयमर्वाचार्यगोविश्वरूपसुरात्रमेव। तन्नाहित उपा
सीत संधिचयत वाजपेत्। ॥२॥ आचार्यं नाजानी याज्ञवल्क्येन कर्हि विद्वान्मन्त्रे बुध्यास्त्येतत्सर्वदेवमयो गुरुः। ॥३॥ सायं प्रातरुपासी नी
याभेक्षंतस्मै निवेदयेत्। पञ्चात्मदाम्पन्यं तातमुपभुंजीत संवतः। ॥२॥ सुधूषमाणत्वाचायं सदा पासीत नीचवत्। यागसिद्ध्या सनस्थानेनाति
हरे कृताजलिगी। ॥२॥ एवं चो गुरुकुले वसद्वागविवर्जितः। विद्यासमाप्यते यावद्भिभुजतमस्वर्जितं। ॥३॥ यत्तत्तच्छेदसालोक्यमाहो ह्येव हवि
एष। गुरोर्विन्यसेद्देहस्वाध्यासाय ह्युत्तमः। ॥३॥ अथो गुरावात्मनि वसतु भूतेषु मीपे। अष्टवर्षं ध्यातुं पासीत ब्रह्मचर्यं स्वकल्पमा। ॥२॥

तवाहविद्येति। ॥२॥ असौ बृहदुत्तमवरी यदि छंदसां लोकोमोरो ह्यन् अरो ह्युः कामो प्रवृत्तिस्वाध्यायार्थं स्वाध्याये कप्रयोजनं देहं गुरुवे विन्य
सेत्। ॥३॥ गुरुमुपशान्कुर्यादित्यर्थः। कीदृशो सो ब्रह्मणा धिक्कृतं विष्णुं विष्णुं प्रतिरक्षतीति ब्रह्मविष्णुसंन्यता कर्मित्यर्थः। ॥३॥ कस्मिन्मिथान
विशेषेत्तदुपासनमत्राह। अत्राविति। आत्मनि सत्ये हृदये वा। अत्रावित्यादिसमस्या भेदे निर्धारितेऽपि अष्टवर्षं ध्यातुं अत्रावस्तु ज्ञानं ह्यर्थः। यस्य न
यायमाह। अत्राविति। आत्मनि सत्ये हृदये वा। अत्रावित्यादिसमस्या भेदे निर्धारितेऽपि अष्टवर्षं ध्यातुं अत्रावस्तु ज्ञानं ह्यर्थः। यस्य न
सितोष्टवर्षः। अत्रावित्येव विषयमिच्छा ज्ञानरहित इत्यर्थः। इष्टफलमाह। ब्रह्मचर्यं स्वकीति। ॥२॥

वेदानां
लोकः

कुटुंबे वेधिते अदृष्टं स्वर्गादिकमपि दृष्टवत् दृष्टिकवदनश्चरं पश्येत् ॥ ५२ ॥ कुटुंबे वेधसंगतया प्रवर्तनोपायमाह
मन्त्रनतात्वे वेदमेव प्रथमसाधनमित्याह कुटुंबे वेधिते अदृष्टं स्वर्गादिकमपि दृष्टवत् दृष्टिकवदनश्चरं पश्येत् ॥ ५२ ॥ कुटुंबे वेधसंगतया प्रवर्तनोपायमाह
पुत्रेत्यादिना पांथसंगमरतिस्तोयमापंथानोत्तममद्वयपुत्रादीनां संगमरति एते पुत्रादयो देहमनुभवत्येवा अनुपादयन्ते स्वाहां प्रदत्ति पांथसंगम
कविद्वयतिरुविन्ननैतथास्वन्नः अपितु निद्रामनुगतपुत्रा ॥ ५३ ॥ मयि मनसा युक्तः ॥ ५४ ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेदित्ययं विधिः कल्पनिर्दिष्टाहाकर्म

तं स्व

कुटुंबे वेधनसंज्ञेत न प्रमायेत् कुटुंबे वेधपि ॥ विषयिन् शरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५२ ॥ पुत्रदाराप्रबंधनां संगमः पांथसंगमः ॥ अनुवेहं भवत्येते स्वप्नो
गो निद्रानुयथा ॥ ५३ ॥ इहं परिमृशन्नुक्तो गृहस्थतिथिबद्धसेतु न गृहे नुवधेत किमेव निरहं कृतिः ॥ ५४ ॥ कर्मभिर्गृहे मधीयैरिष्टामा मेव भक्तिमात्र
निष्ठे हर्षोपविशेत्तत्तावात्रापरिव्रजेत् ॥ ५५ ॥ यस्मात्सक्तमतिर्गृहे पुत्रवित्तवशात्तुरः ॥ स्त्रियाः कृपणधीर्मादाममाह मिति बध्यते ॥ ५६ ॥ अह
मेपितरो वृद्धौ भार्या बाला ज्ञासती ॥ अनाथामामृतदीनाः कथं जीवेति दुःखिताः ॥ ५७ ॥ एवं गृहाशया द्यित्तदयो मूढधीरर्थ ॥ अतस्तान
नुध्याय नृमृतो धीविशेत तमः ॥ इति श्री भागवते महापुराणे स्कन्धोद्देशार्थे श्रीमद्भागवतविभागो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ ॥ श्री ॥ ॥
श्रीमद्भागवतवाच ॥ ॥ वनं विविधैः पुत्रैकुभार्यो न्यस्य सहेव वा ॥ वनमेव वसेच्छांतस्तृतीयं भागमायुषः ॥ ॥ १ ॥ ॥

भिरति ॥ ५५ ॥ एवं मुक्तिसाधनमुक्ते दानी संसारशान्तिनो नृथे ववन्ति ॥ यस्ति ममाह मित्यन्यथा ज्ञानेना ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ गृहाशया गृहे द्यित्तदयो मूढधीरर्थ ॥ अतस्तान
आशरिदगतिरुपगयो रिति ॥ इत्येकदशस्कंधविवरणे सप्तदशोऽध्यायः ॥ ॥ वनं वोपविशेदित्युक्तवानप्रस्थस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह व
नमित्यादिना ॥ तृतीयभागमायुषः चतुर्मासादिकं यो विंशद्वर्षपरिमितं ॥ १ ॥

रामे

वनेः वनभवे ॥ १ ॥ वृत्ती वानप्रस्थव्रतवाचा धारनं पलायनं ते वनं वा ॥ १ ॥ वर्षे सुवर्षते ॥ आसाराद्वेगवर्षमपि सहेत दानिकात्पक्षं वृद्धी फलादि ॥ उक्त
रवली उल्लुखलावहतनी वारादिना वर्तमानः ॥ अश्मकुट्ट ॥ ७ ॥ शमनावृणितपिष्टादिद्विः दंतो र्वेपो लोयस्य सतथा दंतवृणितमो न्यस्यथः ॥ गजद
तमिर्भित्तो लुखलो वासं ॥ १ ॥ स विनुयात्संयहं कुर्यात् ॥ अन्यदा हेतुमन्येना नीतं ॥ ६ ॥ कालवोदिता न्नास्मिन्काल इदमिति विहितं ॥ ७ ॥ एवं

रव

वंदंस्तुल्ये वेद्ये मध्येर्तुति प्रकल्पयेत् ॥ वसीत वक्रलं वा सस्तु एष लीजिना निच ॥ १ ॥ केशलो मनखश्च मलानि विभृयादुर्नी ॥ नपा
वेरस्तु मज्जेत त्रिकालस्थे हिले शयः ॥ २ ॥ ग्रीष्मे तप्येत्पंचाग्निर्वर्षि स्वासारषादुले ॥ अकंठ मयः शिशिर एवं वृत्रस्तपश्चरेत् ॥ ३ ॥ निप्रि
पक्षं समग्रायात्कालपक्षमथापि वा ॥ उल्लुखल्यश्मकुट्टो वा दंतो लुखल एव च ॥ ४ ॥ स्वयं संविनुयात्कर्ममात्रेणो वृत्तिकारणं ॥ दिशका लवका मि
तो नाददीतान्यदा हतं ॥ ६ ॥ वन्ये श्रुपुरोडाशा भिर्वेपे कालवोदितां ॥ ननु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनप्रमी ॥ ७ ॥ अग्निहोत्रं दृष्टं चरण
मासं च पूर्वेवत् ॥ वातुर्मास्या निवमुनेराप्ता नानि वने गमे ॥ ८ ॥ एवं चैतनपसा मुनिर्धर्मनिस्ततः ॥ पातपो मयमाराध्यं कविलोनादयेति
मां ॥ ९ ॥ सखे वल्लभ नृणां तपो निःश्वसत् महत् ॥ कामाय ह्री यस्ते युज्याह शिशः को परस्ततः ॥ १० ॥ यदा तौ नियमे कलो जरा जातवपश्च ॥ आत्मन्यश्चि
समारोप्य मज्जितो मिंसमा विशेत् ॥ ११ ॥ सदा धर्मे विपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ॥ विरोगो जायते संयमक्यस्ताग्निः प्रव्रजेत नः ॥ १२ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

स्तु

पत्रगृहस्था प्रमेयश्चातश्चावनेष्ठाग्निं वीणां लोकात्तापुपेति ॥ एवं वृद्धश्च ॥ लोतपो मदपरोक्षाय नियोक्य कर्ममयं ज्ञानः सर्वहास्य इत्याह
यस्ति ॥ निःश्वसत् मदपरोक्षलक्षणपुरुषाथ साधनं ॥ १२ ॥ स्वाश्रमविहितकर्मकरणा समर्थो व किं कुर्यादत्राहायदेति ॥ १३ ॥ कर्म प्राप्तं प्रव्रज
न प्रव्रजयति धर्ममाह यदेति धर्मविपाकेषु धर्मप्रेतषु दुःखत्वात् निरयात्मसुरनरकसमानरूपेषु ॥ ॥ श्री गंगायेनमः ॥ ॥ १४ ॥ ॥
होत्रादिकमपि कुर्यादिति शेषः ॥ नैगमैः कल्पशास्त्रैः ॥ तपो मयं ज्ञानरूपं

[illegible]

रुद्रायथोवेदेशं मांदत्वा सर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नी रुद्रप्राण ओवेश्यनिरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ १३ ॥ विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिस्तु पिण्डा विध्वं कुरुं
त्ययं हस्मान्नान्नं स मियात्परं ॥ १४ ॥ बिभृया ह्यमुनिर्वासकौ पीनाश्चाद नंपरं ॥ त्यक्तं न दंष्ट्राया अभ्यामन्य किं विदन्नापदि ॥ १५ ॥ दृष्टं न्य
सौत्यादं वै हृतं धिवेज्जलं ॥ सत्यं हृतं वेदा क्यं मनः हृतं समाचरेत् ॥ १६ ॥ मोनानीहानिह ॥ यासि दंडो वा गेहं चेतसां ॥ न ह्येतस्य सत्यं गच्छेत् ॥ भि
न्नं भवेद्यतिः ॥ १७ ॥ भिक्षां वरेण्यवतुषु विगर्हा बर्जयेच्चरेत् ॥ स सागारान संस्तु स तुष्टु धनतावता ॥ १८ ॥ बहिर्जित्वा शयनं त्वत्तवा प
श्य शयनं गतः ॥ बिभृष्या वित्तं शेषं मुनीनां शेषमाहृतं ॥ १९ ॥ एकश्चरेन्न हीमेतां निःसंगः संवर्तते हि यः ॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्
समदर्शनः ॥ २० ॥ विविक्तं क्षेमशरणेन ज्ञाव विमलशायः ॥ २१ ॥ ॥

यमिमेवेतोदः॥१७॥१८॥१९॥ आत्मनापरमात्मनाकीशायस्वसतथा॥ आत्मनोरतंसुखंयस्यसतथा॥ आत्मनात्रवशितमनाऽविविक्तंक्षेमं
क्षेत्रंशरणंयस्यसतथा॥ महापुरुषार्थोत्तममोक्षशरणाः॥ मद्भावेनमद्भूत्वाविमलाशयःविभुरिदिवुद्धिः॥२॥

शिलोऽष्टरतेः क्लेशरूपत्वात् किमिति सा प्रशस्तेति विधीयते इत्यत्राह । ब्राह्मणस्येति । दुद्रकामाय धत्त भोगाया ४१ । शिलोऽष्टरतेः पुरवधानवाचसे
न निषेधेति भागेनाह । शिलोऽष्टेति । शांतिमोक्षं ॥ ४२ ॥ अपदः पदहीनात् आपदः दुःखिवा ॥ ४३ ॥ आपदुर्ममाह । सीदन्निति । दारिद्र्यं सीदन्नश्च वणि
जोऽत्यल्पमापन्नं रणमत्राह । परोपेक्षिति । आपदाः कतिः खड्गेन वा द्वात्रधमेणेत्यर्थः । श्वृत्यर्त्ता वसेनवा ॥ ४४ ॥ वेद्यप्युत्सागरक्षणादिनक्षत्राणां

ग्रीष्म ऋतुः हिमः शिशिरः सुदृक् कालायेन द्योतते ॥ १२ ॥ शिलोच्छ्रित्यापरितुष्टा विप्रो धर्ममहांतं विरजं जुवाणः ॥ १३ ॥
 पितात्मणः हरश्च निष्ठुनातिप्रसक्तः समुपैति शांतिः ॥ १४ ॥ समुद्ररितये विप्रं संदिदं मत्परायणं ॥ नानुदृष्ट्वेन चिरादापदानो शिवाणावा
 तः ॥ १५ ॥ तर्जयस्व सुदूरं राजा धिते वयमनोत्तमा ॥ आत्मानमात्माना धीरो यथा गजपतिर्गजं ॥ १६ ॥ एवं विधो गजपति विमंजिना कर्कवे
 सा विधये हास्य भेदकमिंद्रेण स ह्यमोदते ॥ १७ ॥ सीद विप्रो बणि वृत्त्या पण्येरेवापदं तरेत् ॥ स्वदेन वापदो क्रीतान् श्रुत्वा कथं वना ॥ १८ ॥
 वेश्य वृत्त्या तुराज न्योजी वेभ्य गमयाया दी च रेखा विप्र रूपेण न श्रुत्वा कथं वन ॥ १९ ॥ श्रुत्वा वृत्तिं भजे दैव्यः ॥ भूदेवे कानुदं क्रियो ॥ रुद्रा
 भुक्तो न गम्येष्टा वृत्तिं लिप्तेत कर्मणा ॥ २० ॥ विध्याय स्वधस्त्वादा बलमत्राधेयं यो दयो देव विपित भूता निमद्रूपा गम्यन्वहं येते ॥ २१ ॥
 यदृष्टव्योपपन्नं भुक्तेनोपार्जितेन वा ॥ धनेनापीह यन्मृत्यान्मोयते ता बहं विभुः ॥ २२ ॥

कारकक्रियाकृदादिक्रियासंपादने वेत्याह। कृष्णादिति॥२॥ यद्वत्त्वधर्ममाह। वेदेत्यादिना। यद्योदयं संपदामिति शेषः। मृदुपाणि मत्स्यानि
मास्थानीयानि प्रतिमाबद्धरूपेति र्वङ्कः। रत्नुरादयः। साक्षाद्मृदुपाणि मत्स्यादिभ्यमिन्नान्येव संपदेति वचनात्॥२॥ मृदुक्तेन मृदेन॥२॥

अपेक्ष

नाम

एवं विभक्तानां तावदावमाह दुरवेदेकं विनि। उपमेदितुं परमो गुरुमिदं तं पुनरे निवासः कर्तव्य इति ज्ञायते ॥१२॥ अथ येन हितस्तावदावमाह नोदयेतुं
स्तः परं च यथा यथा तस्य प्रियं भवेदिति स्मृत्यर्थे स्पष्टमाह तावदिति यादृक् सांविजानीया तावदुस्तेव परितो रक्षयः। आहत इत्यनेन सो नोदयानंतरं न पिगुरु
मुश्रूयाकते येति ज्ञायते ॥१०॥ विषयमात्रधारिणे यतः पत्न्या रक्षा स्मृत्यर्थे कथं भित्त्वा हा परिहृति प्रवर्तते इति या एतां सारं धर्मो यस्य सतथा।

दुरवेदेकं पुनरेव ज्ञात निर्वेद आत्मवान्। अजिज्ञातित प्रदुर्मा गुतं मुनिमुपायते ॥११॥ तावत्परिचरेदुक्तः अथावा नक्तसक ॥ यादृक् सांवि
जानीया न्यायवगुरुमाह ॥१०॥ यत्संस्पत यदुर्गः प्रचंडे इत्यसारथि। ज्ञाने वेद्यस्य सहि श्रद्धं मुपजीवति ॥११॥ सुरानां यो मनुष्यस्थे नि
हते मा वधर्महा अविषक कथाया स्मादमुष्मा ज्ञविहीयते ॥१२॥ भिक्षोर्धर्मः शर्मो हिंसा तप इति विवेकः ॥ गृहिणो भूत रक्षया हि
जिह्वाचार्य सेवने ॥१३॥ ब्रह्मचर्ये तपः शौचं सतो यो भूत सो हृद ॥ गृहस्थः स्यात्प्रयोगं तु सर्वेषां भद्रुपासन ॥१४॥ इति मां यः स्वधर्म एव
जे त्रित्यमनन्यभाक् ॥ सर्व भूतेषु मद्रा बो मद्रुक्ति विंदते विराट् ॥१५॥

त्रिदंडं त्रिवेणुलक्षणं ॥१६॥ सुरानां त्वस्थं स्वांतर्क्ये मितमात्मानं प्रेष्टं मां च त्रिदंते निराकरोति सोस्मान् लोकदमुष्मा त्वस्य गिरेश्च विहीयते अध
पततीत्यर्थः ॥१२॥ यत्पदीनां विशेषतः कर्तव्य धर्ममाह भिक्षोरिति। यत्तं शर्म हिंसा तप इति विवेकः ॥ गृहिणो भूत रक्षया हि
दिनाश्रितिरिह ज्ञायागश्च द्विजस्य ब्रह्मचारिणो आचार्य सेवनं गुरुकुलवासः ॥१३॥ गृहस्थस्यायत आदौ गंतुस्ततोदरिति शेषः ॥१४॥ एते ध
र्मैः साध्यमाह इति ॥१५॥

अतुरव

९६
गय

इति दुर्मे साधमाह इति ॥

मत्वा सो भक्तिरेव प्रयोगे साह भक्तेति ॥१०॥ स्व विहित धर्मेण निर्वर्तितं तत्त्वमंतःकरणं यत्प्रसूतया। निर्णीतं विन जातमद्रुतिः ॥११॥ भक्तिरेव मम परमधी
नित्वा धनं वर्णादिविहित धर्मो भक्तिस्तत्त्वमंतःकरणं यत्प्रसूतया। निर्णीतं विन जातमद्रुतिः ॥११॥ भक्तिरेव मम परमधी
व दशविंशतिः अष्टादशो ध्यायः ॥१॥ हरेः प्रसादजनं ज्ञानं मेव तत्त्वमंतःकरणं यत्प्रसूतया। निर्णीतं विन जातमद्रुतिः ॥११॥ भक्तिरेव मम परमधी
मतः ॥ उत्पद्यमानं तदेव विधं प्रसादसंपादकमिति भवेन वक्ति यो विद्येति। यो विद्यायाः वेदांतादि लक्षणायाम्भुतेन श्रवणेन तत्पत्र उत्पद्यमानं आनुमानिक

भक्तोदवानपायेन्यास वेलोक मद्रुश्चरं ॥ सर्वोत्पत्त्यप्यंबुसकारणं मोपपातिस ॥१०॥ इति स्वधर्म निर्णीतं तत्त्वमंतःकरणं यत्प्रसूतया। निर्णीतं विन जातमद्रुतिः ॥११॥ भक्तिरेव मम परमधी
पन्नो विरक्तः समुपेति मां ॥१०॥ वर्णाश्रमवर्तधर्मेषु आचारतत्त्वप्रणयः स एव मद्रुतिः पुनो निःश्रेयसकरः परः ॥११॥ एतन्नेमिदं साधो भवान्दृष्ट
नियमः ॥ यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समिमात्परं ॥१०॥ इति श्री भा० भगवदुद्बसवादि अष्टादशो ध्यायः ॥१॥ ॥ श्री भगवानुवाच ॥
यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवाननुमानिकः ॥ माया मात्रमिदं तात्वात्मानं च मयि संन्यसेत् ॥१॥ ॥ श्री ॥ ॥

उपक्रमो दिव्युक्तानिर्दुत संशयविषयश्च आत्मवान् ममात्मा स्वामी हरिरिति निश्चित इति त्वो मा मपरोक्षी कृत्य मद्रुतिः मिदं जगत्माया मात्रं मद्रिष्टो
ह्यधिपतिपादानुपकृति निर्मितत्वात् तन्मात्रं तात्वात् तद्वानं च मद्रुतिः ज्ञानं हरि प्रकाशं स्वयं तत्त्वमंतःकरणं यत्प्रसूतया। निर्णीतं विन जातमद्रुतिः ॥११॥ भक्तिरेव मम परमधी
गुणाप्रकृति मया पश्येन्न आत्रकं जगत् ॥ निर्धर्मो जगत्सर्वमेतन्मोय नित्या स्मृतेति च न तात् ॥ इदं ज्ञानं हरेः प्रसादोदयोदितं सदा ॥ हृदधीनं सर्वमेव त्वेव
या सो हरो स्मृत इति च न तात् ॥ उत्पद्यमानं तदेव विधं प्रसादसंपादकमिति भवेन वक्ति यो विद्येति। यो विद्यायाः वेदांतादि लक्षणायाम्भुतेन श्रवणेन तत्पत्र उत्पद्यमानं आनुमानिक

रुक्मात्वाविज्ञानतन्मासदस्यतन्त्रमिहमाह। ज्ञानिन इति। नुशब्दस्मरतंमघोतकः स्वास्वार्थे जानंदत्तक्षणेयस्मात्तत्तथा। नुज्ञानोपादकः संमतो ज्ञातः
इतोपीसाह। स्वर्गश्चेति॥२॥ स्वार्थे प्रामाण्यकारमाह। ज्ञानेति। विदुर्लभैर्निगमयति। ज्ञानीति। प्रियतमेत्येनियमितमाह। ज्ञानेनेति॥३॥ तपश्चैदिनोभयमुद्दिश्यते
स्तेवप्रियत्वेन ज्ञानं विशेष्यं किं तौ वीति तत्राह। तपश्चैति। याशुद्धिर्जनैश्च कृतानां पुद्गितप आदी निजलसंम्यङ् कुर्वन्तीत्यर्थः॥४॥ यतः सर्वश्रेयसाप्ते

ज्ञानिनस्त्वहमेवैष्टः स्वार्थे हेतुश्च समतः॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योर्थो मदते प्रियः॥२॥ ज्ञानविज्ञानसंबन्धः परस्परं विदुर्ममा। ज्ञानी प्रियत
मेतोमेज्ञानेनासौ विभर्ति मां॥३॥ तपस्वी धर्मोदानं पवित्राणीवराणि॥ मानं कुर्वन्ति तत्पुद्गिता ज्ञानकल्याणता॥४॥ ज्ञानविज्ञानस
हितं तात्वात् स्वात्मानमुद्बुद्धा। ज्ञानविज्ञानसं पञ्चो भजन्ती भक्ति भावितः॥५॥ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मा भिष्ठात्मानमात्मनि। सर्वं यत्पति मां
३) वेत्तं सिद्धिमुनयावयुः॥६॥

ज्ञानस्योत्तमसाधनत्वमतः त्वया श्रीदेवे वसुसंपादनीयमित्याह। ज्ञानेति। स्वात्मानं परमात्मानं तं वा एतमभिदति स्वात्मेति प्रुतिः॥५॥ कस्यैदं दृष्ट
त्येन विदुस्तप भजनीयं यादवाह। ज्ञानेति। आत्मनि हृदये समीचीना सिद्धिर्मुक्तिर्यस्यात्स तच्चात्मी॥६॥ ॥ गंगायेन नमः॥ विश्वनाथ प्रसन्नः

१०
ज्ञान

अज्ञानात्ताभेदे हस्त्वप्राणवियोगस्ते हेदे हस्यपंच त्वं तेन गंगादीनां स्वस्वकारणसंपत्तिरूपं पुरुषार्थोपयोगित्वदिशौ न तमात्मनैतत्पुरुषार्थानुरयोतो दे स्वात्रार्थे
मशनचित्तनवावश्यमभित्वा शोपनाह। तत्त्वमिति तिनदे हेन तत्त्वमिच्छते॥३५॥ तत्त्वमस्मिन्नसाहायदृष्टयेति॥३६॥ शौचादीनि कर्मोपि स्वभावत एव कुर्यात्तु
मिधिविद्वत्तेत्याशयेनाह। शौचमिति। ज्ञानीयति गृह्यभावेन। धर्मो न विधेयः केतुदेत्। अल्पं फलं हि च किं ते स्वभावे फलमुत्तममिति वचनात्। अत्र हेतुमा
ह। नदीति। तत्प्राप्त्या निबोधितस्मारव्याप्नोतस्वति विरुद्धं जनारव्या। क्रियान हियस्मादतो ज्ञानी विधि विहाय स्वत एव श्रोतादि विज्ञानादुत्पत्तिरित्यर्थः

तत्त्वं विदुष्यते तेन तद्दिज्ञातविमुच्यते॥ बृहस्पतिपत्राश्रमशास्त्रेष्टमुतापरां॥३५॥ तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तिं प्राप्तं भजेन्मुनिः॥३६॥ शौचमात्र
मनस्तानं न तु चेदनया चरेत्। अन्योऽप्यनियमांश्च ज्ञानी यथा हंसी लोच्यते॥३७॥ न हितस्य विकल्पा रव्या त्रिसामदीक्षया हता। आदेहान्तं क
वितव्यातिस्ततः संपद्येत मया॥३८॥

ज्ञानिनोपि यावदेवं निविद्धे रिमनो गमना कृपं साना स्तीत्यवाह। मदीक्ष्येति। आदेहान्तं शरधकर्म विवृणुपातपर्यंतं ज्ञानिनोपि मुक्तिमिच्छति विषयेत्या
निर्मनो गतिरुत्तमायतीति। स्यात्सपि मदीक्षया ज्ञानप्रसन्नमल्लक्षणे निरीक्षणेन हता स्वप्रतिमुद्देधेयितुमसमर्था स्यादिति शेषः। ततः प्रा
रधकर्म मूलदेहपातार्जनं तस्मात्संपद्यते मत्सदा देना विभूतस्वरूपानंदो भवतीत्यर्थः। निविद्धं मनसा कृपं प्रीतिविहितमाचरेत्। अतो ज्ञस्य तु
संकल्पः स्वभावाद्दिहितानुगायरीरधारिणः कापि निविद्धापिमनो वजेत्। तथापि तस्य नान्यो मोक्षेनैवाव्यथा वजेदिति स्मृतेः॥३९॥

न
श्री
र

मदर्थेषु अहमेवार्थे येन तेन ध्यातेषु परमभागवतेषु। आर्गे वेदाशरीरवैबन्धन्यलक्षणवेदा॥२२॥ मदर्थे मन्त्रीत्यर्थे॥२३॥ निधौ स्वहस्तप्रसिकाणवराट
केषी किमित्याह कोन्यरति अस्थपुरुषस्या॥२४॥ पुरासत्वगुणोपदेष्टं संवत्सं धितं अतएव शांते विनं मय्यर्पितं भवति तदा धर्मादिकमाप्नोतीत्यनेन
धर्माद्येषां विद्योन्नीत्येतत्परिहृतं॥२५॥ विपक्षे वा धकमाह यदाति। यदिति द्वित्वं विकल्पार्पितं मिद्वये रपि निदिनेषु विषयेषु धावति तदिति द्वित्वं रज
स्वनरादौ विदितं राजसमसंविष्टं तोमसं विपर्ययं दुःस्वकारणं च विदि॥२६॥ धर्मादिकमपि पद्यत इत्युक्तं तद्वि शिन्वति धर्मरति एकात्म्यदर्शनमित्येत

मदर्थे चंगे चष्टाच वनतामदु एरणं॥ मय्यर्पणं व मनसः सर्वकामविवर्जनं॥२७॥ मदर्थे वपरिवागो भोगस्य च सुखस्य च॥ इष्टं तं कृतं जसं मदर्थं
यदुत तपः॥२८॥ एवं धर्मे नु व्याणमुद्रात्मनि वेदनं। मयि संजायते भक्तिः कोन्योर्थो स्यावशिष्यते॥२९॥ यदा मय्यर्पितं वित्तं शांते सत्त्वापहीकृतं॥
धर्मज्ञानं सर्वे राग्यमेधयवा मिपद्यते॥३०॥ यद्यर्पितं मनसि कर्मैव दिव्यैः परिधावति। रजस्वलमसंविष्टं विन्नं विदि विपर्ययं॥३१॥ धर्मो स इ
को क्लृप्तो ज्ञानं वेदात्म्यदर्शनं। गुणेषु संगे चैराग्यमेधयवा मिपद्यते॥३२॥ उद्वेग उवाच। यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वाधिकुशलः कः
शमाक्रोदयः क्लृप्तकृतितिति ह्याश्रुतिः प्रभो॥३३॥ किं वा कः कितपः शोर्वं किं सत्त्वं कः क्लृप्तकृतितिति ह्याश्रुतिः प्रभो॥३४॥ किं भवति सिजननं किं च शोर्वं जगदिन॥३५॥
कस्त्यागः किं धर्मं धर्मं को यज्ञः कावदक्षिणा। पुनः किं विदुः शीघ्रं ज्ञानं भवति केशव॥३६॥ का विद्या हीः पराकाष्ठी। किं सुखं दुःख
मेव च॥ कः पंडितः कः स्थि मूर्खः कः वंशा उत्पद्यते कः॥३७॥

हा एकः प्रधानमुद्दिष्टो विद्योः प्राधान्यदर्शनं एकात्म्यदर्शनं प्रोक्तं सर्वज्ञानोन्नमं वदित्यनेन व्याख्यातं॥३८॥ तत्र तत्र प्रसिद्धाधना नियमोद
यः कथ्यते। तत्तत् रूपं विदित्यतः त्रौ दुवः पृच्छति। यम इत्यादिना श्रीमत्सुखं किं चित्वा॥३९॥३९॥

गम

३९

मनुष्यापि देहेन जन्मादिना दुःखादि संभवात्कथं त्वत्प्राप्तिमुक्तिः स्यादित्याशंक्य स्वतश्चिदानंदस्य तत्र जन्मादिना स्ति। सैदेहस्यैव मनुतादृशो देह एव नास्ति नि
गुणत्वात्। कुतो जन्मादिच्छेदो नित्यमिदुःखं तदनुभवस्य मम प्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावेनाह। त्वयीति विहेउ उवाच। त्वयि जन्मस्थितिं संहास्य सणो विकारस्त्वया
अयति प्रवर्तते समापानिर्मितो न तु स्वाभाविकः। अन्यत्थिनि चित्तं जीवे जन्मोन्मादिहुरिणा यतः। तस्मान्मापेति तत्त्वाद्दुर्मयानिर्माणमुच्यते। नहि जीव
स्य जन्मादि स्वतो नित्यस्य संभवेत्। स एः प्राकृष्टलये वैव पतोजन्मादिना स्थितिः। तस्मान्माध्ये पिना स्यास्ति देहादिस्थेनु विष्णुना। कर्मभिनिर्मितं जीवप्रलये
यन्मज्जिगो। यत्र विधेयं हिलये यत्र विधेयमुक्तिगो। जीवस्य न स्वभावो प्रायेणेति विनिश्चितं इति प्रकाशिकाया। किं व मायेत्युक्तं निर्मितं तु यतो जन्मादिनिर्मितं
देहादिकं पश्येत्माया जन्मादितेन त्वत्प्राप्त्या। अतर्कितो यत्र वदा गवत्वा न्न स्वाप्ता। विकृत्या ह अंतरेति। योजन्मादि रितं हास्यदिकल्ले आपैतिकर्म निव
शादागच्छति। जाद्यप्यवर्गयोर्निप्रलयमुक्तेन विधेयं यत्र विधेयं त्वत्प्राप्त्या। जीवस्य न स्वभावो सावित्युक्तत्वात्। उक्तेऽर्थो यत वाप्यनुभवति

त्वत्पुद्गाधयति यस्त्रि विधेर विकारे मायोरंतरास्ततिनाद्यप्यवर्गयोर्धैः। जन्मादेयोऽस्यैव मातृवस्य किं न स्युराद्यं तयोर्धै दसतो स्ति तदेव म धि॥३९॥ ॥
उन्माशवेनाह जन्मादयति। तस्य परिणामरूपस्य देहस्य दृश्यमाना जन्मादेयोऽस्य विदानंदस्वरूपस्य तवस्युः किं मां प्रतिवदं बलमानंदं नश्च स हो ज्ञानमना
कुलं स्यादेः। उपसंहरति। आद्यंतयो रिति असत्तदिति हेतुगोर्भस्य विधेयं। अस्वतंत्रो वा दवस्तुनो जगत आघतं बोः। प्रलये मुक्तौ वयं जीव स्यास्ति विदानं
दस्वरूपं तदेव मध्ये स्थितिकाले पितृरूपं तस्मादा भिमानिक। सैतरो मदपरोक्षज्ञानेन निवर्तत इति प्राक्। शोनिनो मनुष्या इत्यनु भवत सुखे कल्पामु
क्तिः कथं सैत्यनि अन्यस्या न्मादृश्यत्वा नुपपत्ते रित्याशंक्य कालत्रये पि जीवस्यै क रूपे तेना भिमा भिक्तं आगतुकः संसारो मत्प्रतो देन निवर्तत इत्येताव
ह। त्वयीति आद्यंतयो रनुगमादाघतं रहितं स्युत्। आद्यंतं भाविनो मध्ये कथमन्या दृशं यपुरित्यतः सिद्धं किं च। अनित्यत्वात् देहस्य तस्य जन्मादिकं प्रमे
त्॥ मुक्तिप्रलये संवत्सं धै कथं विनिदिष्यत इति। अनित्यस्य गुणामध्ये भवेयुः स्वतएव तानुत्स्वतस्तु नित्यस्य कदाचित्क गुणेषु तिरिति॥ ३९॥ ॥

जोतो

अतस्तुष्टो विषया संतोषवान्दरिद्रः विषये दोषबुद्धिः सान्निध्यवशे स्थितः कृपणः विषये दोषबुद्धिः सान्निध्यवशे स्थितः कृपणः सतु संतोको
गुणबुद्धिर्विषयमिति गुणेषु विषयेषु अतीतः स्ववशः रश्मि रश्मि गुणसंगी सर्वविषयसंगी विषययो विपरीतं १ पुरुषार्थमतिरस्य विषयेषु पिदो हेन वि
परीतः सतु जेयः स्वात्मना विपरीततः इति स्वनात्। विना संतोषमात्रा दरिद्रः सर्वविषयसंगी विपरीतः ॥ १५ ॥ निरूपिताः परिहृताः शास्त्रात्प्राप्य
कथयति। किं वल्लिनेनेति। गुणदोषयोर्लक्षणमुद्दिश्य बहूनावर्णितेन किं विहितकरणादुक्तः निषिद्धकरणादोष इति गुणदोषद्विदोषः भगव
ति प्रियत्वा प्रियत्वमन्तरेण ति शेषः ॥ ३ भयवर्जनं गुणः ३ भयवर्णुणदोषयोर्भेददर्शनत्यागो गुण इत्यर्थः ॥ अत्र हेरेव विषयं सगुणः यदप्रियं स दोष

मेयः

दरिद्रो परस्वसंतुष्टः कृपणो योजितेन्द्रियः गुणेषु शीलार्थं विप्रो गुणसंगी विषयः ॥ १५ ॥ एते उद्धवते प्रश्नाः सर्वसाधुनि
रूपिताः ॥ किं वल्लिनेन बहूना लक्षणं गुणदोषयोः ॥ १६ ॥ गुणदोषद्विदोषो गुणस्त्वभयदर्शनः ॥ १७ ॥ ॥ रतिश्रीभगवते वर्ज
महापुराणे एकादशस्कंधे एकोनविंशः ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो ह्यश्वरस्यते ॥ अपेक्षते रविदाक्षगुण
दोषचकर्मणा ॥ १८ ॥

रतिसत्तमि रतितात्पर्यं सदा बहूनावर्णितेन किं गुणदोषयोर्लक्षणं स्वरूपं दुर्ज्ञानमिति शेषः ॥ कथमत्राह गुणोति गुणदोषयो रन्योन्यदृशिर्दो
षः ३ भयवर्जनं गुणः अत्रापि हरिप्रियत्वाद्विप्रयोजनमिति ॥ १५ ॥ १७ ॥ इत्येकादशविचारेण एकोनविंशः ॥ ॥ अधिकारियामेनेकविधत्वेन सा
धनानामपि तथात्वात्किं विदतर्भावविषयार्थं कर्मयोगादिभेदेन त्रिधा विभज्यतस्वरूपं कथयत्यस्मिन्नध्यत्वात्तत्र भगवत्प्रिय एव गुणस्तद
प्रियो दोष इति भगवदभिप्रायतोऽप्युद्धवो विविचयजापनाय पश्यति। विधिश्चेत्यादिना हि अरविदाक्षरश्चरस्यते तत्र विधिश्च प्रतिषेधश्च
विधितिषेध उल्लेखो निगमो वेदः ॥ कर्मणा गुणदोषव्यापेक्षते। विहितकरणादुक्तो निषिद्धकरणादोष इति वक्तव्यः ॥ १८ ॥

प्र

विपरीतमुक्तेष्वन्यदोषैः ॥३२॥३५॥ दुहितुकलानीतिशेषः ॥३६॥३७॥ इदंन्यासः अशास्त्रविहितदंन्यागः इदंन्यागरतिवापाठः स्वितायविजयः स्वमेतजयः
समदर्शनं यथावत्तुदर्शनं ॥३८॥३९॥ रत्नसंगः नाहंकोर्ति ॥३९॥ रत्नधनधर्मः भगवंतमोहयतः यजेनदत्तदत्तधर्मः ॥४०॥ शानसंदेशः शानोपदेशः दक्षिणा ॥४०॥

द्वयः
कः स्वर्गो नरकः कस्त्विको बंधुरु तकिं गृहं ॥ कज्जालोदरिदोवाहप्रणः कंश्चरः ॥४१॥ इतान्प्रान्ममबुद्धिपरीतं वसत्यते ॥ श्रीभगवानुवाच
अहिंसासत्यमस्तेयमसंगो हिरसं वयः ॥ आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मोक्षं रथे येषु माभयं ॥४२॥ शौचं न पस्तपः श्रमः श्रद्धातिथ्यं मृद्वेनं ॥ तीर्थं च
नंपरोर्धं हानु हिरस्वायेसेवने ॥४३॥ एतेयमाः स नियमा उभयोर्दशस्मृतः ॥ सुसमुपासितस्तानयथाकामं दुर्दतिहि ॥४४॥ कामो मभिष्टुता बु
द्धेर्दमर्दियसंयमः ॥ नितिक्षा दुःखं तं मेवो जिहो पस्थ जयो धृतिः ॥४५॥ इदंन्यासः परदारिकामत्यागस्तपस्मृतं ॥ स्वमास्वविजयः शोयंसत्यं
चसमदर्शनं ॥४६॥ अत्रैवस्तुतावाणी कविभिः परिकीर्तिता ॥ कर्मस्वसंगमः शौचं न्यागः संन्यास उच्यते ॥४७॥ धर्मदृष्टं धनं नृणां यज्ञो ह भगवत्
मः ॥ दक्षिणा शानसंदेशः प्राणायामः परब्रह्म ॥४८॥ भगो मे ऐश्वरो भगो ला भो मद्रुक्तरुतमः ॥ विद्यात्मनि सिद्धिं विधौ नु गुप्ता ही विने मसु ॥ द
॥४९॥ श्रीगुणाने स्पेक्षाद्याः सुखं दुःखं वात्ययात्तु रवी ॥ दुःखं कामसुखापेक्षा पंडितो बंधमोक्षविदः ॥५०॥ सुखं दिहाद्यहं बुद्धिः पथ्यामत्रिगमः
स्मृतः इत्यथस्ति विक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥५१॥ नरैस्तम उत्राहो बंधुगुरु रईसरे ॥ गृहं शरीरं मानुष्यं गुणैः सादृश्यं उच्यते ॥५२॥ यो

ऐश्वरो भावो मे ऐश्वर्यत्वभावनं भगः ॥ आत्मनि भिदा बोधः सर्वतः विलक्षणो हरिरिति ज्ञानं विद्या ॥ दुःखं वात्ययात्तु रवी मोक्षलक्षणं सुखं कामानां विषयाणां
सुखापेक्षा सुखं ॥५३॥ देहादावहं बुद्धिर्यस्य स तथा ॥ मत्रिगमः मद्रिगयो वेदः सत्त्वगुणोदयः सत्त्वगुणाभिहृदिः स्वर्गः ॥५४॥ तम उत्राहः अज्ञानो
नितिः नरकः भक्त्यादिगुणादयः ॥५५॥

को किं सर्वपक्षमुपसंहरति। गुणोति। यतो वेद उन्नमं वसुतेन कारयेन नियमा कृणो दोषभेददृष्टिः स्वतो हि स्वाभिविज्ञेवा। ननु तद्विनिश्चित
 वतस्तद्विनिश्चितमद्वैतवाह। नियमेनेति। वशस्त्वर्थमवतामिरायाः गुणदोषयोर्भेदस्य नियमेनैवापवाद उच्यते इति यत्र स्वावधमः
 संजातस्य को निश्चयं भवतं पृच्छामीति भावः। स्वतः सर्वगुणात्मनो विद्युरेकः सनातनः। अन्यत्सर्वतस्त्रियत्वा दुणो दोषस्तथा प्रियं। एवं ज्ञा
 नवतां दृष्टिरस्तत्रावगच्छति। कालदेशविशेषेषु प्रीतिभेदमपेक्ष्यतु। अविज्ञातवतस्तस्य मर्यादावेदतः कृता। गुणदोषभिरनास्ति प्रगव
 द्ये। त्रियमंतरा। गुणदोषद्वयोर्देवोत्थं च भगवत्प्रियात्। गुणदोषद्वयोर्देवतामीयुर्दोषांश्च गुणानां कवित्। अतो दोषो न दोषः स्यात् गुणोति

गुणदोषभिरादृष्टिर्नियमोत्तेन हि स्वतः॥ नियमेनापवादश्च भिदाया इति हि भ्रमः॥५॥

गुणो भवेत्। भगवत्प्रीतिविज्ञाना कृणो दोषभिरां यदपि ज्ञेयं तत्र गुणैव विषयो संनकारेण। गुणदोषभिरां क्वापि स्वातंत्र्येण न हि क्वचित्। इ
 सनेनास्यातात्पर्यार्थो विज्ञायेत। यद्वा गुणदोषभिरादृष्टिर्नियमोत्तेन तव सतत्त्वतो न हि। प्रत्युत गुणदोषभिरां अपवादोऽपि अतो भ्रम इति। गु
 णदोषयोर्विहिता विहितकर्मो नुष्ठानपरिनिष्ठितत्वं वेदोवक्तीति यदवादिततात्पर्यार्थो न किंतु मत्प्रिया प्रियविवेकाज्ञानपरिनिष्ठा
 विषयः। स्वतस्तु गुणदोषद्वयोर्भेदेन वस्तुनां दोषोऽपि गुण एव स्यात् प्रगवत्प्रीतिविज्ञानो गुणः। दोषस्तु तद्वैपरीत्यादिति दृष्ट्या द्वैतं गुणः। वे
 कालदेशविशेषेषु प्रीत्यज्ञानाजगत्स्थितेः॥ मर्यादा गुणदोषाणां कृता वेदेषु सर्वश इति खेत्वेधिकोर्या निष्ठेत्यादिव द्रष्टव्यं॥५॥

१०१

विहिता नुष्ठानपरिनिष्ठितत्वेन गुणदोषभेदः नियमोक्तिर्मत्प्रियादिविवेकाज्ञानविषयेति भावेन भगवानुद्बुधं परिहरिष्यंस्ति। त्वेन कोऽपि कृत्य
 मुक्तुपायानाह। योगास्त्रयोमया प्रोक्तानृणां प्रेयो विधित्तया। ज्ञानं कर्मैव भक्तिश्च नोपायो न्योक्तिरुच्यते।
 योगो व्यवधिर्निति। नेति। तत्र प्रोक्तानयोगाधिकारिण आह। निर्विणानां निविहकर्मसु निर्विणानां न्यासिनां सनकादीनां निविशेयः।

श्रीभगवानुवाच॥ ॥ योगास्त्रयोमया प्रोक्तानृणां प्रेयो विधित्तया। ज्ञानं कर्मैव भक्तिश्च नोपायो न्योक्तिरुच्यते॥
 ॥६॥ निर्विणानां ज्ञानयोगो न्यासिनां निहकर्मसु। तेषां निर्विणानां कर्मयोगस्तु कर्मिणां॥ ॥७॥ ॥ ॥

सनकाद्याज्ञानयोगाः भक्तियोगाश्च देवताः। मानुषाः कर्मयोगाश्च त्रिधैते योगिनः स्मृताः। सर्वेषां सर्वयोगैश्च प्राप्या मुक्तिर्न संशयः॥
 तथापि तु विशेषेण सस्तेषां विधीयते। एतत्स्वनमत्र मानं। ज्ञानादिगुणानां त्रिषु सत्त्वे पिता। मान्यविशेषविवक्षया विभागो युज्यते॥
 प्रमाणानां सत्त्वात् कर्मयोगाधिकारिण आहतेऽस्ति। ज्ञानमुक्तिर्योगिनोऽपेक्ष्य ज्ञानभक्त्योरन्तर्वात्कर्मयोगिन इति॥ ७॥ ॥

नि
गो

नु

भक्तियोगाधिकारिण आह यदुपैति नुशाद्यो विशेषं सूचयति। यः पुनः मानिजिजातावेकवचनं। यदुपैति नुशाद्यो दोषादित्यत्र भगवदिष्टया जातश्च इमं
 लुकादोषो विशेष्यः। वतः नैर्विणोत्पन्नं संसारं तावत्वात् न कदाचित् विवेकाः नातिसक्ताः नित्यसंज्ञे भोगत्वात् न कदाचित् विषयाः ना
 तिसक्ता ये पुनः अस्मै लोकां भक्तिर्बो मुखात् भक्तिर्बो मुख्या सिद्धिदयः च यः। उक्तमेतल्लक्षणं देवानो मेवेति देवा एव भक्तियोगिन इत्यर्थः।
 भगवद्गुणानुसारेण विदितं नीयते द्वियैः। भक्तियोगास्तु ते प्रोक्ता स्नादशादिसुखाः सदा। अंगानुसारं वेदार्थं तात्वात् दनुसारतः। भगवद्गुणा
 ये नीयंते ते प्रोक्ता ज्ञानयोगिनः। कर्मोपयोगिणस्तु तात्वात् तत्प्राधान्यानुसारतः। विज्ञातवैयुक्त्या विष्णोर्ज्ञेयार्थे कर्मयोगिनः। भक्तितो नैव किं
 चिदुपैति नुशाद्यो विशेषं सूचयति। भगवद्गुणानुसारं भक्तियोगिनां तस्मान्नेत्यधिकार्येषु

यदुपैति नुशाद्यो जातः अत्रुयः पुमान्। न निर्विणोत्पन्नं तिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः॥८॥ तावत्कर्मोपयोगिनां निर्विणोत्पन्नं ता
 ता। मत्तया अत्रादोषा अत्रायावन्न जायते॥९॥ स्वधर्मस्थो यजन्त्यशो रनाशीः काम उद्धव। न्यातिस्वर्गं नरो यद्येवं समाचरे
 त्॥१०॥

देवा एव विशेषतः। ईषद्वैराग्यमन्यत्र देवेषु जायते॥ पश्चाद्द्विरागोप्यधिको देवानां नात्र संशयः। ज्ञानाधिक्यं तु देवानां भक्त्याधिक्यं तेषु च॥
 द्विरागोप्यधिको लोको स देवस न कादिनां। ज्ञानाधिक्यं ननु व्यभोप्यते ज्ञानयोगिनः। न तु ज्ञानाधिक्यं तेषु देवेषु स्तुतं च न देवानां भक्ति
 र्मिदं विद्यते अपि स्पष्टं। तथापि प्रत्यगात्मिनां अनुष्ठाः कर्मयोगिनः। त्रियोगाभ्यधिको ब्रह्मा सर्वभूतपरमो धिभुः। महायोगेश्वरो शशितरसाद्
 ह्याचतुर्मुख इति वचनात् समस्तोक्तं॥८॥ ज्ञानभक्तियोगिनां भक्तिज्ञानभक्त्युदयात् सर्वज्ञानभक्ति साधनत्वात् ततः करणमुद्दिष्टा कर्म
 योगाकर्तव्यता महीतीत्याह। तावदिति दिगादित्ययोग्यानां अनुष्ठाणां मिदं तावत्तथा ह्येव कर्मयोगिनमेव विधिनाष्टि। तावदिति। कर्मणो बंधकत्वे
 न ज्ञानभक्तिद्वारस्थः कारणत्वं कथमित्याशंक्य परिहृत्य तत्करणप्रकारमाह। स्वधर्मस्थ इति। ज्ञानयोगी निराशीर्निःकामः अन्य
 निषिद्धं न करोति चेत्॥१०॥

धि
गो

तदधिकारापादकवर्णमाणां विकृतं मेदं च प्रतिलोमजो न धिकार्यो नुलोमजो न धिकार्यो नुलोमजो रीतिप्रतिलोमानुलोमजं व। अत्रापि वि
 शिष्टमातापितृजातो विशिष्टकौरीति च धर्माजित इत्युक्तं रुद्रोत्रादिदेशः। जातपुनरुक्त्यैकशब्दादित्यल्लक्षणं वक्ष्यते संतादिकालं चेति। इ
 व्यदेशवयः कालाः तथा पुण्यफलं स्वर्गं पापफलं नरकं चापि हत इति सर्वत्र योज्यं॥१॥ संशयबीजमुद्यापयति। गुणेति। तव वचनं गुणदोषाभि

वर्णमभिवक्तुं प्रतिलोमानुलोमजं॥ इत्यदेशवयः कालान्तरं न रकमेव च॥१॥ गुणदोषाभिहा दृष्टि मंतरेण वचनं वा॥ निःश्रे
 य संकथं नुशाद्यो निषेधविधिलक्षणः॥३॥ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्च स्तुतवैधरा। श्रेयस्त्वनुलब्धेयं साध्यसाधनयोरपि॥४॥

कनका

दादृष्टि मंतरेण वर्तते॥ विहितप्रतिषिद्धकर्मणां गुणदोषादौ दर्शनं विहाय गुणदोषयोर्भेदो नास्तीत्येवं विधत्तत्र निषेधविधिलक्षणं विहि
 तानिषिद्धकरणं हेतुगुणदोषभेददृष्टिविदवचनं कथं नुत्तिः श्रेयसंप्रसूतार्थपर्यवसायी स्यात्। तदर्थमेव प्रवृत्तत्वं तदनुचितं॥३॥ कुतो
 त्राह। पितृदेवेति। ईश्वरत्ववेदो नुलब्धेयं अप्रत्यक्षस्वरूपं दिविषये साध्ये सुखादौ साधने कर्मदावपि पित्रादीनां श्रेयश्च ह्य
 दिव्यमेव च ह्युरित्यवयः॥४॥

न
व

मानुषत्वमवाप्य संसारसमुद्रतरीस्वभक्तिमुकुवेतः पुंसेधः पातरेवत्याह नृदेहमिति। सुष्टकसंज्ञं हवदभीष्टसाधनं कृत्वं संसारनदीतर
 यातरीं मुहुरेव कर्णध्वजेत्यस्य सतथात्। मया नु कूले न सत्त्वता वा मुनेरितं नृदेहं प्राप्य यः पुनर्देहं भवति मध्यमेतरेतस्मागे लरुति त्वमेव सा
 विगारव्यसंस्कारनाशो रारवधरी रनाश अधः पततीत्यन्यथा मद्रुक्तिगुरुत्वाभावात्तरकभूमिं प्राप्तेति। यथेष्ट ॥ १७ ॥ उपास्ति प्रकारमाह। यदे
 ति। योपरमात्मनिरक्तो निस्त्रिः धैर्यत एव संयते दियो योगी यदारं भवुकुमोपक्रमेण निर्विणो आत्मनो भ्यासेन पुनः पुनः प्रयत्ने न मनो बलं धा
 रयेत् ॥ १८ ॥ शिष्यो द्विषयो परस्मै तसो बलत्वेन धारणं दुष्करमपि प्रयत्नेन भाव्यमिति भावेनाह। धार्यमाणं शिताय हि यदा धार्यमाणम
 नृदेहमाप्ताद्यसु दुर्लभं यः पुनः सुकलंगुरुकली धारं ॥ मया नु कूले नेन बलत्वेन रितं पुनः भवाधि नतरे तस्मागे लः ॥ १९ ॥ यदा रं भेषु नि
 र्विणो विरक्तः संयते दियः ॥ अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदवलं मनः ॥ २० ॥ धार्यमाणं मनो यदा हि ध्याम्य दस्य न्व स्थितं। अतं दितो नरो
 धेन मार्गेण त्ववशं नयेत् ॥ २१ ॥ मनो गतिं न विस्तृजति तत्रा लो जितं दियः ॥ तत्त्वसं प न्या बुध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २२ ॥ एष वै पर
 वे मो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः ॥ हृदयरात्रं मन्विष्य नृदमश्नेत्तु मुकुः ॥ २३ ॥
 पि आशु निषयेषु ध्याम्य तल्लक्ष्येन वस्थितं तदाप्यतं दितो निरालस्यो भूत्वा नुरोधेनानु कूले न मार्गेण मनं आत्मवशं मेयेदित्य श्रु यः ॥ २४ ॥ दूर्यो
 थं पुन रुक्तमाह मन इति। अगतिं विरुद्ध गतिं विषय गतिं प्रति। नाभावान्य विरोधे स्थिति यादवः ॥ २५ ॥ तत्त्व गुण सं प न्या स वै त्मात्मन स
 संयमन प्रधावमित्युपसं हरति। एष इति। अभ्यासेन तु को ते ये राग्ये एव गृह्यत इति। एतस्य संवादमाह नाहृत्य नेन योग उपायः संग्रहः संय
 मः मनः संग्रहेण किं स्यादचाह। हृदयेति। हृदयज्ञत्वेन स्मियत्वमन्विष्य नृदमश्नेत्तु मुकुः ॥ २६ ॥
 मत्सु सदेनेतरे दिय निग्रहश्च भवतीति शेषः मुकु रित्यनेन ह्य एवमपि विषयानु गतं न स्यादिति ध्यानयति ॥ २७ ॥

१२

५

अस्तु मनोवर्शनये दिति तत्त्वेन प्रकारेण स्यादिति तत्राह। स्मरिष्येनेति। यत्न मनः प्रसी दति तावत्सर्व भावानां ब्रह्मादिसर्व पदार्थानां सो र्वेन तत्त्व
 जनेन प्रति लोका नुलोमतः भवाप्ययो अनुक्रमतः स्मरिष्येत्तु मनः संहारमनु ध्यायेदुरे रिति शेषः। अनेन यो मेन मनः प्रसन्न स्यात् ॥ २८ ॥ किम
 नोह। निर्विणस्येति। निर्विणस्य रत्नगो दि विषय भोगो अनित्य इति ज्ञानको त एव तस्मिन् विरक्तस्य शोभन ध्यासत्तु द्विराहृत स्यात्प्रवेदिनः ॥ २९ ॥
 त्मानात्म विवक्ष्य ह्येदोरात्म्य काम कश्चला दि विनित्तस्य ध्यान विषयस्य हरेरनु चिंतया पुनः पुन निरंतर स्मरणेन मनस्य प्रतीत्यन्यथा ॥ ३० ॥
 स्मरणत्वेन माविनो यमादयो प्यारभ्य कारति भावेनाह। यमादि भिरिति। यस्तत्त्व ध्यायमादि भ्यः सुखसाधो पायांतरमाह। मया र्वेति। अर्वा प्रतिमाह
 रितं निधानस्य मुख्या धिष्ठानत्वात् प्रतिमेति त्वेतो प्यत्र विवक्षित इति। तातयं। तत्राप्यशक्तानां स्थावरं च ग्राह्यं पुनरेपि विकल्पो ति किं नेत्या
 शांयेन सर्व भावानां प्रतिलोमानु लोमतः ॥ भवाप्ययावन्नु ध्यायेन्न मनो यावत्प्रसी दति ॥ ३१ ॥ निर्विणस्य विरक्तस्य पुठस्य आत्मनेदिनः। मनस्य
 जतिदोरात्म्य रितित स्यानुचितया ॥ ३२ ॥ यमादिभि र्भोग पथैरा विक्षिप्या च विज्ञया ॥ मया र्वेपि सना भिवो नान्ये र्भोगं स्मरेन्न मनः ॥ ३३ ॥
 यदिकु यो त्वमादेन योगी कर्म विगर्हते ॥ योगेन नृदेहं हो नान्यं यत्क दचन ॥ ३४ ॥ स्वेत्वेधिकारेया निष्ठास गुणः परिकी र्ति तः ॥
 विपर्यस्तदोषः स्यादुभयोरपि निर्दोषः ॥ ३५ ॥
 हा नेति। एतैरुक्तै रप्यै र्विनो यै र्भोगै र्भिरुक्तै रिति निरो धत्वस्य एव योगं मनो न स्मरेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ योगिनः प्रमादि रूपापपरिहारी पाप्य प्रकारमाह। यदे
 ति। योगेन ध्यानेन। अयं यत्नं न कु यो दि तिशेषः। यत्र मिति पाठे। अन्यत्साधनं नास्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ विहितो हितकरणयोगुण दोषत्वाभावेन भोग
 वत्प्रियाप्रिय निवधनत्वेन गुण दोषत्वे रतु दुषप्रभं परि हरति स्वेत्वेति। उभयोर्गुण दोषयो रपि निर्णय इत्यन्यथा ॥ विधि निवधे बहू देनादिजन
 प्रतिमया मधिकाररूपं दतो यमधिकारस्त्वेति। यथा यथो पदिष्टं न्यातथा त्वेधिकारे विहित कर्मणियानिष्ठा व्रतं नियमः स गुणः मही वि
 जनेन त्वात्परिकी र्ति तो मेति शेषः। विपर्ययो नधिकारो विहिते कर्मणि यानिष्ठा स दोषः परिकी र्ति तो मद्रुति हेतुत्वादा नुशेन निषिद्धस्य हेतु
 ह्यादेर्गुणत्वं विहित स्याप्यप्युरादिकृतस्य दोषत्वं च वक्ति। रदो वेत्तुं ह्यामहानासाय विष्णुणो त्यलं कं श्रुणा तिरया दिव च नाह ॥ ३८ ॥

क

विषयमो न शक्यते अविहितं कर्मणि यो नैव सादोषः परिकृतिर्नो बद्धीति हेतुस्तत्तु शब्देन निषिद्धस्य दृष्टव्यत्वादेर्गुणत्वविहितस्य विहितविहित
न करणगुणदोषविषयमो किं भगवत्प्रिया प्रियविषयत्वाशयेनाह। कर्मणामिति। विधिनिषेधात्मको वेत्त्युद्धानां स्वतः अमुद्धानां कर्मणां
नियमो गुणदोषभेदमपेक्षत इति यो नियमस्तु योक्तः स नियमो मदिष्टो गुणो मद निष्टो दोष इति विवेकमनुमानं पुनरित्युच्यते पक्ष इति
विहितकारणो न गुणो निषिद्धकरणे न दोष इत्यनेन गुणदोषविधानेनां हस्तांत्याजने छया नियमो मया कृतः स्वतोऽमुद्धानां गुणत्वद्वयस्यादि
त्यत उक्तं। विधिनिषेधनुसारेणानुष्ठाने गुणत्वमेव स्यादित्यर्थः। विध्यनुसारित्वं च मध्योपहितत्वमित्यपि विशेषतु शब्द एव वक्ति। भगव

दो जा
तां

कर्मणामजात्यमुद्धानामनेन नियमः कृतः। गुणदोषविधानेन च हस्तांत्याजने छया।।३७।।

प्रिया प्रियत्वे गुणदोषयोः कारणत्वं चेद्देत द्विधानां किमर्थं क्रियत इत्यतो वाह। कर्मणा मिति। मुडमिदिका नामेनां हस्तांत्याजने छया स्वतोऽमु
द्धानां कर्मणामनेन गुणदोषविधानेन नियमः कृतो ननु प्रिया प्रियत्वे निषेधेन कर्मणि मुखा नां कर्मणि बुध्यवताराभ्यंशराचं द्रव्याय वद ब्रह्मया
जात्यमुद्धानां गुणत्वस्यात्। अतो म प्रिया प्रियत्वे गुणदयः कारणानेन च विद्यमह तपुण्यं कर्म करोति तद्वा स्यात्ततः स्वीयत एवेति श्रुतेरि
त्यर्थः। गुणदोषयोः कारणं भगवत्प्रिया प्रियत्वे नियमः कस्यादित्यतो वाह। कर्मणामिति। अं हस्तांत्यागे छया जात्यमुद्धानां कर्मणामनेन
गुणदोषविधानेन म प्रियत्वा प्रियत्वे नियमः कथा योपरि दूणे वद ब्रह्मया जात्यमुद्धानां पापहरणसामर्थ्यानुदयादिकि कितितोषयव
त्प्रयापकं न पंका भूतिवत् स्यादतो म प्रियत्वेन मदपिणेन कर्मक तेव्यमिति भावः।।३७।।

न्य

१०४
राम
२

विहितकर्मणा स्वर्गादिकमप्यपेक्षेन किं हि लभ्यमवाह। अस्मिन्निति त्वत्वात् उपमानेन तु ज्ञेयं वा। यथा ज्ञानमाप्नोति न ध्यातुं क्षियेगी मूढ किं च।
कर्मयोगी त्वमुद्धानां भक्ती। ज्ञानमभक्तिसाधनत्वात् अनुप्यशरीरमुत्र ममित्याह। स्वर्गिण इति। लोके देहं निरपिणः नारकाः ज्ञानमभक्तिभ्यां पुन
कार्यसाधकं तदुभयं स्वर्गं नरकस्थशरीरं ज्ञानमभक्तिरसाधकं पल्लवस्त्वान्न तस्मात्प्राप्तं मुत्र ममित्यर्थः।।१२।। त्वमुद्धानां नरकस्थमनुप्य
गतयः स दुःखत्वात् ज्ञादहेतुत्वाच्च नाकां श्या इत्याह। न नर इति। इमं मनुष्यलोकं देहप्रेषणात् समा द्यति प्रमादवाद्भवति। न नरु निराकां
शस्तदुत्तरकां ये किमवाह। एवमिति। पूर्वोक्तप्रकारेण स्वर्गादीनां दुःखादिमत्वादिद्वानिदं मनुष्यशरीरं मर्त्यं मप्यथे सिद्धिर्देहात्वात् त्वोरभावात्
स्थो। अस्मिन् लोके वर्तमानः स्वधर्मनयः भुविः। ज्ञानं विमुक्तमाप्नोति मद्रुक्लिं वाय दृष्टया।।११।। स्वर्गिणोपेतमिच्छति लोकं निरपिणस्तथा।।
साधनं ज्ञानं भक्तिरप्यामुभयं तदसाधकं।।१२।। न नरः स्वर्गं किं दोषो नारकी च किं दृष्टा। प्रमं लोकं च कांक्षेते देहात्वात् समा द्यति।।१३।।
एवं विद्वान्पुण्यं पुण्यं वाच्यते ततः। अत्र मत्त इति ज्ञात्वा मर्त्यं मप्यथे सिद्धिर्देहं।।१४।। छिद्यमानं कालमयं वेदं नृणां उव न स्यति।।१५।।
गः खदहं तु कल्पसमं योति दालं पटः।।१५।। अहोरात्रे छिद्यमानं बुधायुर्भवेषुः। मुक्तं गः परं बुधा निरीह उपशम्यति।।१६।।
संसारस्य मूलनायपटेनेपत्वमयः।।१७।। किं तदस्य वाह। छिद्यमानमिति। स्वैरिद्विद्येर्ग छिजानातिविषयानिति स्वमो जीवः काला
वयवैः स्फुटितो दलित इत्यर्थः। छिद्यमानं खदहं मुक्त उपक्षेपं मोक्षं याति। अलं पयो विरक्ती ज्ञानसामग्री बौद्धस्य भिव। रवेगच्छतीति रवेगः
पक्षी कलछेदवदिति धाते। कालावयवैः परश्चादिनिशितायैः छिद्यमानमात्मना कृतनी उव न स्यति। विद्या यज्ञे मं प्राप्तरसा भिव। अलं
पट उत्पन्नं स मयि पटगता विनिधातुः।।१८।। उक्तेव विशदयति। अहोरात्रे इति। परंपरमात्मानं संसारदुपशम्यति परं वक्ष्यातं उपग
पपुव

म्यशाम्यति शोत दुःखो भवति निरीहः निरीहो हरिवेष्टः।।१९।।

एतदेव विवृणोति धर्मार्थमिति स्तुतु कृतद्विजयोजनमुद्दिश्य धर्मसाधनं धर्मसुदृढतां मया यात्रार्थं शरीरयापनार्थं ॥४॥ सुधर्मसुदीदृष्टुं
मेव विवृणोति धर्मातिस्थायवरादीनामावृत्तपर्यतादीनां कृतानां जीवानां मात्मना परमात्मना संयुताः शरीराः भूयादयः पंचधा तवामहा
भूतानि ॥५॥ पंचभूतात्मकत्वेन समानेष्टा पिरथावरादिब्रह्मतेषु धातुः परमेश्वरः य उच्यते धातुस्य धीमिति श्रुतिः तस्य संनिधानं चिदा
माहुर्येन तदसंनिधानं विशेषतश्च ध्यायेत्तमे देन तारतम्यलक्षणं न विषमालिना मरुणा विरुद्धं ते विधत्ते न कल्पते व्यवहारयोग्या वि

धर्मार्थं यवसायार्थं यात्रार्थमिति वानय ॥ इति तिर्यं मया चारो धर्मसुदृढतां धुरं ॥४॥ भूम्यं नित्यं काशाशक्तानां पंचधा त
वः ॥ आत्मस्थायवरादीनां शरीरा आत्मसंयुता ॥५॥ मे देन नामरुणा विषमालिना समेष्टा ॥ धातुः सुधे विरुद्धं तरेतवीत्वा
र्था सिद्धये ॥ इति दशकालादिभावा नां चरन नाम मस्तम ॥ गुणदोषौ विधीयते नियमार्थं ह कर्मणां ॥७॥

यो भ्या निमित्तं ते विदुर्धर्मयोवेति शेषः ॥ किमर्थमेतेषां देहि तेन प्रत्यक्षलक्षणानां जीवानां स्वार्थसिद्धये स्वस्वयोग्यपुरुषार्थसिद्धय इति ॥ अ
वृत्तस्थायवरादीनां आत्मतिलक्षणानां योग्यानां मित्यर्थः ॥ वाक्यस्मरणयोरुद्दिष्टेन वचनात् ॥ यद्यदेतत्सोद्दिष्टं तद्वत्तद्वत्तरं मनो ॥ स्वतः सुवि
नमो विष्णुः साभिध्वं वस्तुना वत इति वचनात् ॥ इति दशदीनां धृतिरनुत्तुल्यं मम मुरो कृतं वत मेव गुणदोषौ विधीयते नियमार्थं प्रकृत्याह इति ॥
अयं देशो यं काल एतद्व्यामिति नृमानि कर्मयोग्यानि नेतराणीति मम वचनात् देशादीनां गुणदोषौ विधीयते कर्मणां नियमार्थं प्रकृत्याह
नार्थं ॥७॥

राम
१०६

मस्ति यावियविवेकज्ञानेन गुणदोषविदो भक्तियोगिनो देवा इत्याद्येन भक्तियोगिनां स्थितिं विदधानो निगमयति ॥ जात अ इति यतो मस्ति याविया निवृ
धौ गुणदोषो ततो मां भजेतेत्यत्र यः कीदृशो भक्तियोगी प्रारब्धादृष्टादिष्वपरित्यागे नीश्वरो विशास्त्रज्ञानेन मत्कथासुजातप्रवृत्तेन सर्वकर्मसु निवि
ष्टोयः कामान् विषया नृदुःखानां प्रापका न्नेदर्थः ॥२०॥ यश्च प्रीतः शुद्धालुः प्रेक्ष्य भगवदुपास्ति न मुच्यतीत्यर्थः ॥ अत एव दृढनिश्चयो भवति विरोधिनः
कामान् नृपमाणेषु दुःखदोषां विविधानां कामान् गर्हयन्त्यस्यार्थः ॥ विषयसेविनो योगिनः कर्तव्यमते पणं वततं कदाप्युद्यानं न स्यादित्यर्थः तद
नफलमाह प्रीतेनोते उल्लसणेन भक्तियोगेना सकृत्सदा निरंतरं मां भजतो मुनेरपरोक्षज्ञानिनो भक्तियोगिनो हृदि स्थिता अत्र भीष्टाः का

जातः अदो मत्कथासु निर्विणः सर्वकर्मसु ॥ विदुः स्वात्मकान् कामान् परित्यागे प्यनीश्वरः ॥२०॥ ततो भजेत मां प्रीतः शुद्धालुर्दृढनियः ॥
जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखदोषां गुर्हयन् ॥२१॥ प्रीतेन भक्तियोगेन भजतो मा सकृन्मुनेः ॥ कामादृष्टिस्थानस्येति सर्वमपि हृदि स्थि
तं ॥२१॥ भिद्येव हृदयग्रंथिः ॥ हृद्यं ते सर्वं संशयाः ॥२२॥ येन वास्य कर्मणि मयि दृष्टे रिव लात्मनि ॥२३॥ तस्मात्सकृत्क्रियुक्तस्य योगिनो
वैमदात्मनः ॥ नृत्तानां च वैराग्यात्वाय च ये यो भवेदिह ॥२३॥

माः सर्वे निर्मलनयान इयं तावदात्मनि हृदि स्थिते प्रकाशमेव कति ॥२४॥ एतदेव विवृणोति ॥ भिद्यत इति हृदयग्रंथिः प्राकृतान्तःकरणरूपो वैधः किं
गशरीरलक्षणः ॥ अविच्छिन्नानि सुवर्गते मयि दृष्टे अपरोक्षेति तस्मात्तीति शेषः ॥२५॥ यस्मात्सर्वकर्मणां विनाशो न किं विदुक्तस्योपमर्दे उन्नतस्य अश्ले
षिता भक्तियोगिनः सर्वपुरुषार्थोत्तमः तस्मादिह जीवशो मदात्मनो मदेकवित्तस्य मद्रुतियुक्तस्य योगिनो देवजातिशो नाप्युच्यते न भवेदेव राग्यो
तस्मादित्यत्र यः न चेवेति हिता न वैराग्याभ्यां श्रयेः उक्तिः कथमित्यत आह ॥ जाय इति ॥ भक्ति अनुसारितानं वैराग्यविना अत्यस्मात्ज्ञानविराग्या
श्रयो निविधेते देवानां रागित्वेपि पुनस्तं भवात् ॥ रागिणोपि विमुच्यते देवानां ह्यत्र संशयः ॥ रागाय नोदना येन वशं न साध्यं पतीश्वरे इति वचना
त्किं वस्तु नैवा विषये दोषायति प्रीते देवते ॥ हरिरेव सदा प्रवृत्त्यर्थं देवते रपीतो ॥२५॥

धर्मो न भवे

कीदृशादेशः शुचयस्त्वस्मानाह कृष्णसारदति। जंमलानां कर्मकरणाय कृष्णसारो नान्यगोदेशानां बुद्धिः शुद्धिरो भवेत्॥ कृष्णसारो यदेश मधिव
 सतिसदेशः शुचिरित्यर्थः। अथ कृष्णसारं विधुरोपदेशः शुचिरित्युक्तमिति। नदीसमुद्रगिर्यमाध्वना निवा नगराणि च दिव्यानि ताल
 ग्रामादयस्तथा। तेषां समीपगोप्यदेशो जनमात्रतः। कर्मण्यास्तु समाख्यातास्तद्व्येकीकृताः स्मृताः। तद्व्येधितुयेदेशः कृष्णसारो विनाः स्वतः।
 कर्मण्या एवने ज्ञेया इति वचनादुक्तस्यापवादमाह। कृष्णसारोपीति। कृष्णसारोपि सौवीरकीकृता संस्कृते रित्येवोपदेशोऽप्युच्यते। एषां स्ववातोपि
 शुचिकोर्बेत्यर्थः। खपरिधुषितो देशोऽसंस्कृत इत्युच्यते। तदुक्तं। यद्दिनां विना खले रितितेन विविशे वोक्तीत्युक्तं। खले रधुषिताः अपि यदिसद्विरथि

कृष्णसारो यदेशानां वा कृष्णानां शुचिर्भवेत्॥ कृष्णसारोप्यसौवीरकीकृता संस्कृते रित्यां॥ ८॥ कर्मण्यो गुणवान्
 कलो द्वयतः स्वत एव वा॥ यतो निवर्तते कर्मसदोषो कर्मकः स्मृतः॥ ९॥

धिताः कर्मण्या इति विज्ञेया विष्णुलिंगा नियत्रेवेति। ईश्वरदेशः कारणिकं उपादीपादिको देशाभिहृष्य कर्मयोग्यं का लमाह। कर्मण्य इति। कर्मण्या इति
 विज्ञेया इत्यादिषमाणसिद्धोयमर्थ इति प्रकटनाय कर्मण्य इति स्मृत्युक्तं। शब्दानुवादः। गुणवाना इति शब्दालः कर्मण्यः यत्तादिकर्मयोग्यः सर्वोद्वि
 धः। द्वयतः स्वत इति वाशेन शब्दयोर्ग्याविति वक्ति। एवशब्देन तृतीयो नास्तीति निश्चीयते। द्वयतः कर्मण्या वसतादिलक्षणः स्वतः कर्मण्यां स
 द्मादिलक्षणः कालस्य गुणवत्त्वं नाम किं येन कर्मवर्तते इति। तं विवेन क्रियत इति यतो यस्मिन् काले निषिद्धा कर्म निवर्तते तं क्रियते सकालः सदोषो नि
 षिद्धोऽकर्मकः कर्मन ह निशीथादिलक्षणः स्मृतः। निशाद्यो मध्यमारात्रिः राक्षसानां तु गोचरः इत्यादिना यतो दोषा कर्म निवर्तते तं न दोषमशुक्लः क

लः सदोषत्वादकर्मकः॥ ९॥
 तिका

३. भा.
१. ७

अन

इयस्यभुध्यभुद्दीपकारोपिबुद्धिपरत्वाह। इयस्येत्यादिना। तावदेदयस्याभुद्धिइयसंयोगेनभुद्धिः। भांजादिइयस्यत्वेष्टिषामेध्यसुरादिसंयोगेना
भुद्धिः महतां वनेन वभुध्यभुद्दीप्ताः। तद्यथा अभयव्यतिपाजत्वं बलाबुनोदृष्टं। केषां चित्तक्षालनादिसंस्कारेणभुद्धिरर्गभयानमसंस्कृतताली
त्यादेः। केषां विदयोग्यापहतगृहादिइयविशेषाणां कालतःभुद्धिः। अत्रादीनां कालेनाभुद्धिः। अत्रादीनां महत्त्वेषादिस्पर्शसंस्पृष्टशत्यागेनशि
ष्टस्यभुद्धिः। अत्राद्यात्मनयात्मनस्सुनास्सहस्यनस्यभुद्धिः। अत्रास्यापिपापस्यपिपीलिकाहवेनादिरभुद्धित्वं नामहतोइयस्यवधादभु
द्धिः। शक्त्याभुद्धिः शक्त्यपुंसः तीर्थयात्रादिना ब्राह्मणवैवनादिनाभुद्धिः। अशक्त्यत्वेनादिरोगपीडितस्य देवावेनादिलक्षणनित्यकर्मोत्तु

भुद्धिः संस्कृतेषां
भुद्धिः १

या

ने

इयस्यभुध्यभुद्दीपद्वयेणवनेनव। तं स्कारेणयकोलेनमहत्वात्तयाथवा॥१०॥ शक्त्याशक्त्याववाग्बुध्यासमृद्ध्यावतयात्मनः॥
अन्येभुध्यतिहितयादेशावस्थानुसारतः॥११॥ धान्यदावे स्थितत्वेनारसतेजसवर्मेणां॥ कालावधुप्रिभूतो योगार्थिवानां युतायुतेः॥१२॥

छोनेनभुद्धिः अशुद्धस्यापिमहतांवाचाभुद्धिः। शुद्धस्यापिबुद्धीनांवात्तभुद्धिः। बुद्धिरपिभुध्यभुद्दीहेतुस्तथाहि। सुरापानादिपापनिश्चयेअभुद्धिः हरिस्था
प्रवणादिषुपुंष्वनिश्चयेभुद्धिः। तथासमृद्धिः संपदात्मनाभुध्यभुध्योः कारणं संपाजदंदि संप्रियेन। अतस्तान्नदानगणिकादिमोगविषयासमृद्धिः।
अन्येमांसविशेषासोमादिइयविशेषाभुद्धिः। देवस्यानुसारतःभुध्यत्तभुध्यतिही तथाहि। मांसविशेषविध्यादुत्तरदेशेभुद्धाः। दक्षिणदेशे
त्तभुद्धाः। तथासोमादिइयविशेषयत्तकर्मोद्योगो वस्थायामेवभुद्धाः। नान्यदा॥११॥। पाथिवानां पृथिवीविकाराणां धान्यादीनां युतायुतेः काला
दिभिःभुद्धिः। धान्यानां मयुतेन केन कालेन राहपात्राणामंशं शंखादीनां वयुताभ्यां मृतोयाभ्यां तं नमयुतेन केन लेनेतोयेन आज्यादिरसानां तेजसा
नां कांस्यादिनां वयुतेनाग्निना चर्मणां युताभ्यां मृतोयाभ्यां भुद्धिरित्यर्थः॥१२॥

१७७
नाम

चदमेध लिखं येन गंधलेपं व्यपोहति तत्तत्प्रकृतिं भजते तत्प्रवस्तुनस्तच्छोचं शुद्धिरुपदिश्यते ॥ १३ ॥ कर्मो गंधु द्विप्रकारः साहास्येति अवस्था यौवना
 दि लक्षणावीर्यमाहात्म्यं शक्तिर्वा सत्कारं उद्धेपुं शुद्धिधारणं कर्मनित्यसंध्यावदनं दि मत्पूजा वस्तानं रमिर्मनः शौचं च मनसः शुद्धिं कृत्वा नीहृणं
 कर्मोचरेत् ॥ मदभ्यासान्ध्रमध्यानाभ्यासाश्च भ्याद्युपेन स्य संज्ञस्य परिज्ञानमापादनीयमिति शेषः ॥ कर्मणः शुद्धिरुपदिश्यते ॥ कर्मोति ॥ मदप
 र्णं शुद्धार्पणमस्ति ॥ एते साध्याः कर्मत्राहा धर्मरति ॥ धर्ममहं किल सुखं संपाद्येते तत्राधिकारिण आहं सद्भिरिति विपर्ययैर्मदपणं मुकुर्वाणैरस
 दिरेते रधर्मः पापउक्षणः संपाद्यत इत्यत्र ये ॥ ओमरः सन्निधिविधिः ॥ वाङ्मयः सन्निधिवेवा द्विविधिः सन्निधिः श्रोतुः कृत्रिमोवाङ्मय उच्यते ॥ स्वासा
 विकृतांतरः स्यात्सति मात्री वगोपयेति वचनेन संनिधानार्थं वस्तुपणं कर्तव्यमिति ज्ञायते ॥ १५ ॥ इतोपि भगवदपणं कर्तव्यं मन्यथा ॥ कृतदान्य कृतोभ्या
 ता गमोभ्यो मिति भवेनाह ॥ क्वचिदिति ॥ क्वचित्कर्मणि विहितत्वेन गुणोपि दोषः स्यात् ॥ मद्रूपं भक्तं नानापितत्वेनानुष्ठितत्वा रंतवदिति शेषः ॥ अपि वि

अमेध लिखं येन गंधलेपं व्यपोहति ॥ भजते तत्प्रवस्तुनस्तच्छोचं मुपदिश्यते ॥ १३ ॥ स्नानदानं पोवस्थावीर्यं संस्कारकर्मभिः ॥ मदभ्यासान्ध्रः
 शौचं कृत्वा कर्मोचरेत् ॥ १४ ॥ मंत्रं शुचिपरिज्ञानं कर्मं शुद्धिर्मदपणं ॥ धर्मः संपाद्येते सद्भिरधर्मस्तु विपर्ययैः ॥ १५ ॥ क्वचिद्रूपोपि दोषः स्या
 दोषोपि विधिना गुणः ॥ गुणो दोषोऽपि नियमस्तद्विदामेव बाधते ॥ १५ ॥

धिना ज्ञं गुणोपि न रंतं चरति निवेधविधना दोषोऽपि गुणस्यात् ॥ यथेदं स्य वृत्रहास्यध्वनिः रायणशीतिजनकत्वात् ॥ ननु गुणो दोषो विधान नियमः कथं मज
 ह ॥ गुणोति ॥ गुणो दोषोऽपि नियमः स्वर्गनरकादि फलनियमस्तो गुणो दोषो वेदति जानंतीति तद्विदं ॥ मनुष्यादयस्तेषां मेव बाधते क्लेशकरो भवति प्रयत्न
 सोऽप्यत्वात् ॥ एवमशुनति र्वेगादयो बाधयन्ते ॥ मृत्युदरुणशस्त्रभावात् तेषां अतो मनुष्यादीन् प्रति विधीयमानोऽप्युणो दोषो भगवदपणं भागेन रकादि स्वर्ग
 फलं दत्त इति अत उक्तं विधानं ॥ तद्विदामेत्वेन मनुष्यादिष्वपि शुभाशुभं भूतानयो ग्ययसं तदजानतां महाज्ञानजो दोषो मूर्खाणां तिर्यगादिनां तदभावा
 द्योतिरुचितं ॥ वर्षा कृतुश्चाहर्ध्वं येन विधुः शुभाशुभं तेषामज्ञानजो दोषः सुमहान् कर्मजादपीति निश्चयः ॥ विद्याशक्तेर्न दोषो ज्ञानो भवेत् ॥ गुणोपि नेव
 कश्चित्त्वात्पतोदानव हि कृतता इति वचनात् ॥ १५ ॥

गुणदोषनिमित्त बाधोपधानस्यातंकारवक्ति। समानेति। अपठितानां विषादीनां समानकर्माचरणे मदर्पणे नोत्तमयोग्यकर्माचरणे पातकं न स्यात्।
नथा सर्वमपठिताविषादयोर्द्वेन कर्मणा पतंति तेषां तत्समानकर्माचरणे तत्सुरापानतसह्यध्यासिगनादिकं देहस्यागि वदोषलक्षणां तत्कर्माचरणं
वनं भवति। तथा शयानभ्युदयब्राह्मणदिपानित्यहेतुभिः। लभ्युन भक्षणदिभिर्धो न पतति। अधरतिविशेषणात्सुरापानादिभिरेव पतति। कुतान
पततीत्यत उक्तं। औत्पत्तिक इति। तस्य भूदस्य लभ्युन भक्षणदिभिरुत्पत्तेरुत्पत्त्यर्थे। कर्मभिः संगः औत्पत्तिकत्वात्। विकोपतस्तस्मात्स्वायेत्येव
कर्मणि पतंतीत्यर्थः। त्रैवर्गिकाः संवरं तैवेदकर्मप्रवर्तनात्। शयानः ७३ उद्दिष्टो वेदकर्मप्रवर्तनात्। न तस्यापि ह्यजो दोषः शुभ्रवायं प्रवर्ततः।

नृत्सी

समानकर्माचरणे पठितानां न पातकं॥ औत्पत्तिको गुणैः संगो न श्यान्नः पतत्यर्थः॥ १७॥

यतो यतो निवर्तत विमुच्येत ततस्ततः। एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहमयापहः॥ १८॥

इति

यथा सुवर्णस्य मलं शुद्धं तां प्रस्ये नैव तत्। एवं विप्रैर्हि दोषैस्तु न शूद्रो दोषतामियात्॥ मलं तु तस्यापि मलं यथेवं शूद्रजम्बुनः। स्वधर्मप्रतिरूपस्य
चरणदोषदं मतं। इति वचनात्॥ १७॥ किं बहुनोक्तं न सर्वतोप्यभिमानपरित्यागेन श्रीनारायणसमर्पणमैव समस्तदोषकर्मित्याहुः यतो यत इ
ति। यतो यतः कर्मणो नाहं करोति निवर्तत अहंकाराहित्येन यद्यस्मि परमेश्वरार्पणबुद्ध्याहरोति ततस्ततः कर्मणो विमुच्येत तत्कर्माचरणं
बंधकं न स्यादित्यर्थः। तत्कर्तव्यतयां बुध्यवतारार्थे स्तोत्राति। एष इति एवमेश्वरसमर्पण उद्दिष्टः। धर्मो ह्येवः संतारमुक्तिहेतुः। मयि स
र्वाणि कर्माणि संन्यत्या ध्यात्वेव तसेत्यादेः॥ १८॥

य
य
य
य

दोषिणो गुणवत्तेन चरति विषयाः सदा। असतो संगते स्तेषु दोषाः श्रोतुं सुदुर्लभाः। अतो नित्यगुणध्यानात् ननु प्रीतिमा भवेत्। अतस्तत्र भवेत्का
मः कामिनरुदिराविशेत्। अधिर्मातृनस्तेषु कलना विष्टे दिनः। सत्सु को धोदुर्विहतस्तमसि पात्यते। अंधेते मरुतिमस्य चेतने दिवसं नता। सुरवा
सुभनशान्तिरिति विनश्यति सर्वदा। तदा शमूत भावेन श्रमरुतेन नरः। सर्वोत्तमा नृशो ध्वंशस्तस्य दुःखं विवर्धते। अनुरुद्धितस्य भवेत् मृत्युर्नतः
निवर्त्तते। ह्यः खारव्यविषयवैशा भ्रातृमानं परमेव च। यथा बद्धेति पतितस्तमस्य धेवदत्तन। दृष्टं दृष्ट्येते नित्यं निष्प्रयोजनजीवनं। नित्यदुःखं प
रीता बुद्धेति वक्ष्यते। सित्यपीति वचनादा सुदुर्विषयो यमिति शायते। ॥२२॥ श्रुतिविहितत्वात् स्वर्गादि विषये द्वास्तोत्यादित्या प्रसिद्धेति विषयदृष्टोते
न स्वर्गादि विषयाः स्था नित्यदुःखहेतुत्वेन नतत्र द्वाकार्यं श्रुतिर्भेदज्यरोचनार्थं। मिष्टुदंडदानवत् स्वर्गादिवादिनी मुख्यतो मुक्तिपरेत्याह। फलश्रुति

स्म

व

फलश्रुतिरियं नृणां नः श्रेयोरोचनं परं। श्रोतुर्विवक्षया प्रोक्तं यथा भेदज्यरोचनं। ॥२३॥

य

इति। इयं फलश्रुतिः मोक्षफलश्रावकत्वेन चरितार्थत्वात् न स्वर्गादिकु सुमश्रुतिः तथात्वे वेदस्यानर्थहेतुत्वं स्यात् नतद्युक्तं। स्वर्गादिकामनःपुनरेवेदि
विषयसंज्ञेत। तत्राधिदेवकामेभ्यो विशेषं वा भिवांछति। तत्तत्तमसि पातः स्यादतो वेदः कथं। इति तत्काम्यत्वेना भिवक्षीतसर्वज्ञानं स्वयं वेदतिवच
नत्वा। तदुपपादयति। नरति। नोहमाकस काशो ह्यो मोक्षार्थं तदेव रोचयति। कामयति। स्वर्गादेर नित्यतादिदोषतो नामोक्षस्य दोषतात्ताना
श्रुति भेदज्यरोचनं प्रतीक्षुदंडदानीति यथा। तथा इति दुत्तमस्य मदाधिकारिणः श्रोतुर्विवक्षया भिमुखी करणाय प्रोक्तं। ननु तत्र तत्पर्यविवक्षया
नदाधिका रिणो नित्यं तत्पसेव प्रतीक्षितुं। मोक्षानशक्यते धैर्यजनतः स्वर्गादिके वेदेत्। स्वर्गादि स्वल्पफलतः ज्ञापयित्वा भिमोक्षदं विदेवकु त्तमा
नो नित्यो वेदः प्रवर्तते। इष्टुदंडदानीति यथा भेदज्यरोचनं। एवं मदेष्टुमेष्टु मोक्षमाहात्म्यमुच्यते इति वचनात्। ॥२४॥

नाना

ज्ञानं

नित्यो वेदः मोक्षमाहात्म्यमुच्यते

१२

य

फलश्रुते मोक्षे कार्यत्वे युक्तिमाह। उच्यते। उच्यते। स्वभावात् तत्त्वानो नर्थहेतुषु कामादि द्वास्तत्तमसो ये मर्त्यास्तान् वृजिना ध्वनिसंतोषे भ्राम्यतो त एव
स्वाध्यामविदुषो जनास्तो वा स्वाध्यायोपायं बुधो ज्ञानं च वेदस्तेषु न नियुज्यात्। नियुज्या नश्चेदुम तत्र वाक्यपदं। अमा एतस्यादित्याशयेनाह। कथमि
ति। विषयभिमानिवेशेन तमो विशतस्तान् पुनस्तेषु विषयेषु वेदः कथं युज्यात्। न कथमपि पुनः क्ति। उक्तं वाक्यसाम्यप्राप्तिमयादिति शेषः।
कोमादिषु पुनर्त्तमो मातृरति वा पदं वेदः। तथा चेत्त वाक्यमिह गति। ॥२५॥ स्वमते प्रदृश्यं सुरमते दर्शयति। एवमिति। केविदसु पक्षीया भवेदस्य वनु
त्वं व्यसितेनैव यमविशाम फलश्रुतिः फलं मोक्षस्तद्विषयांश्च श्रुतिं कुसुमितां स्वर्गविषयां वेदिति। अत एव वेदज्ञादिति एतदेवोपपादयति। कामिन

उच्यते। वेदिकामेषु पाणेषु स्वनेषु च। आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनो नर्थहेतुषु। ॥२६॥ नतानविदुषः स्वधिमभ्राम्यतो वृजिना ध्वनि।
रूपं युज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः। ॥२७॥ एवं व्यवसितं केविदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितामवेदज्ञावदीति हि।
॥२८॥ कामिनः कृपणालुब्धाः पुष्पेषु फलं बुद्धयः। अभिमुग्धा धूमितांताः स्वलोके न विदंति ते। ॥२९॥

इति। कामिनो निषिद्धकामिनः। ननु योग्य कामवतः निषेध्याः। अयोग्यमा योपुत्रादिका मितानयेता धिनी। योप्यकामादरेः प्रीतिरतो ब्रह्मादयो
मत्ताः। भार्यापुत्रादि संयुक्ता वा सुदेवमुपासत इति। प्रमाणात्। एवं विधा अमरादय विषयेषु कृपणादिश्रद्धाः प्रमुक्ताः। ननु स्वर्गादिकामश्रुतेः स्वर्गादि
देवस्य एव तादृश्यं पुष्पेषु फलं बुद्धय इति निंदा क्रियते रतितराहं। स्वलोके मिति। स्वलोके स्वाध्यायं परमात्मानं न विदंति। अनेन स्वर्गकामश
दार्थमपि न विदंतीति शतं। नित्यानंदो हरेर्भीक्ष्णानाद्याः स्वर्गशक्तिः। पुत्रभार्यासवित्रादी सर्वमोक्षगतं फलं। उद्दिश्य स्वर्गकामस्य य
जनश्रुतिवोदिनं। तद्विज्ञाय पुष्पाख्यमनित्यं स्वर्गमिच्छतः। यनं निमंदमतयो वेदवादपरायणा इति भावेन स्वर्गश्राद्धविवरणात्। स्त्री भिर्वा
चो नैवा ताति सिर्वाद्यादिवा त्रमानं। ॥३०॥

अग्निमुग्धा इति। प्राप्रविज्ञाय अग्निरेवेत्यत इति मुग्धाः प्रिथाज्ञानिनः। प्रत्यक्षं फलमाह। ॥३१॥

प्रिथाज्ञानि च कथयन्ताह॥

प्रिथाज्ञानि

न
कोसावीक्ष्यदन्तिवशाहं ननु विवेकमेतच्छास्त्रेण शास्त्रं येषां ते उक्त्यशासं अं धेतमसिपातयित्वा शास्त्रेण तदंशं असुखं केवले द्वियारामास्ते येन
द्व्यासीत्यतश्चेदं जातं हि स्थितं मोक्षं जानतीत्यन्यथा विष्णुमन्त्रान्तरावायुशासयेत्तमसि क्षिपेत् विष्णुमन्त्रादिमोक्षाय प्राप्तयित्वा तद्वत्
नयेदिति च अतानं निदेशं यतिष्येति यथा नीहारवस्तुषु नीहारादुत्पद्यः परार्थान् यथा वन्न विंदति तथैते मे मतमवितायो मोक्षाख्यं प्रक
मेवास्वर्गादिवचनं यत्तु असुराणामयं शरीरात्पुष्पात्मकं वेदो देवानां हरिसंघातिवेदो विष्णुपरोयतः इत्येतत्सिद्धं अविदित्वा ततः किम
त्राह परोक्षेति परोक्षं मध्यंतमः तद्विषयः तत्प्राप्तियोग्यः आत्मा के स्वयं येषां ते तथा अं धंतमः परोक्षं च पंचकृतं तथोच्येति वाक्यं सिद्धं कां
नते मामंग जानति हि स्थितं इत्यतः ॥ उक्त्यशासो ह्यसुखं पायथानी हास्वस्तुषु ॥ १८ ॥ ते मे मतमविताय परोक्ष विषयात्मकाः ॥
हिंसायां यदिरामः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ॥ १९ ॥ हिंसा विहाराद्यालक्ष्यैः पशुभिः स्वसुखेच्छया यजन्तैर्देवतायज्ञैः पितृभूतपत्नी
च वला ॥ २० ॥ स्वप्नोपममं लोकं मसंतं यवयु प्रियं ॥ आशिवो हृदि संकल्प्य जन्त्येथान्यथा वशिष्ठा ॥ २१ ॥

न
नः प्रपणः इत्यादिनेव विधाजसुराख्यं त उक्ताः इदानीं स्पष्टयति हिंसायामिति अयं भावः ये कामिनः तेषां असुराणां यदियदा हिंसाया
कामः तदा यज्ञ एव चोदना यद्यदात्मनो हिंसा नित्यं सुखरहितं सिद्धमिष्टं ततश्च हिंसा नित्यं कृतकैः प्रतिषेध्यं तं प्रापयति आसुरो वि
हिंसा हिंसा विहितत्वेन वर्णयेत् आसुराया हिंसाः सर्वनाशाय पराजुखा इति वचनात् ॥ २१ ॥ एषां प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या आसुरत्वं स्पष्ट
मित्याह हिंसा विहारा इति आलक्ष्येण हिंसा ॥ २१ ॥ अमुं लोकं मुद्ध्यजसंतमनिर्वाणं अर्थाह निरेवेवां न स्वप्नोपमं इत्यादि रित्याह आशिवरति हिंसा
गोशिवः संकल्पं वास्याम इति निरूप्य वशिष्ठायां तथोच्यो न संजंति ॥ २१ ॥

विषयेका धकमवर्षत् क्षणमाह विषयेष्विति अयमर्थः भगवदपण्डितिराहित्येन क्रियमाणं कर्म शब्दादि विषयेषु गुणबुद्धिजन्यमतिमृगात् स्थिका
पयः परममिव दन्तु निरंशु शस्त्रपुंसो विषयेषु गुणध्यानात् सुखसाधनत्वात् ॥ तेषु तैर्हलक्षणं संशयान्न तस्तेषु कामः रक्षायादिच्छातः
कष्टिः क्लेशादिरतिधातो वेतनधर्मज्ञानादवर्णो हेतु रधर्माज्ञानात्मा विशति ॥ १९ ॥ कैलेरावेशात्त्वाभीष्टप रिपंथिषु सत्सु दुर्विषहः क्रोधः स्यात्त
दनुद्देशानंतरं तस्यो मो वर्तते तनस्तनस्ति मद्रस्यपुंसः यापिनी द्वयसंतता वेतनासुराणु भवराक्षिस्तमसा दुःखोदकेण ग्रस्यते नष्टा भवति तथा
नु भवशास्त्रा रितो जंजुरं सुरो जीवः शब्दात्पुंसः खनाशमकं अनेनित्यत्वाच्चेतनस्य न स्वस्वरूपेण नाशः किंतु सवीक्ष्यना सुखनाश एवेत्याह नत

नीदुते॥

साधस्तमस्त
दनुवती

विषयेषु गुणध्यानात्पुंसः संशयतो भवेत् ॥ संगो देव भवेत्कामः कामो देव कलिर्नृणां ॥ १९ ॥ कले दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तदनुवर्तते ॥
तमसा यत्यते पुंसश्चेतना यापिनी ततः ॥ २० ॥ तया त्वरितः साधो जंतुः स्यात्पुंसः अनेन ततो स्पृष्टा विषयं शोभति तस्य मृत
स्य च ॥ २१ ॥ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेदना परं ॥ इक्षु जीविकया जीवन्त्यर्थं यस्तवयां स त्व ॥ २२ ॥
इति विष्णुपुराणे ॥ ततो मृतस्य अंतमः पतनानंतरं अस्य मूर्ध्नि तस्य दुःखसमुदाभिभूतत्वेन निःसंतत्यस्वार्थस्य सुखस्य विषयः स्वरूपतो हा नि
भवेति ॥ २१ ॥ न केवलं सवौत्सनासु सुखस्य नाशः नस्य निरतिशय दुःखमपि भवतीत्याह विषयेति विषयस्य यो नीतिविषयो दुःखं तस्याभिनिवेशो
नस्त भुङ्क्ते एतात्मानं न वेद अपरं प्रति योगिर्वचनवेति दुःखानुभव मंतरं एतन्नि विदेत्तीत्यर्थः स्वपरविषयज्ञानं नास्ति चेष्टुं नानादप्रवेश
आपन्न इति तत्राह वशिष्ति भगवद्भागवतपदेष्वपि शेषेन नित्यतमः पतितो निरंतरं दुःखमेवानुभव न्ययमर्कं करे रविरर्तव्यमानत्वेन वृक्ष
जीविकया इक्षु जीवन्त्यर्थं जीव इति प्रयोजनो मस्तवया दुःखपरीता मुः इति वक्षु मत्रास्त इत्यमरः ॥ २३ ॥

स्वर्गादिपरस्परवेदस्यगुणपरत्वं न च घटत इत्यत्राह वेदा इति स्तुत एव शर्ण स्वरूपत्वात् अस्मात्मा विष्णुः स्व एव विषयो येन ते ब्रह्मात्मविषयो वेदाः नात्र
मरणपरावेदास्त्वादेः ब्रह्मत्वं शर्णता प्रोक्तान्त घस्यत्वेन एव तु स ब्रह्मात्मा समुद्दिष्टो वा मुदेवः सनात नरति च अनेन ब्रह्मात्मजाति उक्षणमोक्षपर
तुमविभूतं वेदस्येति ज्ञायते ॥ ३३ ॥ शंकायाः परिहारः कथमायात इति अत उच्यते त्रिकां विषया अपीति यद्यपि अनेन देवकमेकां विषया अधिकारिणे
देन प्रमथितेन व्यापुत्रमाधिकारिणां कडिद्वयपरत्वं विहाय ब्रह्मगुणप्रतिपादनद्वारा नोक्षपरत्वं स्पष्टमिति भावः सर्वदेवानां ब्रह्मात्मपरत्वं सत्यं
चेन्मुखतः किमिति प्रतीत्यभावात्तत्राह परोक्षेति किमेतन्प्रयोजनमत्राह परोक्षमिति परोक्षप्रिया इवादिवा इति श्रुतिः च शब्दात्मद्रव्या
नां देवादीनां प्रियमित्यर्थो गम्यते ॥ ३५ ॥ परोक्षत्वात्प्रसादं विना वेदाद्यो दुःखेव बोध इत्याह शब्दमेतति तर्हि निरधिकारित्वां विधि विधा त

वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकां विषया अपि ॥ परोक्षत्वादेव दोषं परोक्षं मम च प्रियं ॥ ३५ ॥ शब्दब्रह्मदुर्बोधं प्राणोदियमनोमयो ॥ अनेन
पारंगं भीरुं दुर्विगाहं समुद्वत ॥ ३६ ॥ मयोपि बहिर्भूता ब्रह्मणानंतशक्तिना ॥ अनेन घोषरूपेण विसेष्यते बलवति ॥ ३७ ॥ ये

दिशब्दवधेयो नैरुक्तं प्राणेति अत्र प्रमाणादिशब्दे ब्रह्मादयो विवक्ष्यते ॥ प्राणोदियमनोभिर्भयिते ज्ञायते इति प्राणोदियमनोमयो मयत्वा
त्मसुद्दिष्टो वेदः प्राणदिभिः सेदिति वाक्यात् वाक्यत्वेन प्रोक्तत्वेन च लोकि कवाक्यवदनित्यं परिमितं नैत्याह अनेन तेति अतो विनाशः
दिष्टः पारः परिमितस्तथा ॥ अनेन परोक्षे दोषं ताभ्यां सरहितो यत इति कवनमोदाहृत्यार्थो नैक्यः ॥ समुद्वदित्यत्राधिकारिणोपेक्षेयात् न
तत्र न अधिकारिण इति ॥ ३६ ॥ वेदस्य प्रतीयमानोर्थेन वेदाभ्यामनेन वेद्यर्थमात्रमत्राह मयेति अनंतगुणपूर्णत्वात् ॥ ब्रह्मा ब्रह्मादिशब्दा
भ्यामनयोपबृंहितं मत्प्रतिपादकत्वेन रूपापेयं ॥ किमत्र प्रमाणा मत्राह मतेति ॥ अनेन घोषरूपेण लक्ष्यते ॥ कथमिव विसेष्यते वश इति ॥ ३७ ॥

१

प्राणादिभिर्मयित इत्युक्तं तं प्रकारमाह यथेति यथोक्तं नाभिर्हृदयादूर्णमुद्वत्सुखादुहते निष्कासयति पुनर्भसति च ॥ रंघो यवानाकाशगुणै
रुप्यक्तिमान् चरं संसिष्यं तेनेनेति छंदो मयो मृतमयो मत्यसो देन मोक्षदः प्राण आस्पृशे विष्णुः तं रूपयति प्रकारायतीत्यास्पृशेति प्राण
त्यमनस्तेन स्वमनसा सह पदवी भूतं रूपं विषयां उच्यते त्रिमात्राद्यनंतमात्रावतानि प्राणं च जितां स्पृष्टव्यं कृतं द्या रव्यान् रूपां स्पृशेति
वेलेरुत्तं कृतां गुणदर्शनादिभेदेन विविधाभिर्नाभिधाभिरेकाशीति संख्याताभिर्भाभिर्मयितं श्रुतं रुतरेखा तु वलाधिके विष्णुर्गुणायुक्तः
दिष्टो भिः श्रुततां अनंतपारां विनाशपरिमाणरहितां हृदीं श्रुतिर्हृदयाकाशोद्वत्सुखादुहते निष्कासयति पुनः कृत्वा तिस्रः
स्मिन्नेवास्मिन् क्षपते निदधातीत्यवयवः ॥ चतुर्नरत्वमिति नियमो जगत्संता नो मेवा गायत्र्या उष्णिगु चतुर्नराधिकेत्यादि चतुर्नरे जगत्संता
मेव चतुर्नरत्व नियमः ॥ भूः यदखिलां स्पृशेनां स्पृशेति विष्णुर्गुणवतो न स्पृशेनां कं नित्यं न मत्ये प्रणमिने च ॥ प्राणोऽस्य मनो नित्यं वा सुदेनं प्र

यथोक्तं नाभिर्हृदयादूर्णमुद्वत्सुखादुहते निष्कासयति पुनर्भसति च ॥ रंघो यवानाकाशगुणै
रुप्यक्तिमान् चरं संसिष्यं तेनेनेति छंदो मयो मृतमयो मत्यसो देन मोक्षदः प्राण आस्पृशे विष्णुः तं रूपयति प्रकारायतीत्यास्पृशेति प्राण
त्यमनस्तेन स्वमनसा सह पदवी भूतं रूपं विषयां उच्यते त्रिमात्राद्यनंतमात्रावतानि प्राणं च जितां स्पृष्टव्यं कृतं द्या रव्यान् रूपां स्पृशेति
वेलेरुत्तं कृतां गुणदर्शनादिभेदेन विविधाभिर्नाभिधाभिरेकाशीति संख्याताभिर्भाभिर्मयितं श्रुतं रुतरेखा तु वलाधिके विष्णुर्गुणायुक्तः
दिष्टो भिः श्रुततां अनंतपारां विनाशपरिमाणरहितां हृदीं श्रुतिर्हृदयाकाशोद्वत्सुखादुहते निष्कासयति पुनः कृत्वा तिस्रः
स्मिन्नेवास्मिन् क्षपते निदधातीत्यवयवः ॥ चतुर्नरत्वमिति नियमो जगत्संता नो मेवा गायत्र्या उष्णिगु चतुर्नराधिकेत्यादि चतुर्नरे जगत्संता
मेव चतुर्नरत्व नियमः ॥ भूः यदखिलां स्पृशेनां स्पृशेति विष्णुर्गुणवतो न स्पृशेनां कं नित्यं न मत्ये प्रणमिने च ॥ प्राणोऽस्य मनो नित्यं वा सुदेनं प्र

२

काशमेति च ॥ भीर्भेनेन छंदोऽसि प्राणो मृतमृत इति च ॥ त्रिमात्रमादितः कृत्वा यवज्ञानं तं मात्राकाः प्राणवस्ते पि भेदेन द्युतं ताः परिकीर्तिताः
रुमत्रो जराः सर्वे वा सुदेवाभिधायकाः तिस्रः कृत्यान् रूपादि सर्वे वेदाः प्रकीर्तिताः ॥ ३७ ॥ कोणां वेतास्तस्मात्सोदायायो हरेः प्रिये रिति उच्यते
प्रमाणं ॥ गुणदर्शनाभावेन भाषावेव समाधिका ॥ तिस्रस्तु मूलभाषा ॥ ३८ ॥ केका च त्रिधा पुनः गुणदर्शकतां च गुण उच्यते तथापि परोक्षमादिकं मेव
त्वेकाशीति विभेदिनः ॥ भाषास्तत्र च गुणा च प्रसिद्धा ये घनचित्ता ॥ ३९ ॥ धीयंतत्वे बांधो माणि मित्यादिका तिसां दर्शना न्यक्तेषु येषु पञ्चादि
नां तु या ॥ बहुश्रुति विरुद्धं तु रदेकादर्शनात्मिका ॥ अनेन निष्ठितं युक्ता भस्मस्त्रा नादिका वसा ॥ यथा प्रदर्शमा मर्था समाधिः सा प्रकीर्तिता ॥ विष्णुः
परम इत्याद्या सा विद्वद्भिरेनेति च वनात् प्रदायते ॥ गुरुवरणशरणे रेव पुरुषेर्ते यो मस्येति मस्मस्मान विधाने श्रुत्युक्तं दर्शना नुगो ॥ भस्मा

३

स्नानंततो ग्राह्यं विधानं तु नृसिंहगं इति वाक्यादिते निबधयुक्तत्वात् न तस्मान्नानादरोपि कर्तव्य इति ॥ ३९ ॥ ११ ॥ ४० ॥

ना
गायत्र्यादिभूतसंक्रमेपिनष्टं दो वैविद्याद्युक्तविधित्वाशयगगारणायत्रीति। त्वं दस्तुन वषादं यज्जगदित्युक्ते बुधेरिति ववराजुगं नाम छेदो न च
पादात्मकमिथ्यैः ॥ ७२ ॥ मुख्यप्राणोपिमत्वसादादेव वेदार्थं जानाति मुख्यतः सर्ववेदार्थं तत्वं महमेजानामीत्याशयवानाहाकिविधित्वं निति विक
ल्पयेत्। विविधरूपत्वेन कजयेल्लोके विद्वज्जनमध्ये मदन्यः कः पुरुषः इत्यस्याभ्युतेः इदं तात्पर्यार्थं वेदनवेदवेलोवापुर्मत्वसोद्वेतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ स
ध्यामुपासीतेत्यादेः संध्यापासनादिविधिउत्तराण्यर्थं मन्तेरेणान्यमर्थं भगवान् कथं वेत्तीति तत्राह। मामिति संध्यामुपासीतेत्यादिविधिलक्षणो वेदो मा
मुद्दिश्य विद्यते। संध्यावेदनादेर्भक्षयत्वात्। ध्येयः सदा सविनुमैतलमध्यवर्तीत्यादिः। यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतो शिवो रव्यदिश्व। सत्यं
तानमर्चते त्रयैत्यादिसत्यत्वादिगुणवाचको वेदस्तत्पत्वादिगुणविशिष्टं मामुधत्ते। चत्वारिणां विधुवेदादिवाच्यत्वाद्वागारव्यमोवां गित्य

गायत्र्याष्टागवृष्ट्युहतीयद्वैतव॥ त्रिष्टुभगव्यतिष्ठदोष्टद्वैत्यष्टिगद्विराट् ॥ ४१ ॥ किंविधेनेकिमावष्टकिमनृष्टनिकल्पयेत् ॥
इत्यस्याहदयैलोकमान्योमद्वैदकश्चन ॥ ४२ ॥ मांविधेनेभिधेनेमांविद्वैतौल्योपोष्टइत्यहं ॥ ४३ ॥ ॥

नृपचत्वारिंशतिमां विविधं कल्पयित्वा वासुदेव संकर्षणदिरूपविशिष्टत्वेन ध्येय इति। न सुरां पिवेत् ब्राह्मणेन हृतं व्यस्येद्यपि ह भोगे सु
रैश्च ध्येय इति धातोः। सुरैश्च यो हि स दुर्गानां पानममत्यादिभिर्वित्तं विदेकवेद्यत्वेन ब्राह्मणे विष्णुर्नास्तीति वित्तमित्यादि मदप्रियमयो धानि वि
ध्मात्मानमेव लोकमुपासीत्यादिमद्विषयोपसृज्य वेदतात्पर्यं इत्यस्याः श्रुतः हृदये महेव वेदेति गतेन। त्वयः। विधिभागे हरेः कृतं वा मिधा
न च तद्गुणाः। विकल्पे तैव दुर्बलाप्ययो हेतुतदप्रियं। उच्यते सर्ववेदेषु तच्च वेदस एव हीति वचनात्। सुरा हरः गुणाः प्रोक्तास्ते मे स्मृतिरिति चिंतनं।
सुरापानमिति प्रोक्तं तन्न कुर्यात्कथंचन। ब्राह्मणे विष्णु रुद्रिष्टं नास्तीत्यभिचितनं। कस्य हत्यासमुद्दिष्टां न कुर्यात्कथंचन। इत्यपि ह वाक्य
र्थः चिंत्यो विष्णुर्बुधेः जनेरिति वचनाच्च ॥४२॥

संतुष्टावित्भूतपत्नीनां यश्चोत्तरादंशदिदेवतावंकाः कथामियाशंक्ययश्चतुर्देवताभावादित्याह। रजःस्तिश्वंविभायान्तिकास्तामसाः कुतः। विद्युः
विहायमेदेवान्पितृभूतेशमेवसांभ्यनराएजयंति ते तेया अंसरागलाः इति स्मृतं। ते पुत्रापि विशेषेस्ति। तस्मात्ससाविकास्तामसराजसास्ताम
सतामसा इति तत्र ते सर्वे इदमुखां नृदेवादीन्मां कथयथापासते। रजः सत्वतमो निष्ठाः रजः सत्वतमो ज्योः भवंति। कथं तानससात्विकव्रताः किं
विद्युर्गादिसुवोपेतानि सप्तदुःखादिकान् नृदेवान्जुषते। तामसराजसव्रताः केवलं निर्यदृष्ट्वा कुललोकात्। तामसनामसव्रताः अंधैतमो
उत्तरावित्भूतलोकाद्वसेवंत इत्यन्वयः। तामसेषु दुःखैस्तानि र्यप्रचुरास्तु। र्यदृष्ट्वा गदितं पुंकास्ते मो निष्ठास्तु ते स्मृताः केवलं निर्ये निष्ठा

रजःसत्त्वतमोनिष्ठारजःसत्त्वतमोजुषः॥उपासतेइंद्रमुख्यान्देवादीनयेध्वमां॥३२॥इष्टेदेवतायैतैर्गत्वारंस्थामहेदिवि॥तस्यांत
इहत्वास्ममहाशीलामहाकुला॥३३॥एवंपुण्यतयावावाचोक्षिममनसानृणां॥मानिनोवापिस्तान्मानाम्मूर्तापिनरोवते॥३४॥

येतेनामसराजताः। अंधेतमसिबेनिष्ठप्रतेवैतमसतामसाः। एवंत्रिभेदयुक्तास्तुयाजिकाविष्णुवर्जिताः। इत्यनेननेत्रेविध्यंजमाणिकानिष्ठोक्तं
व्यवस्थायानांशेनेत्रतयवियोरितिक्वनादूजआदिबतपुक्तावजआदिठोकोश्वार्थयतइत्यर्थः॥३२॥ तत्पार्थेनाप्रकारमाह। इत्येति। इत्थामह
रंतुइष्टमः। इहभूमौ। अनेनापथोपासनंवदशितं। नित्यामंदनलक्षणांमोक्षाकांक्षावुगुणगुणोपसंहाराभावात्॥३३॥ अथथोपासननिमित्त
माह। एवमिति। पुष्पितयास्वर्गादिपुष्पविषयावाचाव्यक्षिप्रमनोयेवांनेनथालेखां। मानिनां अतिस्तब्धानामिति विशेषणइत्येनननः स

मीवीनत्वजनकतत्त्वशुर्वादिसेवापिद्वारीभूतेतिध्वनयति।२१।

८७५

अथ यदिति योक्तवा सर्वेषु पक्षेषु युक्तिशङ्कान् कार्येणाशयेन परिहरति युक्तपरति यथा ब्राह्मणवेदविचारः कुशलाक्षणेन भावते संक्षेपविस्ताराभ्यां
दत्तितथा सर्वेषु पक्षेषु युक्तयः सौम्यः स्वकपोलकल्पितत्वेन वदतां मतं प्रमाणकथस्यादितितज्ज्ञाहामाप्रामिति मदीयो मायां मम सामर्थ्य
सुदृष्टाल्लभ्यमाना विधा तत्संख्या वदतां रूपीणां सौम्यं किं नु दुर्घटं किं नु पञ्चतन्मपि प्रमाणकमेवेत्यर्थः विष्णोः सामर्थ्यमलं व्यतत्वे संख्यां मुनी
श्वराः देवैर्हि निर्दिताम विवदन्त्युद्वेगः तत्रापि कारणविष्णोः शक्त्येव स्यादिकारतश्च व्यक्तादेर्विक्रयं मनसः संप्रजायते विरुद्धकजननं ज्ञासु
देवैकनिष्ठया निरहंकारयानस्यैवोदेकाप्रयं हितदिति वाक्याष्टी नारायणसामर्थ्यमेव मायाव्यतेनानिर्वाच्या विद्येति ॥५॥ न तु प्रामाणिकं चेत्किमि
ति विप्रतिपद्यते इत्याशंक्यतन्मतत्वापरितानादिति भोविनाहनेन दिति त्वयथा ह्येते देवैर्भवति दुष्टत्वादहं च द्विमतं तथा निर्देष्टत्वादिति तदवि
ज्ञाय विविदन्त्यल्लभ्युद्वेगः तत्रापि मध्यरेवेतु रित्याह एवमिति तत्रापि कारणविष्णोः शक्तिरिति ॥६॥ सत्त्वादिभेदेन यासां मि तिवदुवचनं यासां

श्रीभगवानुवच ॥ १ ॥ युक्तमासंति सर्वत्र भावते ब्राह्मणयथा ॥ मायां मदीया मुद्वेगवदतां किं नु दुर्घटं ॥ ५ ॥ नेतदेवं यथार्थं त्वं यदहं चि
तं तथा ॥ एवं विवदतां हेतुः शक्त्यो मे दुस्तया ॥ ६ ॥ यासां व्यतिकरादासी द्विकलो वदतां पदं ॥ प्रामेशमदमे व्यतिवादस्तमुशां व्यति ॥

महत्कीनां स काशात् जातादव्यक्तादितत्त्वा नां व्यतिकरादिरात्मनसो यो विकल्पः विरुद्धको मिथ्याज्ञानलक्षणः स एव वदतां विवदमाना नापद
मस्य अस्तीति तत्त्वसंख्या विवदन्त्युद्वेगो नमो विकाराद्भवतीत्यर्थः यस्याविकारतश्च व्यक्तादेर्विक्रयं मनसः संप्रजायते विरुद्धकजननं
मितीकदानुविकलोपशम इत्यत आह ॥ प्रामेशमिदमदं शिवमिदं ॥ तद्वारं प्रामेशमिदमभिष्टायं प्रवृद्धायो स विकलो व्यतिनश्यति तत्त्वमुविकल्प
माशमैतरे विवादोपि शक्यति तज्ज्ञासु देवैकनिष्ठया निरहंकारयानस्यैवोदेकाप्रयं हितदिति ॥ ७ ॥

विवादैकाप्रयं हितदिति १

तत्त्वानामनेकविधसंख्याने युक्तिमाह परस्परानुपवेशादिति कार्यकारणरूपाणां तत्त्वानां परस्परप्रवेशात्कारणेषु कार्येषु प्रवेशात्कारणेषु कारणां
प्रवेशात् अंतर्भावात्तथा प्रवेशेन एव गोचरस्थानाच्चैवोपपत्तिः संख्याने मूनाधिकत्वेन तत्त्वानां एतन्वदुर्विचक्षितं यथार्थं विमते सर्वसंख्या
अस्तीति अपरवदतीति तत्संबंधितं पूर्वोक्तं ॥ ८ ॥ एतदेव विदुषो नास्ति स्मिन्निति ॥ इतराणि तत्त्वानि स्मिन्मूर्तेस्मिन्कारणे तत्त्वे अपरस्मिन्मूर्ते तत्त्वे
वा प्रविष्टानि दृश्यन्ते ॥ ९ ॥ पियस्मात्तस्मादमी वां तत्त्वानां गणनमिच्छन्तौ वा पयस्वोपरसंबंधिप्रसंख्यानमपि युज्यते इत्यर्थः न विदमावर्तत

परस्परानुपवेशात्तत्त्वानां पुरुषवर्धनं ॥ पूर्वोक्तं प्रसंख्यानं यथावत्तुर्विचक्षितं ॥ ८ ॥ एकं अपि दृश्यं तेषां विदुषां नितराणी ॥ च ॥ त्वं
स्मिन्वापरस्मिन्वा तत्त्वतत्त्वानि सर्ववशा ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तं प्रसंख्यानमभीप्सतां ॥ यथा विवदन्त्युद्वेगः तत्त्वानां मोयुक्तिः
भवात् ॥ १० ॥ अनर्थं विद्या युक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनं ॥ स्वतो न संभवेद्यस्मात्ततो न्यः पुरुषो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

व विमंगी कार्यमुनेनेति तज्ज्ञाहयथोक्तं ॥ अविमिरुक्तमिदं यथावेदविविक्तं दृष्टं च दृष्टं च ॥ अतएव युक्तं चेति ॥ यद्यस्मात्तस्माद्दृष्टीमहेतुस्य
दृष्टयति ॥ युक्तिसंभवादिति ॥ यद्युक्तं यथाविविक्तं तद्व्याख्यातृणां महेतुयुक्तिसंभवादिति वा ॥ १० ॥ नेत्यविमिरप्यनाद्यविद्यां विदुषां तज्ज्ञा
वात्सर्वोपान्यः परमेश्वरः स्वीकृत्य इति भोविनाहनादीति ॥ अनादिकालं आरभ्या विद्याकामकर्म युक्तस्य पुरुषस्य पुराणि शरीराणि सरो
जीवरयात्मेवेदं स्वस्वस्वाविर्भावलक्षणं ज्ञानं तथात्मनः परमात्मनोपशेषलक्षणं ज्ञानं च स्वतः स्वशक्त्या न संभवेत् ॥ उक्ते हेतोर्विदित्यस्मा
त्तस्मात्पुरुषः पूर्णः सत्त्वो हि दृष्टुस्ततो जीवाद्यो ज्ञेयः विदुषां गीकृतव्यं ॥ ११ ॥

अनेदमनुसंधेयमिव्याह। पुरुषेतिहृदिस्थित्वाजीवानांज्ञानोत्पादनायुत्पन्नमोवहिःस्थित्वाज्ञानफलमुक्तिदानारम्भस्याविवेकस्य
 नदृष्ट्यं। भेददर्शनेनार्थमाह। तदनेतिनयोःपुरुषेधरयोःअन्यकजनानांभेददृष्टिलक्षणाआपार्थान्तररूपादयगमनप्रयोजनार्थकारिणीवि
 यर्थो। ज्ञानात्मनो जीवस्थितानोत्पादनं कथं घटत इति तत्राह। ज्ञानं वेति। प्रकृतेर्गुणः सत्त्वगुणजन्मस्त्वसत्त्वज्ञानं तु सदा जीवस्थमिच्छुना। नियतं
 प्राकृतज्ञानं भक्त्या तेनैव दीयत इति वचनात्॥१२॥ अन्यज्ञानस्य प्राकृतत्वं साधयति प्रकृतेरिति तु शब्दे विशेष्योक्तं प्रकृतेर्गुणसाम्ये प्रत्यये वर्तमा
 नस्य आत्मनो जीवस्थस्य भासत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा आवरणं भवति रश्मिरेषा नियतप्रकृतिभूतत्वात् तदा स्वरूपज्ञानादिगुणा अपि भवति।

पुरुषेश्वरयोरत्रनेकेष्वयमवपि॥ तदन्वकजनपार्थो ज्ञानं वप्रकृतेर्गुणः॥१२॥ प्रकृतेर्गुणसाम्ये तु प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः॥
 सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंतदेतवः॥१३॥ सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्मे तमो ज्ञानमिदो न्यते॥१४॥ ॥ रामाय नमः॥ गंगाये नमः॥

तथा सृष्टिकाले जीवस्वरूपेनैर्गुणैरावृतं भवति। गुणानां वीर्यमाह। स्थितीति। किमायातं अनेन प्रकृतस्त्वत्राह। सत्त्वमिति। इह सृष्टिकाले सत्त्वं ज्ञानं
 सत्त्वगुणजन्मं रजोगुणजन्मं कर्मात्मनो गुणजन्ममज्ञानमित्युच्यते। प्रलयकालात्सृष्टिकालेयं विशेष इति वाच्यतां न प्राकृतमिति सिद्धं। यद्वा प्र
 लये तु सृष्ट्यावधि प्रकृतेर्गुणाः आत्मनः परमात्मानेन विशेषापादकाः किं तु जीवस्थेव। वक्ष्यमत्राह। सत्त्वमिति। सत्त्वादयो जीवस्थवाद्यज्ञानादिविशे
 षजनकारति। अतस्तस्य पुरुषो नाम ज्ञानदः सर्वदेहिनां। वहिस्थ्यश्चैरो नाम ज्ञानादिप्रसूतो हरि रिति। वाक्यात्। सुरुषारव्याहृत्तत्तु विष्णुजीवि
 बोधकः। अकृतातु बोधेन यस्मिन् भिदां वेदना तथैवान्यस्वरूपेषु विष्णोयेभिर्ददर्शकः। येन जीवश्चरा भेदं पश्यते नर्थभागि नगरतिवाक्याच्च पु
 रुषेश्वरावुक्तार्थविति सिद्धं॥१५॥

गाम ११४

नूनेव लंकृतिमववाचार्थः सर्वे शब्दार्थे कृमिति भावेनोपसंहरति। सर्वेति। इहा नूनेव त्वविश्वमइति तत्राह। शब्दरति। निदर्शः शब्दो वेदः अभिदां मामाख्यामस
 दावतारेषु भेदरहितो विष्णुरिति प्रतिष्ठापनाया नात्र भेदो दृष्टाद्वाहृत्तमिति तं शरीरादिकं बोधं मन्त्र्य निरूपयत स्य प्रतिषेधार्थमुपसंहरति। किं विधायां ते
 मोक्षेता नोदमेन जीवस्थशरीरादिवं प्रति विध्यं प्रशास्यति। तस्मिन् स मुद्रवत्स्वभावोपपत्तिरूपेण जीवतीत्यन्यथा। मिदामस्य तोमिदः। अभिदा
 यमवस्थत्पमिदा। तामभिदां अइति ज्ञेयता। अनिवेधे पुमाद्विष्णोविति वादवः। प्रव निषेधो वेदस्यार्थो नेनो व्यइति मत्तं। सत्त्वताररूपेषु निभेदत्वाद्वैक
 तः। अभेदो विष्णु इह दृष्टमनो ज्ञातदिष्ट्या। निमित्तैर्देहैकं बोधं तस्योपासनमेव तु प्रतिषिध्य विमोक्षोत्सवभावोपास्तिरूपतः। प्रतिशाम्यति। इति

एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आख्यायमाभिदां। मायामात्रमन्त्राते प्रतिषिध्यं प्रशास्यति॥१६॥ ॥ इति श्री भागवते एकादशविनयणे एक
 विंशः॥ ॥ उद्धव उवाच॥ ॥ क्व नित्तत्वा निविधेः प्रासंख्याता वै विधिः प्रभो। न वै कादश्च पञ्च जीवमास्यत्वमिह। शुभः॥१॥ के विष्णु इति प्रा
 कृरपरे पंचविंशतिं तस्मै केन वचनं के विष्णोर्वा कादशापरे॥ के वित्स स दशप्रादुः। वेति शब्देन योदश॥२॥ एतावतीह संख्या न मे भयो य
 दिवक्षया। गायंति पृथग्युक्ता निदेशौ वक्तुमर्हति॥३॥

वेदोयं वासुदेवैकसंश्रय इति स माख्यया निरस्तमिति ज्ञातव्यं। विधात्मनिभिदां बोधरतिमेदज्ञानस्य विद्याबोद्धेति॥१७॥ ॥ इत्येकप्रोपकवि
 शः॥ ॥ भगवत्संख्यानोत्तमानां संख्या ज्ञानं जीवस्थहरश्च भेदं निरूपयत्यस्मिन् प्रधायेतत्राह। भगवदुपेदशा। इति वत्स्वरूपो सुदोक्तः। विभिदं स्तत्वा न
 तां वदुः। संख्यायमानत्वात् सुक्तीतीतुकामः पृथति। कानीति। त्वं वेत्यादीति तत्त्वान्प्राप्त्यवसंभ्रमः। तत्र क्व विभिः संख्यानां निनात्येव
 तितराणि॥१॥ संशयनिमित्तमाह किं विदिति॥२॥ कथयत्स्त्वानां संख्यानामेतावत्वं यद्द्विपक्षया किं विवक्षया यद्युक्त्या पृथक् गानंति नोत्तम
 त्त्वमिदं संख्येव वक्तुमर्हति॥३॥

८५१-५
११५

एषां विषयानां शब्देति अर्थजातयः विषय सामान्यानि अनेन पंचतत्वा न्युक्ता नि। कर्मव्यतन सिद्धपद कर्म द्वयविषयाः। भास्यपस्थयो विषयावुक्त
गि शब्देनोक्तो। द्विधित्वात् पंचकद्वयं पंचेत्यनेन द्विरावृत्तिर्याद्या पंचपचेति तत्प्राच शब्दादि द्विजांता निदेशतत्वा नितीली। तिसत्वादिगुणा
स्त्री। एतत्वा निश्चिन्तुं सत्वादिगुणा प्रवृत्तिमाह। सर्गादिति। अस्मिन् जगतः सर्गादावुपदानकारणात्मकज प्रकृत्यभिमानिनी चित्प्रकृ
तिर्हिरवन्निमित्तकारणरूपेणी। अतस्मिन् तत्त्वेण प्रवेशात् कार्यरूपी एव सत्वादिभिः श्रीभर्तृदुर्गात्तत्त्वेन सत्वादिगुणाभिमानिनी धत्तेज
गदिति शेषः। एनं पुरुषादिभ्यो गुणानां निरुहिरासि ह्यनुस्त्वं शत्रुत्वानीति भागवतं मतं। परस्परानुपपन्नतादि तिस्रस्तुतिं विवृणोति पुरुष

शब्दस्य शरीरसौ गंधो रूपं चेत्यर्थजातयः। गत्युत्तुत्सर्गश्रिआनिकर्मव्यतन सिद्धयः॥११॥ सर्गादौ प्रकृतिर्यद्वैत्य कर्मकार
णरूपिणी॥ सत्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषो व्यक्तमीक्षते॥१८॥ व्यक्तादयो विकृतौ एव धातवः पुरुषेक्षया॥ लब्धवीचीः सृजंत्यं
संस्तौः प्रकृतेर्वलात्॥१९॥

शील

इत्यादिना कालादिना आहरिणानुगृहीतपुरुषनामा हिरगर्भः सृष्ट्यर्थे मय्यक्तनामीति रत्नमीक्षते। संक्षोभ्य इति मत्वा व्यक्तादितत्त्वानि स
रत्नतीति मिति। कृत्यसृजतीत्यर्थः॥१८॥ अतएव कार्यकारणरूपेण सृष्ट्या व्यक्तादयो धारणत्वाद्वा तु नामानस्तत्त्वविशेषाः पुरुषेक्षया पुरुषस्य
हरेः कदाप्यगोचरत्वेन संस्तौः संक्षिप्तप्रकृतेर्वलादिकुर्वीतुं शक्नुवतीत्यर्थः। कार्यकारणशक्त्यविना अंते ब्रह्मांते सृजतीत्यन्यथा यद्वा जडप्रकृ
तिरस्य जगतः स्वर्गादौ सत्वादिगुणैर्जगदने पुरुषो विष्णु रव्यक्त प्रकृतिमीक्षते। तन्नियता धातवोऽसृजतीति कार्यकारणभावादप्योन्यानुप
वेशायुक्त इति वक्तुं सृष्टिकथनं। सृज्यस्वस्वरूपत्वाद्वाप्योन्यानुपवेशेन श्रुतिप्रतिपादितो त्विकादेवा विशेषप्रतीतिकारणत्वरतिवचनात्। अत
स्तत्त्वानामनन्तरव्यापनत्वं युक्तं॥१९॥

११५
नाम

इदानीं रूपमिह कृतं तत्त्वानां संख्या लोके दृश्यत इत्यतः तत्त्वकारणं रूपं तावदाह। गुणयतिकर इति। तत्त्वादिगुणानां महदाद्यात्मना व्यतिकरोष
 स्यात्संभगवानुगुणयतिकरः किं नाम धेय इत्यत उक्तं। काल इति कलकामधेन गतिविधातोः सज्जेनेन ब्रह्मदीनामभीष्टो भूत्वा कालनामाह
 लयेभिनेन कारणत्वात्पुनरपि रिद्धेति ज्ञायते तिस्रः पते। कारणस्य नामांतरं वाह। स्वभाव इति। स्वतंत्रो भावः स्वभावः स्वरूपभूतो भावो
 भूतिरैश्वर्यं यस्य सतथा इति वा स्वाधीनो भावः सत्ता यस्य सतथेति वा। स्वनियतो भावो ज्ञेयादिलीलायस्य सतथेति वा। वामुना गौतमसूत्रेण

गुणयतिकरः कालश्च भावः सूत्रमेव च ॥१४॥ पुरुषः प्रकृतिर्यत्क अहंकारो न भोनिताः ज्योतिरापोऽक्षिति रितितत्त्वान्युक्तानि मे
 नव ॥१५॥ अत्रैव दर्शनं द्वाष्ट्याणि जेदे तितानशक्त्या ॥ वाक्मातृपुत्रस्थपार्थुः प्रिकर्मात्येगोभयं मनः ॥१६॥

त्पादेवीयोरेव सज्जेनादिप्रतीतिः कथमयेमेव सर्वकर्ते तितत्राह। सूत्रमिति। सूत्रं सर्वधारः अक्षरं सर्ववर्तते रितिसूत्रादेन हिं गेभगवदेकति
 छमित्येव वादेन विधारयति तत्र शब्देन योदेवानां मिति श्रुतेर्वासुशब्दः सावकाशय इति दर्शयति ॥१४॥ नेनेकादशपंचत्रीनित्यत्र नवतत्त्वानि व
 क्ति। पुरुष इत्यादिना। पुरुषो हिरण्यगर्भः प्रकृतिर्गायत्री। ध्येत्कोरुद्रः अहंकारः रुद्रः यदा पुरुषशब्देन विशिष्टस्यैव वा व्यता। परस्य पृथग
 पुनरेव व्यक्तं तत्र वृशंकरः। तदाहंकारशब्देन त्कंदस्यैव वा व्यता। मयोदिति वाक्यादयं नियमः प्रामाणिक इत्यर्थः ॥१५॥ एकादशतत्त्वान्याह अत्र
 त्रेत्यादिना। तानशक्तियर्थेण नंदिया एकेनोदियादि। एता उभयं संकलविकल्पात्मकं मनः ॥१६॥

नवसत्त्वादीन्मूल्यार्थं विनाहरियास्तद्विनाभिवृद्धिं शतितत्त्वानि महदहंकारे ब्रह्मरुद्रादंगीकृत्यत्वं देविना परमात्मना सह पंचविंशतिः। व्यक्तं विना चतुर्विंशतिः
 तिरिक्तेनानि न संख्यातत्वा नि सिद्धवत्स्वसत्ते कइत्यादिभूतसंख्या नि कथयति। सत्ते चेति। यत्र यस्मिन्पक्षे सत्ते वधात वरते देवंग एतन्मते
 रवा यथा शब्दादर्थः। बोधयत्येकीकारितात्पंच। पञ्चोक्ताननो मा ब्रह्मसप्तम उभेयाधारः अभिमन्यमाना भिमा भिना आधार आत्मा परमात्मा तिस
 सत्त्वं। ततः शब्देन ज्ञानात्माना वनु कृते देशे दिवा एय की कृते पदं नत्व मसवः पंचाणां देह इति देह भिमानी दिवा कः ज्ञानात्मा नाविति नवतत्वा
 नि। तानगद्यो दिते ब्रह्मात दा धारो हरिः स्मृत इति। सर्वदेहा भिमानी तु देहीनां तु दिवा क इति व। देह प्राणे पंचे दिवा एयौ तत्त्वानात्मा भ्या नवति यद्य
 सत्ते वधात वरति यार्थाः पंचरवादयः॥ तानात्मा भया धारस्ततो देहं दिवा सवः॥ २०॥ अतित्यत्रापि भूतानि पंचषष्ठः परः पुमान्॥
 दै तैर्मुक्त आत्मसंभूतेः सत्त्वं सत्त्वं मुपाविशत्॥ २१॥ चत्वार्येवेति तत्रापि तेन आपो न मात्मनः॥ जानाति ते रिदं जातं जन्मावय विनः
 खलु॥ २२॥ संख्याने सप्तदशके भूतमात्रं दिवा एयौ॥ पंचपंचैकमन सा आत्मा सप्तदशः स्मृतः॥ २३॥
 वा पागादीनां मनो धी नत्वेन मनसै कत्वं पंचश्रोत्रादी दिवा एयौ देह प्राणे परमात्माना सह तिनवा॥ २०॥ अतित्यत्रैवं संख्यानी। महदादि कारणानां कार्ये तु
 जेवेशेन पंचाकाशादिभूतानि परमपुरुषः षष्ठ इति षड्। नवसप्तत्रयोदशैः त्वेकेषां चित्कार्येणाकारणानु प्रवेशात् इति ज्ञेयं। आत्मवः संभूते स्तेरा
 काशादि पंच भूतेषु कः आत्मा इदं स्मृष्टा स मुपाविशत्॥ २१॥ चत्वार्येवेति तानि कानीत्यत्राह। नत्रापीति। तत्रापि पंच स्वय्यात्मनो ज्ञाता मिते जे आपो
 अभिति वी शि आत्मे क इति चत्वारि। अत्रंष्टि वी। अवयविन इदं जन्मेते षते ज आदि पितृ जातं यत्कं रचलु। अवयवी देहः॥ २२॥ सप्तदशके सैत्य
 रवा नित्वं गणानां पंच भूतानि पंचमात्राः पंचश्रोत्रादी दिवा एयौ। त्रिपंचदश एकेन मनसा सह आत्मा परमात्मा सप्तदश इति सप्तदशकं। भूतमात्रेत्यनेनै
 कादशात्त्वसंख्यानमपि ज्ञेयं। पंच भूतानि पंचमात्राश्चैकः परमात्मेति। भूतानि मात्राश्च परतत्वेकादशकं स्मृतमिति॥ २३॥

चोऽश संख्या नितत्वा नित इत् भूतमर्गे दिवा णिच पंचेव लुक् भूत तर्हि सर्वस्यात्के विशेष इत्यत उक्तं । आत्मनेति । आत्मनः सति धिस्थित्वात्मनः सत्ते यो
प्रेकत्वेन । आत्मनः सति धिस्थित्वात्वेन मनः सत्त्वं तु कृतः । उक्तो भवेत्तरात्मा तु तत्त्वं चोऽशं रूपं देव्युक्तेः । एवशाद्यो वीक्षा बोधकः । भूतानि पंचे दिवा णिच पंच
मन्मात्राव विविंश्चापि कथ्यते । ब्रह्मा परमात्मा चेति न यो दशतत्वा निभूते दिवा णिच मनो ब्रह्मा विष्णु रतयेव च । एवंच त्रयो चैदशो बाहुल्यत्वा
निमुनयो वरा इति । आत्मेति परमात्मा च विविंश्चापि कथ्यते । वायुर्मेनश्च देहश्च स्त्वयु मित्यपि कुत्रचित् इति च । उपसंहरति इति । ति । ॥ २५ ॥ उद्गुणं
तत्त्वसंख्या विषया लुपपत्तिशंकापरिहारास्थवर्णेन तद्दिषये निःशंकोपीदानीं प्रकृतिरेवाशंकते । प्रकृतिरिति । अत्र पुरुषो विष्णु इत्येकतेजोऽ

तद्दृष्ट्वा शसंख्यानं आसनामन उच्यते ॥ इति द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः
तं सर्वं न्यासं युक्तिमत्वाद् द्विदुषां किमशोभनं ॥ २५ ॥ उद्धव उवाच ॥ प्रकृतिरुपलब्धो भो यद्यप्यात्मबिलस्यो ॥ अन्योन्याद्यप्रयात्क
ष्ट्यादृश्यते नाभिदातयोः ॥ २६ ॥ प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्माना ॥ एतन्नेमुंडरीकाक्षमहांतं संशयहृदि ॥ २७ ॥ धेतुमर्हसि
पद्मेश बभौ भिस्तत्त्वेनैष ॥ २८ ॥

संज्ञातुतोयय^{या}मविक्षेणोस्वरूपतएवमित्रो॥अंतरंमिद्वेतिवेकह्यएयंप्रकीर्तितमिति॥अतोनेहसखंभेदः॥तथाप्यनयो^{न्यो}न्याया
अथात्रभिदानदृश्यते॥तत्तुतइतिवाद्याभिप्रायः॥१२४॥अन्योन्याभ्यत्वंविधेणोतिप्रकृताविति॥दिशब्दोद्देतो, हरेभ्रकृतेराधारत्वेनतत्तु
सत्त्वंप्रकृतेस्तदधीनत्वेनतदवतैरत्वमंतरेणानयो^{न्यो}न्याधारत्वमेवदृश्यतेइत्यस्मात्सम्मानंदमतेर्मैतंशयंछेत्तुमहर्षीत्यन्यथा॥पदे
शेत्यनेनहरेःप्रकृत्युक्तमत्त्वंकिंचकथ्येनितिज्ञानंनैप्युद्बोद्धौकविषयमंदाभित्वमात्मन्युपचरतीतिज्ञातव्यं॥१२५॥गंगावेत्तमः॥

सुत्रदेहो

अभिमानोऽस्तीकारो जन्मदन्तं तस्मिन्निर्माणमित्युक्तं इदं निष्प्रमाणाकलेन माया मयं किं न स्यादत्राह आत्मनो देहस्य वाप्ययमो जन्मनाशो पितृपुत्राभ्यां
हिंसाभ्यामनुमेयौ तयोऽपि यथास्वदेहो जातः पतन्माज्जन्मसिद्धं यथापि तदशरीरं न च पुत्रेण दष्टं यत्तस्मात्तदविप्रत्यक्षसिद्धं भवेदहस्यजननं नरये
सिद्धेरिति भावः अनुत हि देहस्य विद्यमानो जातो मृतरतिवन्तः शेषयत्वेन कथं यदपि यत्तदस्ति तत्राह भवाप्ययाविति वस्तुनो नित्यानां जीवानां जातो
हं मृतो हं मिति व्यपदिश्यमानो भवाप्ययो (अभिज्ञादयत्नस्ये) अभिज्ञादयं जातो मृतरति अभिमान इयमेव लक्षणां योस्तौ तथा हि यस्माद्वापदेश
इति भावः ॥५॥ अभिमाने मानमात्रं समर्थेनैव किं प्रयोजनमिति आशंक्य अभिमानपरित्यागे नैव संयमलक्षणेऽर्थ इति भवेनाह तरो रिति यस्त
रो जन्मसंयमोऽविजिगीषां बीजादिकाराश्च विद्वान्जानाति यथा तेन विदुषां तर्वा हि रवास्थित आत्मा तत्रियामकः परमात्मा च तरोर्विलक्ष

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयो भवाप्ययो ॥ भवाप्ययो ह्यवस्तुनामभिज्ञादयत्नस्ये ॥५॥ तरोर्विजिगीषां बीजां यो विद्वान् जन्मसंयमो ॥
तरोर्विलक्षणादहं इह जन्तोऽप्युक्तः ॥५॥ अहं तेरेवमात्मानं विद्या बुधः पुमान् ॥ तत्वेन स्पर्शानं स्रुतः संसारं प्रतिपद्यते ॥५॥

योगादहः एव देहस्य जन्मसंयमोऽविजिगीषां बीजादिकाराश्च विद्वान्जानाति यथा तेन विदुषां तर्वा हि रवास्थित आत्मा तत्रियामकः परमात्मा च तरोर्विलक्ष
यमं यानि सत्सर्वानां देहेर्भेदं जानातीति उक्तं किं प्रमाणमित्यतो वाह्यतरो रिति विदुः दर्शनं मानमित्यर्थः यो बीजविकारजन्मसंयमो विद्वान् तरोर्विलक्षणा
तत्तरोर्विलक्षणा यथा ह्यहं एव देहस्य जन्मसंयमोऽविजिगीषां बीजादिकाराश्च विद्वान्जानाति यथा तेन विदुषां तर्वा हि रवास्थित आत्मा तत्रियामकः परमात्मा च तरोर्विलक्ष
हं एव विकारिणो विद्याजि विदुषां तर्वा हि रवास्थित आत्मा तत्रियामकः परमात्मा च तरोर्विलक्षणा यथा ह्यहं एव देहस्य जन्मसंयमोऽविजिगीषां बीजादिकाराश्च विद्वान्जानाति यथा तेन विदुषां तर्वा हि रवास्थित आत्मा तत्रियामकः परमात्मा च तरोर्विलक्ष
हं प्रकृतेरिति प्रकृतेर्देहदेहात्मानं जीवे परमात्मानं वतत्वेन विविच्य सम्यक् मित्रमज्ञात्वा अतएव बुधः पुमान् संसारं प्रतिपद्यते अज्ञानेन मित्रमाहं स्य
इति स्पष्टी विषया शतरासत्त्वात् सूत्र ३ ॥५॥

भ्यां र

नाम
१२०

कृत

असंत विस्मृतिसोदाहरणं स्पष्टयति स्वप्नमिति तथा स्वप्नो देहः ३ अतः स्वप्न इह मनोस्थेव प्राक्तनमर्थं तद्विषयं चासौ स्वप्नादिदृक् न स्मरति
तथा तत्र देहोतराभिमाने सति स्वप्नपुरातनमात्मानं देहं न स्मरति इव शब्दः केषां चिन्महत्मानां स्मरणं भवतीत्यर्थः अस्मरणं कारण
माह अहं मिति च शब्द एवार्थः अप्रवृत्तश्चात्र न नूतने देहमेवाभिप्रेक्ष्यति तत्र तदस्ति यद्वा विषयाभिनिवेशेनैव स्पष्टयति स्वप्नमिति प्रा
क्तनं स्वप्नमनोरथं च यथा न स्मरति अस्मिन् तथा प्राक्तनं जन्माद्यनुभूतमर्थं विषयं च न स्मरति किंतु त्रिभिन्नमत्राह तत्रेति तत्र देहोतर

स्मि
त्र

स्वप्नमनोरथं चाथं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥ तत्र पूर्वमिवात्मानं मयै
महर्षे बानुपश्यति ॥५॥ इह शायस विज्ञायते विध्यं प्रातिवस्तुनि ॥

अनदिति त्यलं ज्ञायते तत्राह इह शः ५ दीनी तन कालवर्त्तमाना स्यति अधरं च कालवर्त्तमाना

प्राप्तो सर्वमज्ञादिमेवात्मानं अप्रवृत्तादिमिश्रानुपश्यतीति यस्मात्तस्माद्विषयाभिनिवेशावकारणमित्यर्थः ॥५॥ अत्र जीवस्थाना
दिनित्यत्वं देहस्य सादित्वेन नित्यत्वं तत्राभिमानानभिमानलक्षणे जन्ममृती इत्युक्तं तत्र जीवस्थानादिनित्यत्वे युक्तं मुक्तं तदेव कथं म
आह इह शोति वस्तु निजीवतत्वे विज्ञायते तत्र जीवस्थानादिनित्यत्वं देहस्य तदभावात् नो युक्तं
मुक्तं इह शायस तदति दीर्घस्य लोपोक्तं यः ४ क्षेपे दीर्घोप इति यद्वा नन्तरेण पुरुषार्थेन स्यात्तत्र क्षिप्रवर्तिनीयमिति तापनाय प्र
अत्रासति युक्तं दीर्घोप्यत इति सूत्रादत्रोत इति प्रयोगाच्चा ॥ ॥

३

वि
प्रथम

अथ पक्षे किं मिति न निवर्तते इति न त्राह अर्थ इति अर्थे दुःखितत्वादि लक्षणो विषये अविद्यमाने पितृसंस्तुतिं संस्तुष्टुः सिद्धादि प्रत्ययान निवर्तते इति वते
न पक्षे अविद्यमाने मिति न निवर्तते इति न त्राह अर्थ इति अर्थे दुःखितत्वादि लक्षणो विषये अविद्यमाने पितृसंस्तुतिं संस्तुष्टुः सिद्धादि प्रत्ययान निवर्तते इति वते
दृष्टुं दुरागाद्ये ध्यानात् स्व प्रेक्षायां गमस्वरुपायां गमिष्यमान निवर्तते उपादानादिव्यवहाराने नुमत्वात् अत्र यथा भवेत्त्यादि दृष्टानां
प्रपञ्चमिष्यात्वेन तात्पर्यं किं तु हेतुसंबन्धात् स्वरुपाणां जीवानां अहं दुःखितत्वादि प्रत्ययस्य यथा स्वतः शुद्धः शरीरेषु पिपातुमुत्तमप्रधानां हि
तद्विज्ञानविषयं येषां हि येषां मिष्यात्वं इदं तथेति संतोष्यं ॥५७॥ कलितमाह तस्मादिति अस्मन्नो जीवपरमात्मनो स्वरुपा अहं

लिप ३ न

अथ पक्षे विद्यमाने पितृसंस्तुति न निवर्तते ॥ ध्यामते विषयं पुंसः स्वप्नेन धीगमो यथा ॥५७॥ तस्मादुद्धवमाभुं स्वविषयानसंक्षिप्तं ये ॥
क आत्मयुगलानि यत्र प्रपञ्चं कश्चित् प्रमं ॥५८॥ द्विषो वमानि नः सद्धिः प्रलब्धाः शपिते पिता ॥ ता उतः सन्निहो वा दृष्ट्या वापदि हासितः ॥
॥५९॥ विद्वतो मूर्खितो वा ते वदुर्ध्वं प्रकृतः ॥ अयस्कामः कृष्णगत आत्मनात्मानमुदरे ॥ ६० ॥ उद्धव उवाच ॥ यथेवमनु बुधैर्वैद्यं
वदने वदतां वरा ॥ स दुःसह महे मन्ये आ ॥ त्वत्सदति क्रमं ॥ ६१ ॥ विदुषामपि विचित्रात्मनः कृतिर्हिवर्ती यसी ॥ अनेनैव निरतां ह्युतां
स्त्रिचरणलया ॥ ६२ ॥ इति श्रीभगवते महापुराणे एकादशस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ॥६३॥ ॥

न निष्यन्नैव कश्चिद्विदुः कुरुक्षेत्राजनि तं भ्रमं पश्य ॥५८॥ दुःसह विषयो पदवे पितृपरिहारस्य तो न कार्यः किं नु विषयेभ्यः प्रत्यहं मनसा स्वा
त्मानं संसारादुद्धे प्रयतेति शिष्ययति ॥ द्विषो वमानि नः सद्धिः प्रलब्धाः शपिते पिता ॥ ता उतः सन्निहो वा दृष्ट्या वापदि हासितः ॥
तव चरणलया स्त्रिचरणे कशलिने इतरेषां विदुषामप्यसता मात्मन्यतिक्रमं दुःसह मन्ये तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह प्रकृतिरिति ॥ ६० ॥
नैव वर्ती यसी ॥ अनेनैव निरतां ह्युतां ॥ ६१ ॥ इत्येकादशविवरणे द्वाविंशः ॥ ॥६२॥ ॥

द्वितीया

भक्तिमतेरेण सर्वसंन्यासः सूरवे हेतु दुःखहेतु इति एतस्मिन् ध्यमे समर्थयते तत्र दृष्टं कृष्णः उद्धवं किमाहेति राजानं सी शं कां परिहरति सर्वमि
ति आशंसित ॥ प्रहृष्टमिष्टापरिवृत्तायां कांसी कारित ॥ ११ ॥ किमाहेति तत्राह ॥ बाह्येति अन्नजीवराशौ बाह्यं तर्जनिः बाह्यं तः शत्रुशोषकरससाधुवै
साधुवैत्यभिमतं सज्जनो वा दुर्जनो रिते दुर्लभे भिन्नमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः समर्थः ॥ यदा यो दुर्लभे भिन्नमात्मानं समाधातुमीश्वरः
स साधुः स ज्ञानो वैकुण्ठः बाह्यं तर्जनिं हीति ॥ १२ ॥ अत्र श्रीकृष्णः सुखवाधायेति हासं वक्ति कथयतीति ॥ इह तत्त्वता दृष्टे विपाके फलं

श्रीशुक उवाच ॥ स एव मोक्षं सित उद्धवेन प्रागवतमुखेन दशाहं वयं ॥ स मां जपन् भृत्यवचो मुकुंदस्तमावभाषे अत्र गीयवीर्यः ॥ ११ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ बाह्यं तर्जनिं नो ह्यत्र साधुर्दुर्जनो रिते ॥ दुर्लभे भिन्नमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः समर्थः ॥ यदा यो दुर्लभे भिन्नमात्मानं समाधातुमीश्वरः
साधुर्दुर्लभे भिन्नमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः समर्थः ॥ यदा यो दुर्लभे भिन्नमात्मानं समाधातुमीश्वरः समर्थः ॥ यदा यो दुर्लभे भिन्नमात्मानं समाधातुमीश्वरः समर्थः ॥
माहिने ॥ १४ ॥ केन विद्विस्तु शांतिं परिभूतेन दुर्जेने ॥ स्मरता धितियुक्तं विपाके निजकमलाः ॥ १५ ॥ अर्वातिष्ठु द्विजः कश्चिदासीदाद्य
तमः प्रिया ॥ वार्ताहृतिः कदर्यस्तुत्तमी लुब्धोतिकोपनः ॥ १६ ॥ तात योतिष्यस्तस्य वदन्त्यात्रेणाप्यनर्हिताः ॥ ह्यन्ये वसन्ध आत्मापिका
लेकमेव रिते ॥ १७ ॥ दुःशीलस्य कदयस्य द्रुह्यतं पुत्रबांधवो ॥ दारा दुहितो भृत्या विषण्णान् च भूषियं ॥ १८ ॥ तात स्येनैव द्वावित्तस्य
सुतस्योपयलोक्तः ॥ धर्मकामविहीनस्य बुक्कुशुः पंचभागिनः ॥ १९ ॥

फलनिष्पत्तिं ॥ १५ ॥ वार्ताहृतिः कुसीदादि वैद्यजीवनोपायवाच ॥ कदर्यः दारिद्र्याभावेनोपेतं कुसीपरिवित्तस्य हावां ॥ १६ ॥ लुब्धो वै हेतुमा
ह ॥ तात यति ॥ अत्रैव मुत्पत्य माहस्येति निजधनजातमुत्पन्ननिधाय स्वयं धनं गृहेति च आत्मा स्वमेकमेव क्रीमे रशनादिभिः ॥ १७ ॥
पुत्रादिभिरपि कृतप्रियो न भवति किमुताप्येति भावो ॥ दुःशीलस्येति ॥ १८ ॥ न केवलं कुपितपुत्रो पुत्रादयः प्रियं वै रूपं वयता भाग्यभुजो
देवा अतीतिवन्ति ॥ तस्योर्थे यक्षपितृस्य यक्षपितृवदनुसो गवित्तस्य ॥ १९ ॥

ततः किमभूदत्राह तदवधानेन तेषां देवानां अपर्तोक्तोपेन विस्तरः कृमेण विनष्टः पुण्यसमूहः यस्य ततया पुण्यसमूहः पुण्यलक्षणं पुंजं
श्रीगोवायस्त्रिंशत्तं शिथिलं धनं ग। सुकृतनाशप्रसङ्गाह अर्थरति ॥ १० ॥ नाशप्रकारमाह तातयति नृपाधिवाभूरजित् ॥ ११ ॥ मोक्षस्य घनना
शो वैराग्यहेतु रित्याशयेनाह स रति ॥ १२ ॥ तपस्विनः संतापवतः ॥ १३ ॥ निवेद्य कारमा हसवेति आत्मदिह ॥ १४ ॥ यस्य मे न सुखायेत्युक्तं स्वयं

तदवधानं विस्तरस्तु पुण्यसमूहस्य भूरिद। अर्थोप्यगच्छति धनं बद्धाया सपरिश्रमः ॥ १० ॥ तातयोजगद्गुरुः किं च किं विदस्य च उद्व।
देवतः कालतः किं विदुस्त्रयं धो नृपाधिवा ॥ ११ ॥ सखंदमिणेन हेतुमैकाम विवर्जितः ॥ ३ ॥ पेक्षितमथ स्वजने स्थितामापदुरत्यया ॥ १२ ॥ त
स्पेयं ध्यायतो दीर्घमागां युस्तपस्विनः शिथिलो वाप्य कंठस्य निर्वदः सुमहान भूतः ॥ १३ ॥ सखो ह्येव मोक्षं वृथात्मा मे सुतपुषितः ॥
न धर्माय न कामाय यं दोषा ध्याया स हि दृष्टः ॥ १४ ॥ प्रायेणार्थः कदमो यो न सुखाय कदाचन ॥ १५ ॥ यात्मापता प्रायः नृपस्य चरका मुच ॥
॥ १५ ॥ यशो यशस्विनं शुद्धं ध्यायेत्पुलिनां गुणाः ॥ १६ ॥ स्वत्मापिता नृहं निश्चित्रा रूपमिवेक्षितं ॥ १७ ॥ अर्थस्य साधनेति उक्तं व
रस्यो व्यप। नाशोपभोग आयस्तस्मात्स्थिता फलो नृणां ॥ १८ ॥ स्तेयं हि सौ नृत्वं मृगा का मभोधः स्वयो मृदः मेदो वैरम विश्वा
तं संस्पृष्टा व्यसना निव ॥ १९ ॥ एते पश्यं दशानर्थार्थमूला मतानृणां ॥ तस्मादनर्थमर्थो रयं प्रयोषी हूतस्य जित् ॥ २० ॥

येया

ति ॥ २१ ॥ अर्थलोभोपियश आदिगुण सर्वस्व हा निरुदः इत्याह यश इति ॥ २२ ॥ श्वेतकुं ॥ २३ ॥ आत्मापतापेयित्युक्तं निरुणोति ॥ अर्थस्य
साधन इति साधन आयासः सिद्धे साधने उक्तं वरस्य एव त्रासविते यपेव चित्तानाशे त्रासः उपभोगे प्रमोदो भ्रंशः पिशाचकेशेनेति शेषः ॥ २४ ॥
किं च इदं वक्ष्यमाणं निब्रूया मे कारणं भवतीति ॥ भविनाहो स्तेयमिति ॥ स्वयो ईकारः मरो दर्पभेदो नृद्वेषी भानशराजादिभ्यो च संनानि विविधनि
सनाति ॥ २५ ॥ ततः किं ते व्यमज्ज हतस्मादिति ॥ २६ ॥

४ बुद्धिगुणान्दुःखादीन्परपन्ननुभवन्नेह दुःखीत्यादिममत्वेनानुकार्यते ४
४ हरिणेति शेषः दुःखशोकादयः सर्वे सैवो ४

तं सारता रं ममपि सत्त्वादिगुणनिमित्तमित्याह सत्त्वसंगादिति सत्त्वसंगात्मा वि क संगल क्युप्य कमेण दृष्ट्या दीनो प्रोति ॥ राजसाराजसकर्मणा
असुरगानुवाइ आसुरादिकं प्रोति ॥ तामसकर्मणा वसराक्षसादिपूतमिच्छा निवमा प्रोति ॥ २७ ॥ स्वतः सात्त्विकानां सुखदीनां दुःखित्वमितरेषां
सात्त्विकमित्यादिविपरीतानुभवः कथमत्राह नृत्वं इति यथारोकेन तं नादि कुर्वतः ॥ यश्च नृत्वं च वतान्पुरुषाननुकरोति नृत्वादि कुरोति एवमनीहो
पिदुःखाधनुभवा यो योपि बुद्धिगुणा इतीति ॥ सुखेताने तु जीवस्य शक्तिस्तेह सौख्ये ॥ विषये मेणासुराणां जीव बुद्धिगुणमतो रति ववनात् ॥

सत्त्वसंगादुषी नृदेवां रजसासुरमानुवान् ॥ तमसा भूततिर्यक् प्रामितो याति कर्म भिः ॥ २८ ॥ नृत्वं तोगा यतः पश्य
नृत्वं वानु करोति तान् ॥ एवं बुद्धिगुणान्यश्च नृत्वं नोप्यनु कार्यते ॥ २९ ॥ यथां भसा प्रचलनात्तयोपि चला इव ॥ वस्तु
आधाम्यमाणेन दृश्यते धाम्यती यम् ॥ ३० ॥ यथा मनो रथाधियो विषयानु भवीमवा ॥ स्वप्नदृष्टश्च दशो हितया संसारे भक्तिः ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ स्वतः सुखादिरूपा एवेतानां दुःखादिरूपत्वप्रत्ययो भ्रांत इत्येतं कडुदृष्टौ तैः समर्थमेत ॥ यथेत्यादिना ॥ यथा प्रचलतजनेन तिरित्याः
नृत्वं योपि चलाश्चलनधर्मवत इव दृश्यते यथा व भ्रा ममाणेन वस्तुभा भ्रम्यती व दृश्यते ॥ ३३ ॥ यथा व मनो र
यथि मनो रथविषयाः मृषा वथा ॥ यथा व स्वप्नदृष्टे ॥ विषयानुभवो विमृषा हि दशो हि उद्व ॥ आत्मनो जीव
स्य संसारोपि दृष्टा कल्पप्रयोजनः ॥ अजप्रयोजनं यत्र नृत्वं तदुच्यते इति वचनात् ॥ ३४ ॥

एवंतर्कमेव स्तस्य परमात्मप्रसादाय त्वैराग्यस्थेयं वक्ति किं धनैरिति मृत्युना कल्लेन ॥३॥ अत्र हेतुमाह विनेति एतदिहो विरक्तिलक्षणं नीतरत्नेन
तेन हेतुना येन हरिणा प्रसेनेति वा कीदृशो निर्बेदरहितः प्राह निर्बेदरति आत्मनः संसारनदीतरणं सुवर्तरी मृतः ॥२८॥ निर्बेदस्य किलक्षणं नित्यतः सं
यासरति न भिद्यं वक्ति सोहमिति शोषेण किं साध्यमत्रोह वदीति वाद्येन शोषेण संन्यासः कल्लेन निर्बेदसाधयेन तपसात्मनि परमात्मविषये

किं धनैर्धनदेवो किं कामैर्वा मदेकत ॥ मृत्युना प्रस्यमानस्य कर्म भिर्वेतज न्मदेः ॥ न संये भगवांस्तुष्टसर्वदेव मयो हरिः ॥ येन नीतो दशा
मेतं निर्बेदः ॥ आत्मनः प्रवः ॥ २९ ॥ सोहं कालावशेषेण शोषयिष्ये गमात्मनः ॥ अत्र मत्तो रिक्ता र्थे पुनरित्यसिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥ तत्र मत्ता मा
मृत्युमोदं न देवादिभुवनेश्वराः ॥ मुदं तेन त्रसणो लोके खद्वागः समसाधयत् ॥ ३० ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ॥ इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्या
वर्त्यो हि जसत्तमः ॥ ३ ॥ नृच्य हृदयग्रंथं शान्ते भिक्षुरभू मुनिः ॥ ३१ ॥ स च वारमहीमेतां संयतां मेन्द्रिया निहः ॥ भिक्षार्थेन रयामनसो ग
लक्षितो विश्रुतः ॥ ३२ ॥ तदेव प्रवयसं भिक्षुं मुपेत मज्जनाः ॥ हृत्तापये भवत् भद्रवद्भिः परिभूति भिक्षुः ॥ ३३ ॥ किंचिद्विषणुं न हृदये कपार्ज
कमउल्लो ॥ पीठं चैके क्षुद्रं च कृपां वीराणि कवेन ॥ ३४ ॥ प्रायश्च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्भुजेः ॥ अत्रैव भिक्षुसंपन्नं भुंजानस्य स
रितेदः ॥ ३५ ॥ मूत्रयंति चे पापिष्ठा बिष्टीकं स्य मूर्धनि ॥ यत्तवाचं वाचयंति ता उयंति न वक्ति ते ॥

सिद्धशानीत्यांतादृशमंगशोषणं करिष्यामीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नेह उं भव न मित्याह तत्रेति अलेन किं साध्यमिति न मनस्य मिति आह मूकते
नेति ॥ ३० ॥ विरज्यनेन किंकारी तत्राह इतीति हृदयग्रंथं मनस्येवार्थः ॥ ३१ ॥ अलेक्षितो अज्ञातः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ विषणुं दंडं विराणि जीर्णवस्त्रा
णि ॥ ३४ ॥ दर्शितानि प्रदाय पुनराददुः ॥ ३५ ॥ वाचयंति वादयंति ॥ ३६ ॥

नाम
१२३

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दोषादयं विदुर्बचनं कारयंति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ किं करो देवंपरिभूत रत्नैतत्राह परिभूत इति सात्विकी स्वाभाविकी ॥ ४१ ॥ कीदृशी गाथा मगाय
ते नितत्राह नमामिति अप्यंजनः परितो वर्तमानः तर्हि किं देवादय इति तत्र हानिदेवतेति देवता देवा आत्मा देह दृश्य हा आदि आद्य भूत हि किं कारण
त्राह मन इति यत्संसाधनं च परिवर्तयेत्तत्तमनः पारंकारणं मामनं तत्तत्तय ॥ ४२ ॥ मनसः कारणं विदुर्लोति मन इति ॥ प्राह तं विमशरीरं मंजु

क्षिती

तर्जयं परेयाभिस्तेनोय मिति वादिनः ॥ त्वधंति रज्जातं केचिद्वध्यतां बध्यतामिति ॥ ४३ ॥ क्षिपं त्येके वज्रानंतः पृथग्धर्मधजः ॥
ह्रीणविभ्रदमाह तिमग्रही त्वज्जने क्षितः ॥ ४४ ॥ अहो एव महासरो धृतिमाद्रगिरि उव ॥ मोनेन साधयत्यर्थं कवद्वनिश्चयः ॥
॥ ४५ ॥ इत्येके विदुर्बचनं केदेवोदयंति वा ॥ तव बंधुर्निष्ठुर्धुव्याक्ती उनकां दुज ॥ ४६ ॥ एवमभो विदुः स्वदेविके देहिके वयत् ॥ भो क
व्यमो त्वनो रिष्टं प्रातं प्रातं सनुध्यता ॥ ४७ ॥ परिभूत रं गाथा मगायत नरा धमे ॥ पानयद्रिः स्वधर्मस्थो र्तिमास्थाम सात्विकी ॥
॥ ४८ ॥ भिक्षुतवा ॥ नायं जने भिक्षुखदुःखं हेतुन देवतात्मा अहं कर्मकालाः ॥ मनः पारंकारणं मामनं ति संसारचक्रं परिभूयेद्यत् ॥
॥ ४९ ॥ मनो पुणं वेत्त जने वली यस्मिन्तश्च कर्मोणी विलक्षणानि ॥ शुक्लानि लक्षणां न्यथो हिता नितेभ्यः सर्वार्थगतयो भवति ॥ ५० ॥

येतस्मरुणस्थितं मनः सृष्टिकाले गुणानात्मनि सृजते वैसात्विकादिभेदेन त्रिविधा द्यवयवोपपत्तिं भवति इत्यर्थः ॥ अत एव वदीयः का
यं कारणं समर्थं तत्तत्तमात्मनः सात्विकादिभेदेन त्रिविधानि विलक्षणानि कर्मणि भवन्ति विलक्षणानि सुकृतिपिष्टेति शुक्लानीति तिस्रः
स्ते कर्मभ्यः सर्वार्थः शुक्ला दिवर्णयोग्या गतयो भवन्ति ॥ अनेन सर्वस्य सुरुवादीनां सुरुंकारणं मन इत्यवगतं ॥ ५० ॥

जीवन्मु

द्वितीयं राह नहीति। आत्मनो न्यतः दुःखकारणं नहि अहं दुःखीत्यामिति दुःखं दृश्यते यदितथापि तन्मृषा स्यात्। अन्यस्यात्मनो न दृष्टव्यमिह।
 न सुखमिति सुखं सुखात् सुखं दुःखं दुःखरूपं न भवति। दुःखं सुखं सुखरूपं न भवत्यतो भिमानं विना न्यत्रि रूपं अजमा णिकमिति विचारक
 स्मृत्तु ध्येत्यत्र यः जीवन्मुखात् सुखं न दुःखं विदिष्यते अतो भिमानो भिमाने न दुःखी भवति नास्ति वाक्यमत्र मानं। यद्वा यदि मनः
 सुखादिहेतुताहं तस्मादुक्तं हि मनो भिमाननिमित्तं तदुःखं विना तन्मृषा स्यात्। आत्मनो मनसो दुःखं स्यात् किं न स्यादेव कुतो जाह निज रति। स्व
 मनो धर्मो दुःखमात्मनो निज स्वभावो नहि। कुतः तदात्मनो न्यद्वितीयमानस्य कागतिराहमदीति। जपाकु सुमसा मीप्सा छेदस्वस्ते हि

न आत्मनो न्यद्वितीयमानस्य कागतिराहमदीति। जपाकु सुमसा मीप्सा छेदस्वस्ते हि
 न्निमात्मनो न्यजतस्य तैव ॥ ग्रहैर्ग्रहस्येव भवति पीडा कुध्येत कस्मै पुनस्तत्तनो न्य ॥ ५४ ॥

त्यमि वमृषा स्यादतो अन्यस्यात्मनो न्यतः। न सुखमिति जीवन्मुखात् सुखं न दुःखं विदिष्यते इत्यादि ॥ ५३ ॥ रभिमाननिमित्तं दुःखं
 मनस्वदशो यतीत्यगो कार्यं देहस्य दुःखादिहेतुत्वे बाधकमाह ग्रहा इति। ग्रहमाणत्वाद् ग्रहाः देहाः आत्मनो दुःखो निर्निमित्तं वेदविवेकद
 शायानस्तु अजस्य स्वतो जन्मादि रहितस्य न मम मतिविवेकेनैव जनस्य जीवस्येते देहाः दुःखादे निमित्तं स्युः। किं नैव न स्युः अतो ग्रहैर्देहै
 पीडो देहनिमित्तं पीडां ग्रहस्येव विषयग्रहणत्वात् स्युः न स्युः एव भवति मनो भिमाने सत्येवैतस्युः सत्येवैतस्युः सत्येवैतस्युः सत्येवैतस्युः सत्येवैतस्युः
 तीति ज्ञानानीकस्मै कुलेत्यत्र यः ॥ ५४ ॥

पः ३३४

नान ११६

न

ननु तर्हि मनः संमनं कर्तव्यं तच्चाशं कर्तव्यं किमिच्छाशं कर्तव्यं तत्राशं कर्तव्यमिति ज्ञानेनाह। मन इति। ज्ञानं विष्णुभ्ये त्वेदेव मनो यो भवति तत्र गुणभूतस्य
 मनसः पुरुषबन्धकत्वप्रकारकत्वमित्यतो ग्राह। मन इति। हिंसेन कृते द्वे ब्रह्मणो कस्य मनो याति वेशं क्वचित्। अयं सरस्वतिं वा विष्णुं वा तत्तत्प्रसादत
 रतिरागो प्रमाणमिति। विष्णुर्देहि तुरो भिन्नान्यस्य ब्रह्मणो याति। कुतो जाह। भीम इति। सहसः सहस्रं मन्त्रं शक्तिमत्तः सहस्रं यानति शक्तिमत्तः सहस्रं शक्ति
 त्रे भीमो दस्तकः इति विदुः मतं। ततः किमत्राह। त्रे विदुः वादी विना न्यत्रि तन्मनो न स्यात्। तानि कानि पात्रा तत्र देवः सहस्रं देवः सहस्रं
 भीमो देवस्य सात्विकमनसो देवो भिमानी यस्मात्तस्माद्देवो भिमन्यमानो वैकारिकमपि मनो द्विविधसात्विकं तामसमिति प्रथमं विष्णुर्देह
 वता प्रसादेन जन्मं हितीयं विष्णुप्रसादं विना दुर्जयं। विष्णुबन्धकालने भिना भिमन्यता ॥ ५५ ॥ अतो मित्रैर्देवैः सह विग्रहोऽस्तो भवतीत्याशयमाह।
 तमिति। अयमक्षराथः। अत्र जीवराशौ के विदिमृतास्तामसाः परापरादिदिग्न भिन्नास्तस्योक्तं तामसमनो लक्षणं शत्रु सुखविनाशिनं न विजित्य

मनो वशे न्यो ह भवति देवामनश्च नान्यस्य वशं स मेति। भीमो हि देवः सहस्रं सहीयान्नात्वा विषातत्वा हि देवदेवः ॥ ५५ ॥ तदु
 जयं शत्रुमसं युवेगमरुदुदितं विजित्वा के वित्। कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्ये मित्रैरुदासीन रिपु विहाय ॥ ५६ ॥ श्री ॥ ५६ ॥

न

मित्रैर्मर्त्यैरसदि यदुर्बुधैः कीदृशं शत्रुदुर्जयं दुष्टेन पापिना कालने भिना जितत्वाद्दुःशीलतत्वाज्जितुमशक्यत्वात् तदपगतद्वैतगंन सुवन्मुष्टिग्रहणा
 यार्थं नरुदुदितं निहितं ह्येव दुःखकरं अनेन शत्रुशरो विहतः। विष्णुप्रसादेन जन्मस्य ग्राह। उदासीनेति। विष्णुभक्त्युदसीनानां रिपुं मनु
 भक्ता तदुपास्तो यतमानानां मित्रैः प्रस्तुतसात्विकमनो विदुः यतामसमनः परमशरीः कथं युष्मत्तद्वितीयमाशंका। एकस्थानाधिपत्यवृत्ति
 नामपि युज्यते। अनेन परा मरीः सादृश्येनापि वस्तुनो रिपुनेनापि परिहृतव्या। एदा तन्मनसो भिना निनं कलने भिनं विजित्य मित्रैः
 दिव्यैर्बुधैः कीदृशं तं शत्रुं अनेन शत्रुमजित्वा मित्रकलहो बलकलहवत्परिहासहेतुरित्युक्तं भवति ॥ ५६ ॥

नपरस्तेन हि दृष्टोति न केन विदितं। यथा संसृतिरूपिणः संसारकरत्वावतः आत्मनो मनसो यथा द्वे दोषागो द्वंद्वारव्यराज्यहणं तथा स्य परतः पर
स्य हरे द्वे दोषागो ज्ञत्वा तारुते न केन भवेदयमिति भावेनाह एवमिति। एवं विज्ञानी एवं विधेयानि प्रत्यक्षं कृता दुष इवान्न विज्ञेति। ॥५॥ एवं विरक्तिः भ
गवदा विरक्तिद्वारा संसारनिवृत्तिरिति साह। एतामिति। मुकुंदोऽभिषेकवैयवा एतां परमात्मनिष्ठां मनः संयमन उक्षणो व्यवस्थितिमास्थाय स्थि

सिद्धे

न केन चिक्रापिकथं वनास्य द्वे दोषागः परतः परस्था। यथात्मनः स्वसृतिरूपिणस्यो देवप्रबुद्धेन विभेति प्रते ॥५॥ एतां समस्था
य परात्मनिष्ठा मध्यात्मिता एवेते मे महर्षिभिः ॥ अहं तस्मिन्मिदुरंत पारंत मो मुकुंदां धिनिषेवयेव ॥ ५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ निर्विघ्न
नष्टद्विगो गतक्रमः प्रवृत्तगोपयेत्मान इयं। निराकृताऽसद्विरपि स्वधर्मोदये पितो सो मुनिराहगाथा ॥ ५॥ सुखदुःखप्रदानान्यहं पु
रुषस्यात्मविभ्रमः ॥ भिन्नोदासीनरिपवः संसारे स्वमनस्ततः ॥ ५॥ तस्मात्सर्वोत्तमातात निष्ठहा ए मनो धिया। मय्यविशितया युक्त ए
ता नान्योगसंयतः ॥ ६॥ य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः। धारयन् श्रावयन् शृण्वन् हृदये वा भिभूषते ॥ ६॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥

रीत्यपरमात्मज्ञानलक्षणं वा प्राप्य अत्र प्रमाणा माह। अध्यासितामिति। संयमगुष्ठितानमः अज्ञाननिमित्तं संसारं ॥ ५॥ श्रुदेयं गार्थेति भा
वेनाह। निर्विघ्नेति ॥ ५॥ गाथायास्तोत्रयोर्माह। सुखेति। आत्मनिमनसि रूढो विविधभ्रम एव सुखदुःखप्रदः अन्योनैव ततो मित्रोदासीनरि
पुलक्षणायां संसारे स्वमनोऽस्वमनो हेतुकशोः ॥ मनो नियमयोगमाह। तस्मादिति। एतां वाच्यं न संयमनलक्षणं ॥ ६॥ फलमाह। य
इति ब्रह्मनिष्ठां ब्रह्मोत्कर्षज्ञानसर्वकमनो नियमलक्षणी ॥ ६॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥

रूप्यादियथा र्थज्ञानं मिथ्याज्ञाननिवर्तकमिति कथयत्यस्मिन्नध्याये ॥ तत्र यथोपि नैवोपरमेतेत्युक्तं विकल्पनिवर्तकोपायः कइत्युदवस्यहादेशो
कोपरि हतुं काम आह। अथेति। तारं यथा र्थज्ञानं। एतैः पुरातनैः विकल्पनिवर्तकत्वेन निश्चितं। ननु विकल्पेन तित्त्वरनीयसांख्यवचनं प्रतिज्ञातं संग
च्छते स एव न संभवति। तथाहि। किमुत्यादिप्रवृत्तिसाहचर्यविकल्पितमुतांतरालेनाद्यं स्वभावस्य निवृत्त्यनुपपत्तेरिति तत्राह। आसीदिति। अथो आरंभे
ह। हिसमपज्ञानमथैकमेव यथैवाथो विषयस्तथैव ज्ञानं विषयकमिति। कम्यवर्तमानमासीत्। किमेतन्मोक्षं भवति चेन्नोहं अतिकल्पितमिति। संश

श्रीभगवानुवाच ॥ अथेते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं सर्वविनिश्चितं ॥ यद्विज्ञायमानं सद्योजघादौ कल्पिकं
भ्रमं ॥ १॥ आसीद्ज्ञानमथोक्तं यथैकमेव विकल्पितं। यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतमुगेजना ॥ २॥

त

यविपर्यया विषयमुद्धं भवति। कस्मिन्काले इदमुत्पन्नं जाह। कृतमुगशते। तत्रापिकेदेत्यत उद्धं। आदाविति। संशयाद्यन्यथाभावः कस्मात्तद्भूदिति
तत्राह। वेदति। कृतमुगमारभ्यवेतामुगेजनाविवेकनिपुण इति यदा यस्मादिति शेषः। पुरुषबुद्धिदोर्ब्रह्मनिमित्तज्ञानस्यान्यथात्वसात्त्विकत्वे
न तदानीं तदानीं तदभावादेकप्रकारमेव ज्ञानमिति भावः। अथाथो नंतराप्यर्थविकल्पाभिमंगल इति स्पष्टं। यथैवाथैस्तथाज्ञानं ज्ञानार्थक्य
मुदाहृतं ॥ तथा कृतमुगे प्राप्तस्तद्व्यपुत्तुक्त्रविदः। इति वाक्यविविज्ञानावादिमतमत्रोच्यते इत्येतन्निरस्तं ॥ २॥ श्रीगुरवे नमः ॥

यो
६

द्वितीयेति कारणमत्राह तन्मयेति तत्संज्ञानोर्ध्वे कोनमिथो विरोध राहित्येन वा धितं ज्ञानं पश्चात्तत्तायां द्विधा रूढं वादो वेति संशयमापन्नं स
न भवत्संज्ञानं तद्वापरादा विदुमेवना न्यदिति विपरीतप्रत्ययेन संभवि प्रत्ययेन संभवि भवति त्वय्यसंभवे सतीति न संसृष्टं जातु खेचि
ति फलस्वभावोऽसंज्ञानं त्वेन सहा विकल्मसंभवात् चेत्तत्तस्यापि देवदत्तादित्यन्यतमस्या लुब्धु द्वित्वेन नैतवेदादिशब्दोपपत्त्यै स्वस्वरूपाव
गादुमशक्यत्वेन कारणत्वानुपपत्तस्तत्राद्यफलदानसमर्थनवेषम्यादिदोषविधुरेण सर्वज्ञेन कारणेन भाव्यमिति भावनाह नयेति।

तन्मया फलरूपेण केवलेन विकल्मिनी ॥ ५४ ॥
गादुमशक्यत्वेन कारणत्वानुपपत्तस्तत्राद्यफलदानसमर्थनवेषम्यादिदोषविधुरेण सर्वज्ञेन कारणेन भाव्यमिति भावनाह नयेति।

फलरूपमिति हितं कारयतीति फलरूपेण तन्मया मसादिजीवानां त्वस्वयोग्य आदि फलदोत्रेत्यर्थः केवलेन मया तथा स्थिति कल्पितं तन्मसादि
जीव बुद्धि मनुष्यत्वननेव कल्पितं अनंतशब्दराशिगोचरस्य हृत्तरस्य दुर्जेयत्वेन अश्रद्धयत्वेनेति भावेन ॥ ५५ ॥ वागिति शब्दो न गोचरो यो वागिति
नने गोचरस्ताप्यामुत्पाद्यमानत्वेन कल्पितमिति शेष इत्यत एवार्थः त्वमकमुभयं हृत्तरमिति यत्र तस्माद्वाङ्मनसो गोचरत्वाद् द्विधा भवेति ॥

वागिति

नाम
१२८

कर्मतावत्सुखदुःखयोर्हेतुरस्तथाप्यात्मने जीवस्य जज्ञे स भवतो न निष्टं स्यात्किमिति शेषः तर्हि कल्पेदमत्राह तद्विती। तदुःखादिकं
जज्ञे ज्ञात्मे के मनसि हि यस्मात्तत्र किमत्राह दिहृत्तने दिहेव तन्माने यस्व स्वतंत्रं परमात्मानं त्वस्व स्वस्वत्वेनेति स्वविदुः सुपण्डितः सुखात्कुरुपु
सुखः कुरुमेतु ध्येत किमेष कुप्यतीत्यत्राह नहीति जज्ञात्मकमन आद्यभिमान निमित्तदुःखादिकं कर्मफलं गहियस्मात्कर्मणो पितृकुप्यता य
द्वा कर्मफलं मन आद्ये अभिमान निमित्तदुःखादि स्वतस्तत्त्वमस्तीति ॥ ५५ ॥ यद्विदुः खदेहेतुः कालोस्तीति मतं तर्हि नित्यसुखरूपस्य
विवाकिनः आत्मनः किमनिष्टं तद्वत्तादात्मनो दुःखादिलक्षणमनिष्टं प्राप्तं आह तत्रेति तत्र तथा सत्यसो दुःखादिः तदात्मनो कालाधीन

स्व
न

कालाधीनं देहस्येति याते
आत्मनो नित्यत्वेन न प्राप्तं

कर्मसु हेतुः सुखदुःखयोर्हेतुः किमात्मनः सति जज्ञे जज्ञे दिहे स्वविमुक्तये सुपण्डितः कुप्येत कस्मै न हि कर्मफलं ॥ ५५ ॥
कालोस्तीति तदुःखादिकं कर्मफलं गहियस्मात्कर्मणो पितृकुप्यता य

त्वादिहस्य तद्दर्शनाच्च तयुद्धं देहस्य जज्ञे तत्तादाहरण मत्राह नोपेति तिलुप्तोपमेतत्तद्व्याप्रेस्ताप निमित्तं दुःखं तर्हि यथा त्वदिभूत्य
ताद्विमिति तदुःखं तजज्ञे तदवदेहस्य पिकालादिसर्वधो विद्यमाने पितृदुःखं युद्धं ननु तर्हि तदवतिनोदरेः सतदुःखं स्यादत्राह न परस्य
ति परस्य प्रकृतिविलक्षणस्य तदुःखं सर्वतस्य हरेस्तदुःखं नमुप्यते तस्माज्जीवस्य मनोभिमानसर्वदुःखकारणमेतः कस्मै कुप्येत तिस्रस्त
कालादिसंबंधादुःखं देहस्य युज्यते तस्यापि नैव दुःखं सजज्ञे तज्जिमेतदुःखं आत्मनः सुखरूपत्वाच्च दुःखं युज्यते क्वचित् तस्मात्कर्मोपमे
लोवदुःखं जीवो नान्यथा संप्रसादनं सौमनस्येनो रूपं तिलोवनगतदृशाः सर्वदेवस्थितेनेन सुखदुःखिनो नियंता तस्य वप्राणस्ततोपि
बलवत्तरात नियंता रश्मि साक्षात्परमानंदलक्षणा इति वाक्यमुक्ताभिप्राया ॥ ५६ ॥

संप्रत्यक्षविषयविषयीकरणमंतरेणानार्थेक्यमवरोच्यतइतिभावेनानार्थानामिमानिदेवतास्वरूपंवादाहमयो रिति। तयोस्तानार्थयोरेकतरोयोर्थोविवय
 तस्यैवप्रकृतिर्गोयत्रिनाम्याप्रकृत्याभिमान्यमानस्यर्थः साधिनस्वतंत्रेयाह। सति। साप्रकृतिरुभयोः उद्भवो विष्णुस्तयोभावि यो रात्रादेहप्रयत्नेश्वयस्याः
 सतिथामयाश्रियाप्रकृत्यानुयायाचेत्यर्थः। अन्यतमोभागे ज्ञानंयत्सोपिपुरुषेनाश्रया ब्रह्मणाभिमान्यमानस्यर्थः। सोऽप्युभयान्कल्पेन संधेयंमया
 श्रियावस्तुष्टः अनुयाय्येति धीयते। ज्ञानाभिमानिपुरुषसंबन्धसमुदाहृतः। अथाभिमानिप्रकृतिर्गोयत्रीसाप्रकृतिता। तयोर्निमानकाविष्णुः श्री
 श्रानुयायिकास्तृता। गोपुस्तु ब्रह्मणः पुत्रप्रकृतौ समजायत। त्रिगुणासमुद्दिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथागायत्री चैवसावित्री तथैव च सरस्वती। एवं त्रि
 साप्रकृतिरेकसत्त्वादिभेदतः। तानुवीचैः समुत्सृष्टं ब्रह्मणो कत्वमागतं। सत्त्वात्मिासमुद्दिष्टा वायुलोकप्रणायकः। तस्यपि सत्त्वं भगवाद्धारणाद्विष्णुरव्ययः।

तयोरेकतरोऽर्थेऽप्रकृतिः सोऽभयामिका। ज्ञानं च न्यतमो भागः पुरुषः सोऽभिधीयते। ॥४॥
 तमोरजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः। मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन वा। ॥५॥ वै

सत्त्वपुरुषस्वरूपः सत्त्वः समुदाहृतः। सत्त्वात्मनामहीश्वरेव सहजातश्च नुमेखः। तस्यापि पुत्रा इकारः सत्त्वानंत उदाहृतः। अनन्तादपि रुद्रो भू इत्यणश्चेति सत्त्वि
 धा विकारिको ब्रह्मजस्तैजसे वायुजः समुत्पन्नः। तामसो नंत जश्च स एके गुणभेदतः इति स्मृतिस्त्वकेन दिशेदेने केमत्र प्रमाणा मिति शक्तिरिति। प्र
 तित्तमसं प्रवचनं निजानाथैक्यादिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथादिनाया रव्यात् तमपि मंदमप्युपकारस्य किंचिद्व्याक्रियते। तथा हि। सत्त्वादीनां त्रौ
 गुणवमाभिमानिन्या उद्भव्या पुरुषप्रकृतं ब्रह्मणाय प्रारब्धजाते वा शब्दश्चार्थे तदनुमया उद्भव्या च पुरुषानुमतेन पुरुषेनाश्रया ब्रह्मणः स्वभूतः।
 रणया चक्षोभ्यमाणायाः तस्याः प्रकृतः तमोरजः सत्त्वमिति गुणभिमानानि वीशि रूपाणि गायत्री सावित्री सरस्वतिसंज्ञान्वयमवन् ॥५॥ ॥४॥

३ कथं न किंचेन संगतमि सतः तत्स्वरूपं प्रवर्ति। तमोरज इत्यारभ्य एव सांख्ये इतीतेन। वायुस्तु ब्रह्मणः पुत्रः प्रकृतौ समजायत। त्रिगुणात्मस

१ अपरोक्षेण दर्शनी मुहुर्तमात्रं स्थानं स्यात् १

रवत्तुष्टेऽनुर्विशतिस्तस्यैवैहदादितत्वेऽर्कं ह्यस्य मन्त्राह। ममेति। आपतनत्वं दर्शयति। तस्मिन्नेति। विदानं दशरीरस्तुत्रविष्टोऽहिरिस्तुत्रं। तत्राभेदं
तदेहाभूत्पद्मादापि चतुर्विधं। चतुर्मुखस्तु सवीड्यात्तदेहोमहातपाः। हरिस्तु सर्वमाप्ति। चतुर्देहो न तु क्वचित्। नेवास्त्यप्राकृतो देहः प्रादुर्भा
वेष्वपि क्वचित्। इत्यनेन। हरेस्तदेहो नास्तीति सायते। समभवं समीचीनतया त्वाप्तो भवेत्तत्त्वो भवानीत्यर्थः। १०॥ तपसा ज्ञानेन। ११॥ ३३ को
निवासस्थानं। त्रितयात्परमं मद्वादिदं। १२॥ कर्मभेदेन त्रिजोत्पात्तानभेदस्याह। त्रिजोत्पात्तमिति। १३॥ महर्लोकादिप्राप्तोक्तिं साधनमत्राह। यो
गस्थितिमिदं त्रितयात्प्राप्तिः। त्रैविध्यं। त्रैविध्यं महर्लोकादिकागतिः। भक्त्युदेकात्प्राप्तोक्तिं साधनमिदं। प्रवेशनं एवं ज्ञानं विनापि महर्लोकादि का

संज्ञा

१५ योऽपरोक्षेण

मया संज्ञोदिता भावाः सर्वे संज्ञाकारिणः। अत्र मुत्यादयामासुर्ममायतनमुत्तमं। १॥ तस्मिन्नुत्तममभवमंडे सलिलं संस्थितं। १॥ यमना
भ्यामभूत्तुष्टी विश्वास्त्यंतत्रात्मभूः। १०॥ सोऽसृजत्तपसा मुक्तेरजसा मदन्युय हाव। लोकान्दत्तपालांश्च विश्वात्माभूत्तु वस्व। इति त्रिधा। ११॥
देवानां लोकप्राप्तिं च भूतानां च भूतः पदं। मत्वादीनां च भूतः कः सिद्धानां त्रितयात्परं। १२॥ अधोसुराणां नागानां भूमेराकोऽसृजत्त
पुः। त्रिजोत्पात्तगतयः सर्वेऽर्कं त्रिगुणात्मनी। १३॥ योगस्थितेऽपि वस्तुतस्तस्य गतयो मळाः। महर्जनः तपः सत्यं भक्तिर्योगस्य
कागतिः। ततोऽर्कं क्रमाद्वैश्यानां द्विष्टोः प्रवेशनं। नित्यशोभनवद्विष्टोः हातानंततोऽर्कं। तानेनैव त्रैविध्यं। महर्लोकादिप्राप्तोक्तिं साधनमिदं।
तज्ज्ञानं परत्पुन्यते बुधेऽपि अपरोक्षदृष्टौ बुद्धेर्नित्यं यथात्र कलया। अपरोक्षदृष्टौ नित्यमेकमात्रा मुक्ता मुती। योगनाम्रासमुद्दिष्टध्यानं नित्यम
र्यदिति। तच्चतुर्भगव्या नित्यमपरोक्षदृष्टौ मुती। पादयोगं समुद्दिष्टध्यानं नित्यमरिबुद्धिर्न। परयोगादहर्लोकात्तनलोकरु योगतः। तपस्तत्तुतपे
कः प्राप्तेनान्यतः क्वचिदिति। तस्मात्तवाक्येन महर्लोकादिप्राप्तावधिसाधनं विशेषा अवर्गं न्याया। १४॥

कु मरुपादाय प्रवस्तुजावो विरुते परं ॥ आदि रंतो यते त्यहि स्तुत्य नमिधीयते ॥ १७ ॥ प्रवृत्ति स्तोत्रोपादानमाधारः पुरुषः परः ॥ सतो
मोर्विप भिर्यजकः कालो ब्रह्म तत्रितयं त्वह ॥ १८ ॥ सर्गः प्रवर्तते तावत्सर्वं सीर्येणानित्यशः ॥ महानुण विरगो र्धः स्थित्यंतो यावद्दीप्तयो ॥ १९ ॥

स्थितः

कालो

कालाख्यो विद्वत्सामयेन विमुक्तप्रकृत्यसिमानिन्यामहोऽक्षयं जीवनाग्नीश्रीरजे आत्मनिमयि विद्वत्वरति उद्वेगं लयमानोति आत्मस्वरूपं बलि आ
त्मनि आत्मा प्रणीतुः कलः प्रकृतिसंघविधुरोत्तमधिकश्च आत्मस्थो लब्ध्याधारः अतएव लब्ध्यादिभिः विकल्पापापलक्षणः संसृज्ज्ञानस्वरू
पः निष्पातावापगमोऽप्यस्य सत्येति वा ॥२७॥ कथितस्तथादिस्मरणान्प्रलमाह। एवमिति विकल्पापवमः विरुद्धकलनालक्षणमन्यथा
ज्ञानमनसोऽप्यनो हृदि बुद्धौऽन्त्याधेमुपसंहरति एव इति प्रतिबोधेन विपरीतकमेव संहारकथनं अनुबोधेन यथाक्रमेण सत्ये कथनं संशयग्रंथि
हेतुकः संसारवधेऽवनदहने अग्रेऽर्थात्मायमानः परावरादृशसवेतेन गायत्रीचैव सावित्री तथैव च सरस्वती। एवं विमलरूपा प्रकृतिर्जगत्पली प्रकी

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि प्रिये ॥ आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापापलक्षणः ॥३॥ एवमन्वीक्ष्य माणस्य कथं वै कलि
म को भ्रमः ॥ शीतलो हृदि तिष्ठेत्तयो श्रीवाको दयेतमः ॥२८॥ एव सारव्याविधिः प्रोक्तः संशययं हि हेतुकः। प्रतिलोमानुलो माभ्यां परा सा
वरदृशामया ॥२९॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकदश स्कंधे भगवदुद्भवसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ॥३॥ ॥

तिता ॥ महत्त्वात्मको ब्रह्मात्मा तत्र जीयते। गुणाधिकं पतिरपि तस्याः सत्त्वादिभेदतः। त्रिविधामूलरूपायां प्रकृत्यां साप्रतीयते प्रकृतिर्मूल
रूपा सा ब्रह्मपत्नी जगन्मयी। पुरुषाभिधे विरिचैतुस्वस्मिन्कालसंतके। कलाभिधे विरिचैतुमहालक्ष्म्या विलीयते जीवमायेति याना कुः
सावे सत्त्वादिभेदतः। त्रिविधैकमापद्य विष्णवे विलीयते। ह्येतत्तत्सामीप्यं लयोलक्ष्म्याः प्रकीर्तितः। पुरुषेणातिसामीप्यं प्रकृतेर्लय उच्यते। ब्र
ह्मावप्रकृतिश्चैव मुक्तौ विलयेतः। अतस्तौ अभिभेदे होतुज्ञानमात्रे समीपमावित्यादिप्रमाणसिद्धत्वादसर्वज्ञेन परमात्मे नमयन् प्रोक्तत्वादिद
बुभुभिरवश्यं या ह्यमिति प्रावः ॥२९॥ इत्येकादश स्कंधे धृतीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ॥

उक्तानाधिकारिणातिरिक्तवैयभिनेससत्तादिगुणानां वृत्तीवैयस्मिन्नध्यायेतत्रप्रथममिच्छावृत्तीराह। गुणानामिति सत्त्वादिगुणानामभिप्रायांयमध्येये
न गुणेन पुमान्पथाभेदेन ज्ञातं सतो मे स काशादिदं मुपधारय। इतराभ्यामभिप्रायां गुणवृत्तीराह। शमदति हिंसा ज्ञानेच्छातिरिक्तं ज्ञानं सत्त्वादिगुणानामभिप्रायांयमध्येये
गो निषिद्धस्य (असत्त्वादिनिषिद्धे घराहं नित्यं निरुतिरात्मप्रशंसावर्जनं धृतिविषयं चिन्तित्वानुदेगः येतु गुणाय स्वसंतिसत्तात्त्विकः सारव्यज्ञानाधिका
रीत्युक्तं। अनेन। १३। रजोगुणवृत्तीराह। कामदति। कामो विषयरागः इहानिषिद्धेष्टा। तद्व्याप्तं लब्धुः इतं मउक्तानं गीकारित्वं। आशाः धनाकांक्षा।
भिदा भेदकरणी। अन्यथा ज्ञानं वा। अतुरं दुःखं रजोगुणस्य दुःखं नाम सत्त्वदुःखं भेदनीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोक्तं। तदुक्तं (राजसेपियदा दुःखं तामस

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गुणानामप्यभिप्रायां पुमान्येन यथा भवेत्। तन्मेदं पुरुषवैयं दमुपधारय शंसतः॥ १४॥ शमोदमस्ति तिस्रोऽक्षतपःसत्यं
दयारुमृतिः। दुःखिः त्यागोऽसृहाश्च द्वाहीः क्षमा निरुतिर्धृतिः॥ १५॥ काम इहादमस्तद्व्याप्तं तं म आशी भिदां सुखं। मनो का होमशः श्रीति धा
सुखं वीर्यं बलं धामाः॥ १६॥ क्रोधो धो भो नृते हिंसा मया दं भो क्षमा कलि शो क मो हो विषादा न्नी विडाशा भीरु धमः॥ १७॥ सत्त्व रजस
श्चेताः तामसश्चानुसर्वशः॥ इत यो वलि न प्रोयाः सन्निपात मथोऽष्टगुणः॥ १८॥ सन्निपात स्तद्वृत्ति म मे यु दुवमामतिः॥ अवह र घ्नन्निपाते
मनो मथे दिवा सुभिः॥ १९॥

किमुतेति तत्। राजसे दुःखं वचनं तामसेति निवक्ष्येति। एवं विधे गुणो राजस इत्यर्थः॥ ३॥ तमो गुणवृत्तीराह। क्रोध इति। माया कपटं। आविद्यमानं। महिमा
प्रकटनं दमः। अस्थाने पि क्रोधो क्षमा कलि च कलह इति अज्ञानं मोहः। आशो लंका एवं विधुस्तामसाधिकारीति। १४। उक्तं वृत्तीः विविनक्ति सत्त्वस्येति। स
क्षिपते गुणानां मिश्रतां॥ १५॥ पुरुषनिष्ठतयाह। सन्निपात इति दिहे कलत्रं दोषो हं करो मम कारश्च सत्त्वादिगुणानां मिश्रतलक्षणं। मावाशश्चादयः ७

स
य

स त्रिपतेति मानो मोक्षदिया सुनिर्वहरो भिज्जानादित्तल्लो भवतीत्युक्तं विवृणोति धर्मेवेति यदासौ पुरुषो धर्मादोप्रापि विहितो भवति तदा तस्यास्य गुणानां सत्ति
रूपः अद्वा दिको भवति च धर्मे निष्ठा तदा धर्मकारी यदा कामे निष्ठा तदा कामी ॥ ८ ॥ अर्हं गृहस्थं मे पुमान् नृत्तिलक्षणं निष्ठां मनमानः स्वधर्मे चानु
तिष्ठेत्तत्र सा गुणानां सति मिति मित्ती भवति इत्येव्यवहारस्य स त्रिपातमूलत्वेयं सोत्तिकः इत्यादिकं च दत्तं इति न त्राह पुरुष मिति श्रमादिभिः किं मे पुरु
षं सत्त्व गुणमुक्तं अनुमायात् अनुमानेन जानीतु कामादिभिरप्येवं ॥ ९ ॥ स्वधर्मे च वसात्त्वादि विवेचन प्रकारं दर्शयति इत्यादिष्टो क द्दयेन ॥ १० ॥ आशीष
संपद भाशास्त्र नन सस्य नि सं धाया ॥ ११ ॥ २ वं वि धि भाग स्य गुण हेतु कत्वे त वा पित त्वात् कि मिति त त्राह सत्त्वमिति तत्त्वादयो गुणा उक्त वक्ष्यमाण विशेषापा

धर्मे चोर्ध्व कामे च यदासौ परिनिष्ठितः गुणानां सान्निकर्षो यं च द्वा रति ध नावह ॥ ७ ॥ प्रहृत्तिलक्षणं निष्ठां पुमान् अर्हं गृहस्थं मे ॥ स्वधर्मे चानु तिष्ठेत्त गुणानां स
मिति ईसा ॥ ८ ॥ पुरुषं सत्त्व सं युक्तं मनुमाया छमादिभिः कामादिभी रजो मुक्तं के धोद्ये स्त म सा वृत्तां ॥ ९ ॥ यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षां स्वधर्मे निष्ठां स
त्वमस्मिन् विद्यात्पुरुषं त्रिमेव व ॥ १० ॥ यदा आशीष आशास्य मां ये जन्तु स्वधर्मे निष्ठां रजः प्रवृत्तिं विद्यां हि सामत्वा स्यता मसं ॥ ११ ॥ सत्त्व रजस्तनं
इति गुणानि विस्मये न मे विज्ञायेस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते ॥ १२ ॥ यदेतरो जयेत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिष्यं तदा सुरेण युज्येत धर्मो नानादिभिः पुमा
न् ॥ १३ ॥ यदा जपेत्तमः सत्त्वं रजः तं गे भिदा बलं भ तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यथा स श्रिया ॥ १४ ॥ यदा जपेत्तमः सत्त्वं तमो मूढो ह्ययं जनः युज्येत शोकसाहा
भ्यां निद्रया हिंसाया शया ॥ १५ ॥

चैयलकारिच

दकानि वस्त्रे वस्त्रे च तन्ने हनुर्गर्भ विशेषणमाह विज्ञात इति भूतानामुपदानानां पां चानां समुदायरूप कीर्त्तनांतः करणैर्जीव्यतेत्यजत इति चिन्ता मम प्रहृ
त्यादि सं बंधा दित्या त्र जिते धुक्तं तत्संबंध सद्भावा दित्या ह ये स्थिति भूतानामुपदानानां सकाशा दुत्पन्ने चिन्ते भिष्यते सज्जमानो निबध्यत इति तस्मान्मम गुण
रुतानर्थोपपत्तिभावः ॥ सोऽस्मिन् सत्त्वत्वादि गुणानां रत्ने प्रपंचयति यदेति इतरो रजस्तमो सत्त्वस्य स्वरूपमाह भास्वरमिति रजस्तमः सत्त्वं गुणो जयेत्
रजः स्वभावमाह सत्त्वेति विषयसंगकारिभेदकादि चेतना कारितमो गुणो रजः सत्त्वं गुणो जयेत् आशास्य अति तृष्ट्या याम् इत्यनेन तमः स्वभावो दिति १५

यदा चित्तं प्रसन्नमिदं विद्यायां निर्दिष्टं राक्तादृष्टं देहं भयं मनो भयं गं व भवति तदा तत्समं दमत्तानं सत्वं विद्धि ॥१६॥ अथ या विदुर्बन्धनं न विवेत सो विषयाद नि
 र्दिष्टं भवति गोत्रात्वास्थी शरीरात्पुत्राणां वि० नृ० मृ० एते लोके निर्दिष्टं जरति निशाम्य पश्य ॥१७॥ भोगो गुणवत्तु प्रसारं स्पष्टयति तीदति यदा चित्तं प्रसन्नं
 कारणं अन्तःकरणं सिरत्नस्य त्वं अधना विलीयते चेतसो ग्रहणे बद्धं स्मरणं शक्तिं चेतनायां यद्गुणो अस्मत्समं यमनो नष्टं भवति तमः अज्ञानं सुनिर्गुणं
 ताव भवति तदा तमो गुणवत्तु नमुपधारय ॥१८॥ बुभुषुषा सत्त्वं मेव सेवनीयमिति भावेनाह ॥ एधमान इति ॥१९॥ तु ये मां वरुणा स्वरूपं विदुः उपाधसंगतं

यदा चित्तं प्रसन्नं देहं विद्यायां निर्दिष्टं देहं भयं मनो संगतं सत्त्वं विद्धि मत्पदं ॥१६॥ विदुर्बन्धनं न विवेत सो विषयाद नि
 र्दिष्टं भवति गोत्रात्वास्थी शरीरात्पुत्राणां वि० नृ० मृ० एते लोके निर्दिष्टं जरति निशाम्य पश्य ॥१७॥ भोगो गुणवत्तु प्रसारं स्पष्टयति तीदति यदा चित्तं प्रसन्नं
 कारणं अन्तःकरणं सिरत्नस्य त्वं अधना विलीयते चेतसो ग्रहणे बद्धं स्मरणं शक्तिं चेतनायां यद्गुणो अस्मत्समं यमनो नष्टं भवति तमः अज्ञानं सुनिर्गुणं
 ताव भवति तदा तमो गुणवत्तु नमुपधारय ॥१८॥ बुभुषुषा सत्त्वं मेव सेवनीयमिति भावेनाह ॥ एधमान इति ॥१९॥ तु ये मां वरुणा स्वरूपं विदुः उपाधसंगतं

वदन् भवति ॥२०॥ इतो पितृत्वमेव प्रयुज्यसाधनमित्याह उपरीति आ ब्रह्मणो ब्रह्मलोकं पर्यंतं ॥ आमुखादधतमः पर्यंतं अंतरवारिणः स्वर्गोदोचरेति ॥२१॥
 सत्त्वं सत्त्वगुणं प्रहृष्टं प्रलीनाः मृताः त्वं गुरुं सिरत्नं प्रहृष्टं यत्प्रेषति रजो लयाः तमो लया रत्नं तदेन न्यारव्यात् ॥ निर्गुणास्तम आदिगुणानभिभूता अहं
 तिक भक्तिस्थिनाः ॥२२॥ वाशदृष्टार्थं मदपेयात्वननिष्कलानुसंधानराहित्येन कर्मैतन्निर्जकर्मवर्णाश्रमविहितं कर्म सात्त्विकं कर्म ॥२३॥

नाम
१३३

गुण निमित्तं कर्म भेदं नि रूप्य ज्ञान भेदमाह केवलं मिति केवलं यथाशास्त्रे प्रतिपादितं तत्तद्विषयं ज्ञानं केवलं केवलमेव केवलं ज्ञानं सात्त्विकं ॥ अग्नि
 मादिकर्म निष्ठं प्राकृतं वादिर्मुखं न प्रियं वैषयिकं निर्गुणं मुक्तिं साधनं तदुक्तं मेरु एष साधनं यत्तन्निर्गुणं परिकीर्तितं ॥ यथाशास्त्रे कृतिज्ञानं केवलं ज्ञा
 नमुच्यते ॥ स्वदृष्टशास्त्रानुक्तं आदृष्टानां तु भक्तिगुणानां तु रोगो भावो विनिश्चिते तदाश्रयात् ॥ यथाशास्त्रे संधानं ज्ञानं वरिष्ठं प्रयुज्यमिति वा ॥२४॥
 इदानीं गुण निमित्तं क्षेत्र भेदमाह ॥ वनमिति ॥ मन्त्रिके तनं मदाश्रयं देवा लयादि ॥२५॥ इदानीं कर्तुं भेदमाह ॥ सात्त्विक इति ॥ असंगी कुरु कृतानि कामात्

केवलं सात्त्विकं ज्ञानं कर्म निष्ठं तु राजसं ॥ प्राकृतं तामसं सात्त्विकं मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतं ॥२६॥ वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते ॥ ताम
 सं द्युत सदनं मन्त्रिके तनु निर्गुणं ॥२७॥ सात्त्विकः कारको संगी रागा धो राजसः स्मृतः ॥ तामसः स्मृतिविषयो निर्गुणो मदयाश्रयः ॥२८॥
 सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्म श्रद्धा तु राजसी ॥ तामस्य धर्मे याश्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥२९॥ पथं युद्धं मनायस्तमाहायं सात्त्विकं स्म
 र्त्तं ॥ राजसं वेदिय प्रेष्टा मदीर्तदाश्रयः ॥३०॥

शास्त्र विषय
श्रुत

न कर्मणो कर्तेत्यर्थः ॥ स्मृतिविषयः ॥ अथ विदितकारित्वेन सत्त्वमेव स्वस्तः निर्गुणो मोक्षगामी ॥३१॥ श्रद्धा भेदमाह ॥ सात्त्विकीति ॥ अध्यात्मिकी
 यथाश्रुतं शास्त्रानुसंगेण याश्रद्धा परमात्मनि ॥ सात्त्विकी तदन्वयाप्यनुसंगेण निर्गुणा ॥ अथुत्वापि प्रमाणं यो वा सुदेव क संश्रयः स निर्गुणो
 भागवतः स मुद्दिष्टो मनीषिभिरिति स्मृतेः ॥ श्रुतशास्त्रश्रद्धा वत्तदनुसंगेण अश्रुतशास्त्रार्थं पुनरुक्तं प्रकारेण मत्सेवायां मत्सेवायां याश्रद्धा सति
 गुणान्दन्वस्याप्यनुसंगेण निर्गुणो लुक् ॥ आहार भेदमाह ॥ पथ्यमिति ॥ अनायस्तमः क्लिष्ट इदं प्रेष्टमिदं प्रितिकरं आर्तिं नामुचि ॥३२॥

सुखमेवमाह। सात्त्विकमिति अत्रोक्तं परोक्षज्ञानं शास्त्रावधारणं ज्ञानं यत्तस्मादात्मनो मते तानि दुर्बलं सुखं सात्त्विकं परोक्षज्ञानमात्रेण तद्व्यापकं
मदमात्रमप्यमदपरोक्षज्ञानं ननु सुखं निर्गुणं। अपरोक्षेण दर्शनं विष्टवत्प्रमं सुखं निर्विकल्पकं गमयन्तं तद्विदितं इति भागवतः स्वरूपसुरयमिदं नैव
तो नदी अथमित्युक्तं। ननु विष्टेण स्वरूपं सुखं केन विदितं। तस्यैव विषयत्वात् तत्सुखं वेति मय्यने। परोक्षज्ञानगोचरमादिव यत्स्वमनोगतं। अ
त आत्मो ह्यमित्येव सुखमाहुर्विदितं इति वा। २९॥ किं बहुना सर्वपदार्थास्त्रिगुणसंबन्धेन त्रिविधा इत्याह। इत्यमिति। फलस्वरूपं दिक्काष्ठं ज्ञानरादि

सात्त्विकं सुखमात्रेण विषयो ह्येतुराजसी। तामसं मोहदेव्यां च निर्गुणं मदया श्रयं। २९॥ इत्यं देशः फलकालो ज्ञानं कर्मवकारकः॥
अत्रावस्थाकृतिनिष्ठे गुणयोः सर्वे एव हि। ३०॥ सर्वगुणमया भावाः पुरुषा व्यक्तनिष्ठिताः। दृष्टं श्रुतं ननु ध्यायं दृष्टं वा पुरुषकं
३१॥ एतः संस्तवः पुंसां गुणकर्मनिबन्धनाः। मेने मे निर्जिताः सोम्य गुणा जीवेन विजिताः॥ ३२॥ भक्तियोगेन मन्त्रिणे मद्रावाय

अवस्था जायता दिलक्षणा कृतिः क्रिया निष्कृतं। सदेव विरले गतिः सर्व इति। पुरुषेण विष्टगुणा अव्यक्तेन प्रिया स्वयं विष्टिताः अवस्थापि
ताः सत्त्वादिस्तसंसारजोपायमाह। दृष्टमिति। वाचस्पत्येन शब्दार्थशास्त्रेण श्रुतं बुद्ध्या वशात् शब्दार्थरूपेण दृष्टं च परं ज्ञानं बुद्ध्या येन निरंतरं स्मरे
त्॥ ३१॥ अनेन ध्यानेन किं फलमत्राह। एतादृति एवमुपासे केन येन जीवेन विजिताः सत्त्वादिगुणो निर्जिताः तेन गुणकर्मनिबन्धनाः संस्तव
यश्च प्रागुक्ता निर्जिता भवन्तीति शेषः॥ ३२॥ ननु त्वत्प्राप्तिमंतरेण संस्तुतिर्जनेन किं तत्राह। भक्तीति॥ ३२॥

अविष्टा पुरुषा अम
पुत्रतादय

मथितमाह। तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोः संभवात् तस्मात्सतथातं व्यवधानेन। शास्त्रद्वारा ज्ञानं तानं अपरोक्षेण ज्ञातं विज्ञानं निर्गुणमिति संगिरते। सत्त्वा
णां ज्ञातमपि व्यवधानेनैव नुमुक्तिर्निर्गुणं प्रोक्तं व्यवधानेन सात्त्विकमित्युक्तं। चतुसंसारमोक्षो मद्रावः तस्मात्पुरुषदेहलक्ष्या सर्वोत्तमं मां विज्ञापय
एतसं गुणरूपेण मये वरणं धारिता यो नापुरुषो बहिर्विषयेषु नावरेव। अंतर एव दर्शयेत्पुत्राणां त्वविषये त्वेव नैवरेदित्यर्थः संसारस्यातत्त्वा दंतो ईत
स्मिन्मायि स्तोभेति वा। अंतरं धिदोर् इत्युक्ती न बरेन स्यात् इति वा। अंतो रूपं बसिते मृत्योस्वभावे यद्मात्मनीति। अंतरोमां न नावरेदिति वा॥ ३३॥ (ता
रुनि श्रीमद्भागवतटीकायां विजयधर्मीयेण काद्वारकधेपं विज्ञो ध्यायः॥ ॥ अंतरोमां न नावरेदिति वा॥ ३३॥ (ता
मिति हासप्रवृत्तिप्रवयस्य मित्रध्याये। तत्रादावुक्तं मित्रजलध्यानं फलं विधातुं जलनाय पुनरप्याह। मनुष्यमिति। मां ह्ययतीति मनुष्यस्य मुद्रायस्य तं मम लक्षणं

तस्मादेहमिमं ध्यातुं ज्ञानविज्ञानसंभवं। मये व वस्तुणां र्गो न वदिनो तस्मिन् श्वरेत्॥ ३४॥। इति श्रीभागवते महापुराणे स्कान्दपर्वणे भगवदु
दवसंवादे पंचविंशः॥ श्रीभगवानुवाच॥ मनुष्यस्य मितं कर्म त्वं मद्रावः स्थितः। जानंदपरमात्मनि मात्सुर्यं समुपैति मा॥ ३५॥
गुणमय्या जीवियोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया। गुणेषु मायाभाजेषु दृश्यमानेषु वस्तुतशा वने मानोपि पुमात्पुंज्यतां ननु निर्गुणोऽहं॥

सत्त्वातं मद्रावः भागवतसंस्तं आत्मस्थं हृदि स्थितं समुपैति दर्शनं नेति शेषः। दर्शयतीत्यर्थः दृष्टं तत्त्वस्य यावदेहं पातं स्थितिप्रकारमाह। गुणमय्येति।
पुमात्सत्ता नी अहं भवमंगलेः गुणेशब्दादिभिर्न युज्यते न संवध्यते योग्यता विरेकेणासेवनात्। तत्र कारणमाह। तनेति। परतत्त्वा परोक्षज्ञानं दर्शयतीति
मिष्टमाशुगममया सत्त्वादिगुणरूपमाजीपयोन्या लिंगशरीराख्यमायया विमुक्तस्तदभिमानरहित इत्यर्थः। नामानो नेषु प्रकृतिनिमित्तेषु वस्तुत
स्त्वातं येण दृश्यमानेषु गुणेषु शरीरेषु वर्तमानोपि। वस्तुतत्त्वं वस्तुतत्र मुद्रिष्टं मस्तत्र मवस्तुवेति बवद्वस्तुत्वत्वेन न मिथ्यात्वमुच्यते।
न हि तस्यैसाधनसावयीनिधानमेवार्थापनेति। ३५॥

कर्मो नियोग्यतातिरेकेण विषयनिषेधान्कोर्यमुक्तं किमुत्तानार्थिनेत्यत्रैकमुच्यते। संगमिति। शिरोदरवत्पर्ययतीति शिरोदरवत्पतेषामसत्ता
संगं ह्येहलक्षणीं न कुर्यात्। करणे बाधकमाह। तस्येति। तस्या सत् इति ज्ञातावेक्यवन्। अनेन विषयसंगेन कृतं चैति किं वक्तव्यमित्युक्तं भवति। ॥३॥
संगलक्षणां नर्थः कस्यचित्पुरुषकरोति निर्वेदश्च भूति उद्वस्यमानसं। शंकापरिहर्तुमेवोपायानमाह। उद्वहति। गाथां शिखां कस्वन्। जामे घरेति
छायेनेन ह्येताये मनसातिष्ठोदरवती सिमिश्राद्या बवहे विनीदस्वयति। वर्षया भिमानीः वर्षरात्री उद्विश्ययांती गणनी न वेद। अज्ञाने हेतुमाह।

संगं वक्तुं यदसत्। शिरोदरवत्पां क्वचित्। तस्यापि गतमर्थं धेतुं यंधानुगोधवत्। ॥४॥ ऐतः संघादिमांगाधामगायतहृद्ववाः। ॥३॥
श्रीविरहात्म्यं निर्विणः शोकसंयुतः। ॥४॥ त्यक्तात्मानं शोभीतां न प्रउभतवत्तपः। विलयज्ञत्वगाज्जुयधारेति छेति विलुप्तवः। ॥५॥ कामा
नतसो नुजुषेद्वस्तुकां प्रयया मिनीः। निवेदगेणानां मा। ॥६॥ ऐत उवाच। अहो मे मोहविस्तारः कामं क्लेशं लेवेतसः।
द्व्यागृहीतकीं वस्यतायुः स्वडा अनुसृजताः। ॥७॥ नारवेदा। ॥८॥ सूर्येणाभ्युदितो मृषा। मुषितो वर्षपूगानी वंदं हा निगता न्युता। ॥९॥

उपशान्तिमोहविस्तारः अज्ञानविस्तारः आयुः स्वडाः अहोरात्रविभ्रमः। ॥३॥ उक्तमेव विवृणोति। नाहमिति अहं कर्मपुगानी संख्यातयोग्यानिगतानि अ
हान्पुनरुद्विस्तृतान्यानि सयोदयादिना ज्ञातुं शक्यत्वात्। अमेतदत्राह। अभिमिमुक्त इति सूर्येणाभ्युदितो हंशः सूर्येणाभिनिर्मुक्तः का
लावर्त्य शरति मृषा विकृतानभावात्। कुतो ज्ञाह। मुषित इति सूर्येणाभ्युदितो हंशः सूर्येणाभिनिर्मुक्तः का
लावर्त्य शरति मृषा विकृतानभावात्। कुतो ज्ञाह। मुषित इति सूर्येणाभ्युदितो हंशः सूर्येणाभिनिर्मुक्तः का
लावर्त्य शरति मृषा विकृतानभावात्। कुतो ज्ञाह। मुषित इति सूर्येणाभ्युदितो हंशः सूर्येणाभिनिर्मुक्तः का

मुष्टे

नाम
१३५

पुनरपि पृष्टाहनुपत्राह। अहो इति। आसामनेहृतिगुणोवाकीं शृंगश्च कृत इति शेषः। ॥१०॥ कीडा मृगत्वं लक्षयति। सपरिच्छदमिति हृष्यश्चादिपस्त्रि
रोपेत्। ॥११॥ अनुभावादिगुणोस्त्रीसंगदोषत्वेन नरस्यादिति तत्राह। कुत इति। अनुभवस्तत्त्वनिश्चयः तेनः सामर्थ्यं शब्दयोगशक्तिविशेषः अनेन सं
गदोषमाहुर्न संसर्गमादतपुण्यं लुप्तं भवति। स्मरकायेत्यनेनानुगमेन हेतुरुच्यते। ॥१२॥ विद्यादयोपि संगदोषमाहुर्न प्रभवद्व्याहकिं विधेयति। ॥१३॥

अहो मे आत्मसंमोहायेनात्माया विना हतः। कीडा मृगश्च कृती निरेव शिरसामणिः। ॥१४॥ सपरिच्छदमात्मानं हित्वा त्वलमिवेक्ष्य रं। यांती
मिच्छसंवाच्यमनेन प्रउभतवदुदं नू। ॥१५॥ कुतस्तस्यानुभावेत्यात्मेन ईशत्वमेव च। सोऽवगच्छति स्त्रियं यांती स्मरकायविताडितः। ॥१६॥ किं
विद्यया किं तपसा किं त्यागेन मुतेन वा। किं विविक्तेन मोनेन ह्य। मियस्य मनो हतः। ॥१७॥ स्वाध्यायाकोविदं धिक्कर्म मूर्खपंडितमानिनी। विह
मीधरतां प्राप्य स्त्री। भिगेरवरवज्रितः। ॥१८॥ सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधसत्वा। न तस आत्मपरः कामोऽपि रोदुति मियया। ॥१९॥
पुंश्चत्मा परतन्मित्रं ज्ञानं न्यामो विनुं प्रभुः। आत्मरमेश्वरमृतेन गतमधोक्षजं। ॥२०॥ बोधितस्यापि देव्यामसूत्रं वा केन दुमते। मनोगता
महामोहो नापयत्यजितात्मनः। ॥२१॥

॥१३॥ ज्ञाननिर्वेदो राजा स्वात्मानं धिक्करोति स्वार्थस्येति। स्वार्थविषये। अकेविदं स्य प्रयोजनज्ञानपाटवरहितमित्यर्थः। ॥१४॥ आत्मपरः हृष्योने
कार्यत्वेन अत्र उतिशंका निवृत्त्येकाम इति। ॥१५॥ संसारकामवोरिगिराडि। गिराडिति मूर्खता। निष्प्राक्वनं कथं युक्तं इति तत्राह। आत्मा राम
नि। ॥१६॥ बोधकभावदिमभूदिति नेत्याह। बोधितस्येति। किनेतया वदित्यादिमुक्तं बोधनं। ॥१७॥

त्वद्वक्तिरिहमत्तमसनेष्वीतदनुदयेनाकिमजाह। तामेवाप्यनीति। ॥ मत्केऽसाधनोत्तमत्वमाह। भक्तिमिति। ॥ ११ ॥ एतमर्थं सोदाहरणमर्थयते। यथेति।
विभावसु मयिनिषेवमाणस्यशीतादिकं यथा न श्यति तथैवासाधुसत्पुरुषं सेवमानस्य मनोव्यासंगविनाशो भवतीत्यर्थः। ॥ १२ ॥ इतोपि सतः सेव्या इत्याह। निम
येति। तथा तिस्रः पुंसां परस्परमप्युमज्जता दृढानोरिका। ॥ १३ ॥ सत्त्वपि प्रधानसत्त्व इमेवेति सोदाहरणमाह। अत्र भक्तिमिति। लुप्तोपमेयं सुधितानां अत्र प्राणा
यथा प्रकृष्टवेषा प्रद। यथा प्रेत्यमरणानंतरं धर्मो विनैव। नृणां सुखामस्याद्यथावतीनां शरणं राक्षसा इमेव दत्तः संसारादिभ्यो जिनस्यारण्यं सतः

तायेऽथैवंतिगासीति धनुमेदंतिचादताः। मत्वरः अद्धानां भक्तिविदंति ते मयि। ॥ १४ ॥ भक्तिं तु ध्यातासाधो किमन्यदवशिष्यते। मप्यनंतग
णो ब्रह्मरूपानंदानुभवात्मनि। ॥ १५ ॥ यथा पश्यमाणास्य भगवंतं विभावसु। इति भवंतमेवेति साधुसंसेवतस्तथा। ॥ १६ ॥ निमज्जोन्मज्जती धी
नेभावासीति परायणं। संतो ब्रह्मविदः शांतानो देवेषु मज्जता। ॥ १७ ॥ अत्रादिप्राणिनां प्राणाश्चातीनां शरणं त्वद्। धर्मो विनं नृणां प्रेत्य संतो
५ नो विभ्यते रणं। ॥ १८ ॥ सेतो दिशोति वसुष्विवाहिरकैः समुधितः देवतायां ध्यासीतः फिनामाता इमेव च। ॥ १९ ॥ येन सेतो सेतयेव मुवे प्रयातो
क निस्पृहः। मुक्तसंगो महीमेनो आत्मारामश्च वारह। ॥ २० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पुनर्वर्गो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

ति। ॥ २१ ॥ यथा समुधित उदितो किं बहिः शुद्धिर्दशितया संतः आंतरं बहूदृष्टिं प्रातिबुद्धवनादित्यादधिकप्रयोजकत्वं सूचयति। सत्यधनो हिरिरित्यस्या
गतिः। कथमभ्युदित्याह। देवता इति देवतादयो मेवेत्यनेन सत्त्वधानत्वमेव गतं हरिर्दिति। विष्णोश्च सत्त्वधानत्वान्न सतां विद्यते परं। इत्याहुर्देवविदुः पक्षसि
सर्वधरेभ्यः। इति वाक्यं च शब्देन सूचयति। स्यात्कर्मकर्म मिति हासनसंगमेयति। चेतसेति। चेतसेन निरूप्यतेति शेषः। ॥ २२ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥

सोपाय
येन केन
सः
नमो ह

मि
यो
कर्मयोगानुष्ठानप्रकरणं पंचमं यत्किं कथ्यते। तत्रोद्बोधयेद्यथैव विद्यादिनासंक्षिप्तोक्तं। क्रियायोगो विस्तारतो विविदिषुः पृच्छति क्रियायोगं विद्यादि
ना। क्रियानुनिष्ठो विद्याविक्रियायां केनैव। कारणं भुज्जासुतं प्रधानं वेद्यं विन्यतो द्वैतमाह। भगवदाराधनामिति। असात्त्वताः सात्त्वतं त्रैलोक्यविधानवि
तुषः ते यथा कथमर्थेति। ॥ १ ॥ इदमेव ब्रह्मं किं किमन्यत्त्यादि सत्त्वाह। एतदिति। मुनयः एतद्भगवदाराधनं नानाभिः श्रयसं पुरुषार्थसाधनं सुहृदुःकरं
हमर्हवदिति। तदुक्तेः आद्यत्वेनाभिर्दिशति नारदत्वादिना। अंगिरसुतः आचार्यो हि हस्यति। ॥ २ ॥ इतोपि इमेवैतान् व्यनान् दिश्याह। निःसृतमिति त्वयि
वचनात्। विकल्पेन भगवत्कथं निर्णय इत्येतोवाह। निःसृतमिति। भवदास्य। असुरजनायान्यथावदधिवादीदृष्ट्या हत्वेनाह। दिव्यो रति। दिव्यात्त्वेन नास्मि

उद्वडवत्। ॥ क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो। येन त्वां येयथैव चित्सात्त्वतः सात्त्वतं च। ॥ १ ॥ एतद्वैतिमुमेषा मुकुर्निश्रयसंनृणां।
नारदो भगवत्पुत्रः आचार्यो गिरस्तुतः। ॥ २ ॥ निःसृतं मुखा भोजाद्यदाह भगवानजगत्पुत्रेभ्यो भृगुमुखादिभ्यो भगवान्भयः। ॥ ३ ॥ एत
द्वैतयेवैतानां माश्रमाणां च संमितं श्रयसा मुक्तमन्यस्त्रीश्रद्धाणां च माह। ॥ ४ ॥ एतत्कमलपत्राक्षकमेव धर्ममेव च। ॥ ५ ॥ भक्त्या यत्पुनरायत्र
हिविशेषेण च। ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच। न ह्येतानं तपस्य कर्मकां इत्येवोद्भव। संक्षिप्य वर्णयिष्ये मियथावदनुव्रवशः। ॥ ७ ॥

लत्वं सत्त्वयति। ॥ ८ ॥ इमं श्रुत्वा मर्त्या योऽस्तु नापरेषामधि कार इति न श्रेयमिति भावेनाह। एतद्वैतं सत्त्वयति। ॥ ९ ॥ अनेन कर्मवधविधौ सा
भावात्तानुष्ठानाह। मिति नेत्वाद। कर्मति। ॥ १० ॥ कर्मकां इत्यपारिमितत्वेन तद्भानस्य च दुःसाधनत्वेन मंदमतीनां तदुक्तानुष्ठानं दूरेत्सरितमित्युक्तं। इमां च
रायमिति नमति कुतुहलं तु यत्संक्षिप्ता कृतत्वं च परित्यज्यते न वदयामीत्याह। न हीति। कर्मकां इत्यपराजगमस्य च शब्देन समुच्चयः। किं तु कर्मा विद
वानंतपारत्नं सेवया अस्मदादिवुडि विषयत्वात्स्मिन्नर्थे। ॥ ११ ॥

सर्वैर्मुक्तकथो निबन्धनेऽं परस्परं बन्धुभावाद्भोसहशिरः मत्पादयोः कृत्वा ॥५६॥ शेषां मालासुतादिदानं शेषोस्त्रीधन्यस्मिन्नुपयुक्तं तं
मालासुतादिदानं स्त्रीनिपादः शेषं येषां दिषु यथाश्रद्धा तथा मन्त्रयेत् ॥५७॥ आर्वाणुभावतः प्रतिमासामथ्यात् ॥५८॥ ५९॥ प्रतिष्ठाप्य ह
मूर्तिं करणपूजां कलनारतम्यमाह प्रतिष्ठयेत्यादिनां मत्ताम्यनानिर्दुःखानेदानुवैष्णवा ॥५९॥ ५९॥ तापुनं विना प्रतिष्ठापिरेव साम्यतास्य

रतिवेत्तधावेऽत्रोतेहयौयौग्राहतेरणिस्तुत्वाप्रसीदभगवद्वरतिवेदितदेउवत्॥४५॥ शिरोमत्पदयोः कृत्वावदुभ्यां त्रपरस्यरे॥ प्रयत्नं
 पाहिमाभीशमीतमृत्युगृहाणीवात्॥४६॥ ततः शेषाभयादत्तां शिरस्त्राधापसाधुं॥ उदासयच्चदुःखं त्यज्योतिर्ज्योतिरिति धित्युन॥४७॥
 अवादिषुयथायत्रप्रदामोतत्रवाचेयेत्॥ सर्वभूतेष्वामनिचसर्वात्माहमवस्थितः॥४८॥ एवं क्रियायोगपथेऽपुनोचेदिकृत्वात्रि
 केः॥ अत्रोत्तुभावतः सिद्धिमनोविदित्यभीक्षितः॥४९॥ मदवीर्यं प्रतिष्ठोप्यमंदिंकारयेदहं॥ पुष्पोद्याननिरम्भाणि रजतत्रि
 त्तवाभ्यतां॥५०॥ प्रजहीनोऽपवादार्थमहापर्वसुचायेहं॥ क्षिप्रपणपुरग्रामावृत्त्वा मत्तार्थितामियात्॥५१॥ प्रलिखयासावेभो
 मंसमनाभुवनत्रयी॥ रजदिनां जलजलोद्विभिर्मत्साम्यतामियात्॥५२॥ मामेवं नैरपेक्ष्य एषा क्रियागेन विदति॥ स भक्तियोग
 लभते एवयः रजयेतमी॥५३॥ यस्वदत्तापरे हृत्ता हरेत सुरविप्रयोऽ॥ वृत्तिं सजायेत विदुः क्वकीणामयुतायुतं॥५४॥

एषादत्राह। मामेवेति। नैरेषेष्टेण भक्तियोगेनैवम। चिदांतिसाम्यलभते नन्वेवं। तार्हप्रतिमादिप्रजाव्यर्थेति। तत्राह। एवमिति। मयुर्वमष्टिर्ज
 यत्सभक्तियोगेनलभते। नमामाप्नोतीति शेषः। अनेन ज्ञानभक्तिद्वयेण प्रगवत्प्राप्तिरित्युक्तं भवति। ॥५७॥ देवस्वापहरणे महानुद
 ते
 षडस्याह। मइति। ॥५८॥

नाम
१६०

ने केवलं प्रणिमादिभिरनाकर्तुं रुद्धं फलं साहाय्यकं नृणामपि यथा योग्यं फलं भवतीत्याह। कर्तुं रिति। सारथेः कारयेतोऽप्येत्यर्थः फलमागिनो भवतीत्यर्थः। फलतारतम्यमाह। अथ शक्तिभूयसि महति त्वत्त्वं भूयो भवति ॥ ५४ ॥ । इति श्रीमद्भागवतटीकायां विनयध्वजीयव्याख्याने एकादशस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ॥ हरः परमस्वातंत्र्यं तदधीनसत्ताकत्वेन जगते स्वं तमस्वातंत्र्यमेतद्विशतत्वात्तानेनैतत्त्वबोधनियतं नानाभेदज्ञानेनैत्यादिकमुपदिशत्यस्मिन् अध्याये ॥ तत्रादौ दुर्जनस्वभावितद्वत्तपापकर्मप्रशंसने निंदाभ्यां सज्जनस्वभावतदनुष्ठितपुण्यकर्मस्तुत्यानिंदाभ्यां वाच्यमयमर्थमप्युक्तमेति शिष्यमतिपरस्वभावेत्यादिना। परोरिपरमात्मनोरित्यतः। परः शत्रुः जीवब्रह्मणोर्बहुक्षयसत्यतायाः असहमानित्वादिति शेषात्तस्मिन् स्वभावध्यानितदाकारेण निपापकर्मणोत्तमप्रशंसनप्रशंसयेति निंदयेच्च ॥ किंचापरः परमात्मा च परमेश्वरी नारायणोऽतोऽनायत्यस्तथातस्य

कर्तुं च सारथे हंतोरनुमोदितुं च ॥ कर्मणा भागिनः प्रेत्य भूयो मृत्युसित्तपत् ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठादशस्कंधे महापुरुषा
रधेन सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परस्वभावकर्मणि न प्रशंसे भगवयेत् ॥ विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण वा ॥ १ ॥
जलसिद्ध

महापरेशोर्कोवाज्ञाज्ञानीनस्य स्वभावेनावीर्यानिपुण्यकर्माणि चरन्ते नर्गह्येन्द्रस्वयं न गह्ये ॥ प्रसुतं प्रशंसयेत् ॥ एतादृशः पुरुषो दुर्लभ इति तत्राह ॥
विश्वमिति ॥ अद्वयैतनमापुस्त्वेषा हिरण्यगर्भेण सह स्थितं विश्वमेकेन परमात्मनात्मकेन्यासमेकस्मिन् पश्यन्त्यप्यथा ज्ञानित्वात् भवितुमात्रा न दु
र्लभ इति जनेन तथा पश्यत एवमप्यथा ज्ञानं भवतीत्युक्तं भवति ॥ प्रशंसन्ति च प्रशंस्यन्ते इत्येतत् ॥ ३ ॥ भवैयः कस्त्येतत्सुखात्पतत्यधो यः
प्रशंस्यन्ते प्रशंसन्ति धोयेन न निन्दते सेवितुं धोयाति यतो रिवदुदास इति वाक्यात् ॥ परस्वभावकर्मणो प्रशंसानि दावनकर्मणि प्रतीतार्थे किं न स्य
दिनीयं शंका हूरोक्तादिनेति ज्ञातव्या ॥ १॥

कर्म

५

सत्यसंकल्पेन सत्यकर्मो हि निरुक्तः कुहकेन परमेश्वरस्य सृष्टत्वादिदेहादिसर्वसत्यं न मिथ्या प्रकृतमिति भावेनाह ॥ ३ ॥ अत्रैवेति प्रकृत्याद्युपसृजं
न विना विसर्जनादिकं कथं सत्यं सत्यं च शब्दः परमात्मैवेदं सर्वं सृजति ॥ अतिहरति च ॥ विधा आख्यमेव स्वात्मैव सत्यं तत्रायेत
यनेव दीपादी पतिरवत् ॥ इत्यनेनैकं त्वविरोधिपरिहरति ॥ प्रभुरित्यनेन वमायुषेष्टतावंतं कालं स्यात्स्यामीति विवर्तनमेवात्मनश्चाशी
नाम्यदवत्तुस्वामित्वात्समर्थत्वं त्वेति सूचयति ॥ दीपादी पतिरवत्तुस्वामित्वात्समर्थत्वं त्वेति सूचयति ॥ एतावत्कालमाश्रयेमानुषेष्टमिति विवर्तनं ॥ विधा
स्वाणं स मुदिष्टं स्वस्यैव स्वयं यवत् ॥ दीपादी पतिरवत्तुस्वामित्वात्समर्थत्वं त्वेति सूचयति ॥ अविद्यायादिसमतिः स्वात्मानं सृजतीत्यादिभिरु
त निरस्तमित्यादि बोध्यं ॥ इत्यनेन दीपांतरस्य दीपदेवकी भावश्च संहतिरिति वचनात् ॥ अविद्यायादिसमतिः स्वात्मानं सृजतीत्यादिभिरु
यं मादाय सत्यमेवावशिष्यते इत्युक्तेः ॥ ५ ॥ ननु हिरण्यगर्भादिश्च सृष्टत्वादिवादि निवेदेनाप्रतिपत्तिरिति चेन्नैव सृष्टत्वादिकं मवधी यत इति प्रां

॥ आत्मेव तदिदं विश्वं सृजते सृजति प्रभुः ॥ अयं तत्रानि विधा आख्यमेव स्वात्मैव सत्यं तत्रायेत ॥ ५ ॥
तस्माज्ज्ञात्वा नो मुष्माद न्यो भावो निरूपतः ॥ निरूपितेयं त्रिविधा निर्मा मतिरात्मनि ॥ ७ ॥

तस्मादिति

धिकुर्वन्नपरिहरनुपसंहरति ॥ तस्माज्ज्ञात्वा नो मुष्माद न्यो भावो निरूपतः ॥ निरूपितेयं त्रिविधा निर्मा मतिरात्मनि ॥ ७ ॥
कुत्रापि वेदस्य च यथा स्यात्स्वात्मैव सत्यं तत्रायेत ॥ इति चेत् प्रा मा श्रितं तस्मादात्मनः परमेश्वरस्य भावः सृष्ट्यादिकर्तानि निरूपितः
सृष्टिस्थितिः संहाराभावनं समुदाहृतं तद्यः सरोक्षिपुरुषः सभाव इति कीर्तितं तत्रायेत ॥ भावः सृष्ट्यादिकर्तृत्वशब्दाद्येति चेन्नैव निरूपितः
याः ॥ परिहारो यात इति तत्राह ॥ निरूपितेति चेन्नैव सृष्टिस्थितिः संहाराभावनं समुदाहृतं तद्यः सरोक्षिपुरुषः सभाव इति कीर्तितं तत्रायेत ॥ भावः सृष्ट्यादिकर्तृत्वशब्दाद्येति चेन्नैव निरूपितः
व हि संहारो स्थितिश्च परमात्मनः निरूपितानि निरूपितः प्रमाणभेदेन इति विविधा मतिः ॥ इति चेन्नैव निरूपितः निर्मा मतिरात्मनि ॥ ७ ॥
ननु पिते व पुत्रादेश्वरिश्च दिकर्तृत्वः किं न स्यादित्यतो वाह ॥ तस्मादिति ॥

नाम
१४२

ननु के ते न हरेः
पपतेः कार्येषु मुख्यकारणत्वेन बध्ते ॥ परस्वभावेत्यादिभिः
क्षितविज्ञानफलमाह ॥ एतद्दिद्वानिति मनुदितमेतद्दिद्वान्
सूर्यवदित्युक्तं दा

परमात्मनः सत्त्वादिगुणरहितत्वादन्यतः सृष्ट्यादिकं नमुक्तं ॥ गुणस्य गुणवत्त्वादन्यत्पुनस्तत्त्वादिगुणरहितत्वादन्यतः सृष्ट्यादिकं नमुक्तं ॥ गुणस्य गुणवत्त्वादन्यत्पुनस्तत्त्वादिगुणरहितत्वादन्यतः
सृष्टिः संहार इति त्रिविधं सत्त्वादिगुणरहितत्वादन्यतः सृष्ट्यादिकं नमुक्तं ॥ गुणस्य गुणवत्त्वादन्यत्पुनस्तत्त्वादिगुणरहितत्वादन्यतः सृष्ट्यादिकं नमुक्तं ॥ गुणस्य गुणवत्त्वादन्यत्पुनस्तत्त्वादिगुणरहितत्वादन्यतः
सर्वदा निर्गुणस्यास्य सगुणास्य शुक्लतो न्येत रति ॥ अतो विशेषः कल्प्यत इति ॥ अनेन सत्त्वादिगुणेषु कारणत्वेन सिद्धेयुः श्रमस्यो भावो नास्ति ॥ तिसमं
संस्थादितीयमाशंकापटन ॥ विद्वदिति पुरुषार्थोपायोगेति वादिहमेवावश्यं ज्ञेयमिति निर्धारयति ॥ माययेत्यनेन गुणानामवेतनत्वेन स्वतः प्रकृत्यनुष्ठितिः

इदं गुणमयो वादु त्रिविधं माययाहृतं ॥ ७ ॥ एतद्दिद्वान्मुदितं ज्ञाने विज्ञानेनेपुणः ॥ निर्वदिति च नस्तोति लोके वरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥
प्रत्यक्षेणो नुमानेन निगमेनात्मसंविदा ॥ अत एव सत्तात्मासि संशो विचरेदिह ॥ ९ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ नेवात्मनो न देहस्य स
स्वति इह दृश्योः ॥ अनात्मस्वदृशो रीश कल्पेन मुपलभ्यते ॥ १० ॥

कथमित्येतो विहृणोति ॥ प्रत्यक्षेणेति ॥ प्रत्याक्षादिप्रमाणवलेनेदं गुणमसंयय माद्यंत बत्वात् समर्थमस्वतंत्रमिति ज्ञात्वा ॥ असमर्थं असद्योक्तं समर्थं
सत्यकीर्तितमिति वचनादासत्त्वं न भूत्सु मत्राभिप्रेतं ॥ इजगत्त्रैवित्रिः संगो मिलेपः निगमेन वेदेनात्मसंविदासादिगुणा ॥ १० ॥ स्वप्रकाशत्वेनैव
त्वेनेदं परमात्मनो ॥ सत्तात्मासि संशो विचरेदिह ॥ ९ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ नेवात्मनो न देहस्य स
हेतुतदेहस्य दृश्योः ॥ अनात्मस्वदृशो रीश कल्पेन मुपलभ्यते ॥ १० ॥
सुनिरूपलभ्यते ॥ ११ ॥

नित्यानंद

देहस्य त्वद्वरेरियमपिन युज्यत इत्याह आत्मेति। अभिवदीधरः दान् वददेहः जीनपसस्तु परमात्मकोटौ तर्कत्वात् एवमुक्तः। कस्येति पुनरुक्तिः
 स्वयंपरिहारनञ्ज्यार्था॥१२॥ जीवस्यैव संसृतिरिति भावेनाह। यावदिति। आत्मनो जीवस्यैव देहे कियमाणः संनिकर्षणं संबन्धः तावत्संसारः कस्येत्यतः दिव्य
 उक्तं। अभिवेकिन इति विशेषणार्थे। किं नो मोक्षहेतुत्वात् फलवानपि। फलवान्मोक्षहेतुत्वात् नित्यानंदोऽप्येव। जीवात्
 नस्तु संसारः स्वप्रवृत्तवत्तत्। इति वचनात्। संसृत्तभावेनैव फलरूपत्वात्। अर्थमेव संसार इति अवधारयति॥१३॥ अर्थेयं। इति। अपिशब्दोऽत्र फलार्थः।
 उच्यते निःफलत्वं नमदत्तफलं भवेदिति वचनात्। अर्थे अभिवेकिनपि। अस्मात्संसारोऽयं जनाभावेऽपि पुंसः संसृतिर्न वर्तते। तत्रेदं निमित्तं।

आत्माव्ययगुणः शुद्धः स्वयं ज्योतिरनाहतः॥ अभिवदामुपरि देहं कस्येति संसृतिः॥१२॥ श्रीमद्गवानुवाच॥॥ यावेदेहं दिव्यप्रोणे
 शुभनः स प्रिकर्षणं॥ संसारः फलवांस्तावद्व्याप्य विवेकिनः॥१३॥ अर्थेऽप्यभिवेकिनपि संसृतिर्न वर्तते॥ व्याप्यतो विवकां सस्यत्वेन
 योगमोयथा॥१४॥ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रत्यक्षोऽवकनं धृष्टम्॥ तद्वत्प्रतिबुद्धस्यैव मोहाय कलने॥१५॥

ध्यायते विषयानिति। कथमिवा। अस्य स्वप्रदर्शिनो यथा नैर्ध्यायते। गमप्रयोजनविधुरव्यवहारावाप्तिर्भवति। अत्रापि निमित्तं। ध्यायत इति। मया स्व
 प्रार्थानामस्थिरत्वेऽपि निरंतरं विषयानुस्मरणं संस्कारसंततानां गमो न निवर्तते। एवं संसारोऽपि। अत्रानि एव संसारो नर्थकरो न जानि न स्यात्। य
 थादीति। अप्रतिबुद्धस्यैव प्रावस्थां मास्थितस्य यथा प्रत्यापो वकनं धृष्टं। तद्वत्प्रतिबुद्धस्यैव मोहाय कलने। एवं संसृतिरजानिना गमर्थस्य
 उच्यते। नित्यानंदोऽपि मोहाय नैव विषयलो लुपेन दुर्जनस्या फलः। स ज्ञानस्य स्वस्वपानं दापेक्षया फलोऽपि मङ्गलानेन स्वस्वपानं दसाधनत्वेन सफलत्वात् दत्त
 फल इति हेतुः संसारस्य व्यवहाराद्यैः पुनर्वचनमिति भावः॥१५॥

नाम
१४३

सर्वेषां मनःस्थितत्वात् सर्वमादत्तं सत्यं तदात्मा बहुलैः कर्मभिश्चाराद्व्याप्यं निर्धस्य स तथा।

जीवस्यापि संसारः आभिमानिक एव न स्थाभा विदुः अन्धधामनिवृत्तिसाधो विधानानुपपत्तिरित्याशयेनाह। शोकेति। शोकादयोजनमृत्युश्चाहंकारस्यैव
 काशज्जीवस्यैव संसृते। न स्वतः। परमात्मन स्वतः। भिमानात्सुतरामसंभव इत्यर्थः। परमात्मन एव निषेधो न जीवस्यैव तत्। अहंकारस्यैव काशात् हेतुना क
 नः स्वतः अहंकारात् संसारो भवेत्। जीवस्यैव स्वतः। कुतश्चिदानंदनोः स्वस्वेषां युतस्य तः रम्येन निरस्तं॥१६॥ कया सुक्या जीवस्यैव संसार इति वदति हेतु
 देहे दिव्यप्राणमनसो संज्ञातो भिमानो यत्स्वतः। स्वतः महा नित्यादधिकारनामभिः बहुधा पुराणे सुगीतं। कालतंत्रः काला भिमानो दुर्गो धीनः जीवः पुरुषः
 हिरण्यगर्भोऽपि संसार आधावति किमुताये जीवा इति हेतुस्यैव स्वतः। एतत्तु जीवस्यैव संसार इति निश्चीयते। संसारयुक्तं ब्रह्मापि सर्वजीवैश्च संसारः।
 विष्णुवर्धनः सदाज्ञाने। किमुताये स्वतः। इति। अनेन जीवोपाध्याय विज्ञस्य परमात्मनः संसार इति मतं निरस्तमिति ज्ञातव्यं॥१७॥ नैव प्रवृत्त्य संसारस्य ल

शोकादयः भयक्रोधो भवो हार एहादयः अहंकारस्यैव हेतुजन्ममृत्युश्चाहंकारस्यैव॥१६॥ देहे दिव्यप्राणमनो भिमानो जीवो नरात्मा गुणैः कर्मभिः स्वतः
 हानिपुरुषेण तः संसार आधावति कालतंत्रः॥१७॥ अन्तर्मेतद्बुद्धिरुत्तमो वचः प्राणशरीरकर्म। ज्ञानात्सोपासनमासितेन चित्त्वा नु निगो विरत्यतः॥१८॥

समुद्देशः कथंकारं स्यादत्राह। अमूलमिति। बुनिर्विरतरानुस्मरणसमर्थः। पुरुषः एतत्संसारकारणमज्ञानं दुष्टासनं यत्नातत्त्वात् निशितेन ज्ञानेन चित्त्वा पुनः त
 वात्तुल्यानिः संगो भूत्वा गो विरति। यावच्छरीरं मितिशेषः। यदज्ञानेनोत्पन्नं ज्ञानेन निवर्तत इति तत्करं एमाह। अमूलमिति। विष्णुकारणक कर्म मूलं। बलवत्कारणेन
 जन्मस्थानेन हतिः कथमिति। यो ज्ञानेन परिदृष्टान स्यापितकारणकत्वात्। अज्ञानस्य तत्कारणकत्वे कथितं युक्तं तदेव कथमित्यत उक्तं। बुद्धिरिति। मनु आदिषु
 सति। हितं बुद्धिरिति। न सत्यते नंदे दृष्टानुगुणं निरूप्यते। तेनैव तद्वत्तु बुद्धिरुत्तमं। मेनेवचः प्राणशरीराणि कर्मविवयो यत्तत्तथा। अहंमेतावत्केत्याद्या

निधानं
 कारेण जायमानमित्यर्थः॥१८॥

वि

न यदि कश्चित्त्वा रश्मि कर्मवशात्तति विवपश्यति तथा पि स्वर्तु न मान पश्यतीत्याह। यदि स्मेति यदि स्मरणा वासनया हेर रन्यद सदिं द्रियार्थ ममंगत्
मिं द्रिय विषय देहो हा दिजगत् कर्म निबंधन तया पश्यति मनीषी तया पि वस्तु तयो स्वर्तु तया न मन्यते। तत्तु तदस्य त उक्तं नानेति तत्स्वर्तु त्वं नानो
नुमानेनोत्पत्त्यादि मत्व विधाने नुमानेन विरुद्धे हि। एत मर्थे निदर्शयति स्व प्रामिति। यथा स्वप्न दृक् स्वप्ना दुष्टा य स्थित स्ति दधान अनित्य परत रो
अं स्वप्न जायत्वेन न मन्यते। स्वप्न जायत्वेन न मन्यते नानुमान विरुद्धत्वात् न हि स्वप्न पश्यन् स्वप्न वा र्थ मम्यते। आपि तु स्वप्न मदाक्षीति जवा न

यदि स्म पश्यत्य सदिं द्रियार्थे नाना नु मानेन विरुद्ध मन्यत् ॥ ॥
न मन्यते वस्तु तयामनीषी स्वप्न यथो ह्या यतिरो दधान ॥ ३२ ॥

रेक

अथमेव जानाति तथा विद्वानपि जगत् अवध्यमेव स्वातंत्र्यमो रो पित पश्यतीति भावः। नाना मान विरुद्धे हि स्वातंत्र्यं जगदंतः सदा। स्वर्तु त्रौ भग
वा विष्णु एव न संशय इत्यनेन॥ अस्त्येव स्वप्न मखिलं वस्तु कारुण्यमात्मनि जाग्रदे तदिति ज्ञानं यत्तदेव अमात्मकं। तद्वत्ता गदि सं सर्व विद्यामा
न न संशयः स्वर्तु त्रमेतदिति तु पद्मानं तद्भ्रमात्मकं। इत्यनेन च उचितेनैव जाग्रद्वत्तत्त्व प्रस्य पश्यति। स्वर्तु त्रमेव जगत्तो ज्ञान वा नैव प
श्यतीत्यनेन च सिद्धत्वात् स्वप्नः दृष्टो तव लेन ज्ञातो बाध्यत्वमुच्यते इत्येतदा सुरमत निव्यवगम्यते। ॥ ३२ ॥

स्थ ४

कर्म विषयत्वेन

ननु जगत्स्वातंत्र्यप्रतीति किं कारणमित्याशंक्या तानं कारणमित्याशंक्याऽज्ञानं कारणमित्याशयेकाह। ॥ ३३ ॥ मिति। ज्ञानोदयात् पूर्वमात्मनि परमात्मनि
अज्ञानं गहीतं परमात्मस्वरूपविषयत्वेनाज्ञाना माजितं जीवेनेति शेषः। मत्वे कंतस्वरूप विषय मेवेत्यत उक्तं। गुणक मे चित्रमिति। भगवतो गुण विषयत्वे
न व चित्रं नाना विधि। अज्ञानं सङ्गो वे प्रमा एवमाह। अवि विक्त मिति एत म ई न ज्ञाना मी ति विवेकः। न च तदज्ञान निवृत्ते का प्रतिष्ठा टी नित जाहा। अ
गेति। अगेत्यामंत्रणेना भयं न काकी रित्याह। पुनः पुनः स्वया हेर स्वस्वरूप गुणानो क मे एवा कलक्षणो पी जनि तज्ञानेन तदज्ञानी निवर्तते पुनस्तदज्ञानेन
पश्यते। ज्ञानोदयात् तदज्ञाना परमापरमात्मनि न विस्तृत्यः स्वस्वरूपसुखा निष्कारा दि लक्षण परोक्ष ज्ञानेनापरोक्षी कृत्वा नपरोक्षी क भवति।

लोचन

प्रसंग हीतं गुणक मे चित्रमज्ञानमात्मन्यपि विरुद्ध मग॥ निवर्तते तत्पुनरीक्ष्यैव न गृह्यते नापि विस्तृत्य आत्मा ॥ ३३ ॥
यथा हि मानो ह्मन्स्वप्नो ज्ञानो निहन्त्या भूतुं विधत्ते ॥ एवं समीक्षा ति पुण्या सती मे ह्मन्स्वप्न मिस्वप्न पुनरप्युदेत् ॥ ३४ ॥

तस्य जगत्स्वातंत्र्यं च न प्रती यत इत्यर्थः। अन्येऽपि वा तो तन विशेषो हेर क चित् तेषा मेव विशेषः। स्वाह ज्ञाना पगे मन त्विति वचनात्। जीवस्यैव विशेषो
न हेर क चित् त्वेति ज्ञातव्यं। ज्ञाना धिनेति भावः ॥ ३३ ॥ मम साक्षात्कारेणाज्ञानं निवर्त इत्युक्तं। तत्वेन मम कश्चन विशेषो नास्ती ममर्थे तो राहरणमाह। य
यति। दिश दः साक्षि स्वकः। मभा भानोः सस्य उदयो न च स्वप्नो ज्ञानो निहन्त्या भूतुं विधत्ते। एवं नैराग्या दि साधन सामग्र्या निपुणोस्त
तमि समीक्षा पुनरप्युदेत् ॥ ३४ ॥ नारायण शरणं गतस्य बुद्धेस्तमिस्व ह्मन्स्वप्नो न तु मम कंचन विशेषो न भवति ॥ ३५ ॥

कर्म यति रय नाकं
धत्ते

तेषामविच्छेदं कुर्वन्ति तत्राह इति तदा यास्तु तस्य देहस्य पोषणायाम् अर्थाधिक्यत्वमाह । अतएव त्वादिति । ४२॥ योगोऽप्यारोहणयोगत्वाभावात् त
तदायासस्य तत्र फलदत्तात्वे वै शरीरस्य स्थायासस्य न्याशंक्याहायोगमिति । नित्ययोगं भगवद्भुजलक्षणायाय न निषेधतः सेवमानस्य पुन
कायः श्रद्धादिकं अनासमर्थत्वात् । प्राप्नोति तत्रैसमतिमान् योगमेव प्रदधातुर्नैयोगमुत्सृज्यान्पत्रस्ततो दोषप्रदानं कुपोदित्यत्र यः । सत्यरत्यनेन
रमतिमतिर्विविधैर्नानेन योगस्यापिशरीरस्यैषणफलदत्तात्वरसा येनोदोषवर्तमाना अनिवेकिनोते मतिमद्वि३ मद्योगस्याभ्यासीत्युदिति ४३

रूढवर्षशताशीत्यातदायासोद्यथार्थकः॥ अंतवत्पृथ्वीस्थफलस्यैवचनस्यते॥ १८२॥ योगनिवेवतौ नित्यं कस्यश्चेत्कृतामियात्॥
 तद्ब्रह्मार्थमिति मान्योगममुत्तरज्यमृत्परः॥ १८३॥ योगवायोमिमां योगीक्ष्वरमृत्यदात्रयः॥ नांशरायैर्विद्वेयतनैस्तद्वत्पुत्रवानुभूः॥
 ॥ १८४॥ ॥ इति श्रीभागवतेकादशस्कंधेमगबदुद्धवसंबदेपरमार्थनिरूपोद्धारविशोद्धायः॥ ॥ १३॥ इवउवाच॥ ॥ सुदुश्चरा
 मिमामन्ययोगवयोमनात्पनः॥ यथांजसापुमान्सिद्धातमेब्रह्मजसाव्युत॥ १॥

अत उक्तयोगोत्तरापरिहारमात्रेण योगपरंगमं विध्यतीति भावेनाह योगचर्यामिति स्वसुरं स्वरूपसुखमनुभवतीति सुखानुभूत्य
ननयोभोगः सर्वापेक्षितशेषपुरुषार्थसाधनमित्युक्तं भवति । तस्यैकादशविवरणे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ॥ निर्विघ्नयेणावर्णसाधनं हर्षमैकान्त
कृतित्वं कथितत्वेनानुप्रासात् तन्निरतानां श्रेयस्वर्गद्वयस्य हर्षमैक्यप्रतिशयत एवैकैकं भगवद्भक्तिप्रसिद्धं कथयत्यस्मिन् अध्याये आहो उद्धव उ
क्तयोगत्वरस्य अशक्तत्वं मनसि कृत्वा तत्स्थित्युपायं दृष्ट्वा तिस्रश्चराभिति । अनात्मनो मनोजयराहित्यार्थीरस्य बाधुमात्रं यथापार्थक्ये पापेन
श
सिद्धेत्युक्तं वाच्यं वेत्तव्यं तयो गताभनैर्जहतीत्यन्वयः ॥ १ ॥

मरु

गाम
१५८

तद्वद्वेनेनेनयेदितत्रह। प्रथमैरिति। मोनसंयमाभां कर्षितुं विषयदतिविषयानष्टं भवति। स्वयं योगवरणसाधनेनोते मनो निपीदति। अथेतस्यात्तदापर
महंसा एव भवदुक्तमागाधिकारिणः इति भावेनाह। अथोदिति। योगकर्मभिः योगारब्धकर्मभिः अतएवमा भिनोत्ता निनस्तन्माया ईकारादिकृत्तुपानविह
तादित्यर्थः॥३॥ प्रकृतौ स्थित्वापि प्रकृत्यविदुतत्वं तद्वासेषु न विप्रमिति वितापयति। किंचित्प्रमिति। स्वमनन्यशरणेषु दूषेष्वात्मदइति यदतोच्यते
अशेषबंधोत्ति येतद्वित्री किं। एतत्कुत्र दृष्टमिति तत्राह। यइति। ईश्वराणां ब्रह्मादिनां श्रीमन्किरीटमशिसंभितितपादपीठं त्वं योगो कुलेषु भि
षु पालेष्वाहात्मदत्तेनरोचयः इकागिनादतस्य तव दासेषु तत्र किमेत्युच्यते॥ ७॥ भगवद्भक्तमाहात्म्यं तन्माहात्म्याधिनामृतमुन्नीतदि

प्रायशः पुंडरीकाक्षपुंजतो योगिनो मनः । विधीदत्यतमाधानात्तमो न संयमकथितो ॥ १॥ अथोक्तं ॥ नंददुग्धपदाब्जं रताः श्रेय
चरविंदलेखनं ॥ सुखं सुविश्वेश्वरयोगकमेभिस्तन्माययामी विद्वानमाभिनः ॥ १॥ किंचित्रमच्युततवे तदशेषबंधोदासेष्वनन्यशान्
राष्ट्रसुखात्मदत्तं ॥ यत्किंचिदप्युपैष्वयमीश्वराणां श्रीनिमत्किरीटमणिघटितपादपीठः ॥ १॥ तत्त्वादिबलात्मदयितेश्वरमाप्ति
तानसिबोधं दंसुहृतावेदिसंजनेकेषु ॥ कोवाभजे किमपि विसृज्य विद्वद्विद्विः किंवा नैवेदतवपादरुजो मूर्ता मः ॥ ५॥

इदमन्तरासां रजतामाहा। तं चेति। येन सादृश्येण मन्त्रिरीयं तपादपीठः तं वां सुहृन् विलुप्तं कृतोत्पन्नः सारजः कः विलुप्तः कः
दृशेत्वां अखिलानामात्मानां जीवनादिमित्तं प्रेक्षणीयं धर्ममपि मायेव श्रयोकारमाश्रितानां सारार्थं दंजमीष्टां पुरुषाद्यप्येव। किंच को वा
पुरुषः किमप्यस्वतंत्रं देवभजेत्यदिभजेत्तार्हं असौ विस्मृतचित्तवृत्तिसारजः विलुप्तमप्यपादयति। किंचेति। तवाशिरामो हि माला
वित्तपादरजो मृतांभो न वेद किंचानेव वेदत्यतो सोऽप्यसुरेवैव धर्मात्मा।

विस्

एवमभिहितं ध्रुवेन सर्वस्मादुपकारकस्य भवतः प्रत्युपकारं कर्तुं क्वयोऽपि न समर्था इत्याह नैवेति । न न रूढत्वेन सदा स्मरतः क्वयो ब्रह्मादयोऽपि त
वापचितिं प्रत्युपकारैर्नोपयान्ति किमप्युपकारः कीदृश इति तं प्रकारमाह । य इति । तनुभूता मं तर्वा हि स्थित्वा अभुमं विधुस्व न्य ह्यमावाये
स्य चैतः । विवृत्तस्थस्य आवाये चैतः । ब्रह्मा तस्यां तयो मि वयुषा स्वयो ग्य शोर्न व्यन शिव्यकी करो षि । आवायस्य विवृत्तस्थ वयुषे ति वा । ॥ १ ॥
उद्धवेन ह्येव भगवन्किमकारो हिति परिहितो मानसैवोपदिहति मुहु इत्याह । । इतीति । जगच्चीउनकं चीडा साधनं यस्य स तथा । जगच्चीउ

नैवोपयांत्यपवितिकवयस्तवे शत्रुस्तस्योपि न्तमूर्धसदास्मरति॥ योतर्चं हितनुभृता मधुभंविधुन्वनावायवैत्यगुषास्वगतिं ब
नैक्षि॥ १॥ श्रीभुकुडवाच॥ इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसाष्टछेजगत्तीडनकः स्वशक्तिभिः॥ गृहीतमूर्तित्रयेश्वरेश्वरोजगतिषेमम
नादस्मितः॥ २॥ श्रीभगवानुवाच॥ इतैवर्णयिष्यामिममधर्मासुमंगलान्॥ याचभुङ्गानाचरेन्मत्तो मर्त्यजयति दुर्जय॥ ३॥ कुर्या
त्सर्वाणि कर्माणि मर्त्य शनैः स्मरन्॥ मय्यर्पितमनविप्रितो मद्भक्तो मे मनोरतिः॥ १०॥ देशान्पुण्यान्क्षेत्रेयतमद्भक्तेः सधु
भिः श्रितान्॥ देवासुरमनुष्येषु मद्भक्तावर्तिता निव॥ ११॥

[illegible]

सन्

天

三

۱۳۹

सद्यः कृत्वमेव सचेष्टा बहुभिः सह्याममयात्रा महोत्सव अयनादिलक्षणोत्सवात् ॥१२॥ आत्मनिहृदि आत्मानमंतर्वा मिली । यथाशरीरस्थं ख
माकाशे निरुपेयं तथा ॥१३॥ इत्येवं ह्येति युगविशिष्टत्वेन सर्वभूतानि प्रविश्य स्थित इति भावना मद्भावं तेन मन्यमानः सर्वभूतेषु स्थितिं विष्णु रिति म
द्भावेन सर्वाणि भूतानि ममात्मन्येव न मन्यमान इति इति वसेत्तानां भेदः केवलमप्राकृतीज्ञानमेवाधीयते ॥१४॥ केवलप्रज्ञानप्रकाश इति
आख्य इति । ब्रह्मणा दिशु सर्वत्रावस्थितं ब्रह्म स मे कप्रकारं पश्य न मद्भक्तमतः सतामिति शेषः ॥१५॥ एवं भावना फलमाह । नरेष्टति । नरेषु माम
भीष्टं भावयतः पुंसो मद्भावं । मयि भक्तिः स्यात् । बाह्यदेवयो मत्तमज्ञो भावो मुक्ति लक्षण भूतिश्च । त्वदेव अर्चने सर्वभूतानां इत्येतद्वृत्तात्मनोति

पृथक् तत्रेण गमयं मया त्राम होत्सवी । कारयेन्नृपगीतो धर्महराजविभूतिभिः ॥ १२ ॥ मामेव सर्वभूतेषु बहिरंतरवस्थिनीं । इत्येतान्मनि
चात्मानं मयथा स्वममत्ता शयः ॥ १३ ॥ इति सर्वाणि भूतानि निद्रायेन महाभूते । सभाजयेन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रयत् ॥ १४ ॥ त्रास एषु
पु
ल्लसते तेनेत्रैर्केचुं सिंगके । अक्षैर्कुक्षे चैव समद्वरुण्डितो मतः ॥ १५ ॥ नरेषु भीक्षुर्गमद्वा बः पुंसो भावयतो विराट् । स्याद्दामा
यातिरुत्कारसाईकारपियाति हि ॥ १६ ॥ विष्टज्यस्वयमात्मस्थो दृश्यवीजवेदहिक्ती । प्रणमेद्दृढवक्त्रमात्रं च जलगोखरं ॥

五

बुद्धाण प्रति
वेदा के सति

यातिरस्कार साहकारा पयाता ॥ १६ ॥ विष्टज्यस्वयमात्मस्थः दृश्यवर्गो दृष्टाह ॥ प्रलम्ब इव कृत्वा विष्टज्य
वचनात् । सर्वभूतार्थानामो विष्टो बोधो ज्ञातव्यः । भगवद्विष्टेनैव ज्ञेयं मुक्तिः स्यादत्राह । मायेति । साहकारा । अहंकारसदृका प्रलीमायापिति रस्कार
यानि । दिश्येन भक्त्या प्रसन्नो भगवान् दद्यान्मुक्तिमयधुवमिति तत्प्राप्तं त्वयति ॥ १६ ॥ भक्तिमता एव माय मित्वाह । विष्टज्येति । भक्तः स्वयं
दिको आत्मस्थः मनसि स्थितो दृश्यवर्गो दृश्यमानोऽज्ञो विष्टज्य आश्रय इव गोखर ईदं वदुमो प्रलम्ब इव न्ययः । ब्रह्मणादीन् प्रतिभूनादं
नमनं । अन्याश्च ब्रह्मणादीन् प्रतिमानसमिति भेदः । अत्राप्यंतर्यामिणात्तराणां प्रलम्ब इति बोधः ॥ १७ ॥

2

एतदुपासनावधिमाह। यावदिति यावत्सर्वेषु भूतेषु विष्णुरस्तीति मद्रवो मद्रिष्यं ताने नो ज्ञायते। भावः द्वास्त्रिंशत्का मवति। भिरेनैव पक्षीतेत्यनुयः॥१८॥ एवमुपा
सीतस्य परोक्षताभिनामतिप्रकारमाह। सर्वमिति। तस्योपासकस्य सर्वजगद्भूतात्मकं ब्रह्मणोत्पत्तिरुक्तमधीनत्वेन वर्तितमिति मम न हरेः प्रीतिजन
कं इत्यर्थः। ब्रह्मणोत्पत्तिमिदं सर्वं यत्किंचिद्विक्तं च रावरं। इति पश्येत्तयो विद्यासिद्धिं ज्ञेयात्मविभक्तम्। इति विशिष्टवचनात्तत्र ज्ञेयमुच्यते इति सिद्धं। अत्र
ह। विद्येति। विद्यया ज्ञानेनात्ममयी यया स्वरूपमुपस्थापयितुं परमात्मानं स्वात्मादेः परमं परिपश्यतीत्यन्य यः। च शब्देनान्यमीशमिति श्रुतिर्न
मोक्षायति॥१८॥ अन्येनापि मुक्तिः स्यान्निमित्तं नैवेति तत्राह। अयं हीति। सर्वकल्पानां सर्वमोक्षोपायानां मध्ये अयमुपायो हि सर्वोत्तमोऽस्तीति।

ध

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्रवो नोपजायते॥ तावदेवमुपासीतवाङ्मनः कायवृत्तिभिः॥१८॥ सर्वज्ञात्मकं तस्य विद्ययात्ममयी यया॥ परिपश्यति
च परं परमात्मानमच्युतं॥१९॥ अयं हि सर्वकल्पानां सर्वमोक्षोपायानां मध्ये अयमुपायो हि सर्वोत्तमोऽस्तीति। न हं गोपकमुद्धृत्तो
न हं रस्योद्धृत्तो एव पि। मया व्यवसितं सम्यक्। ईदृशत्वादानां शिषः॥२०॥ यो यो परो मनो धर्मः कर्मैरेति प्रकटयते। तदा यो सो निरर्थः स्या
अपारिवसत्तम॥२१॥

ध

इति मम सिद्धांत इति। अनेनापि मूलत्वेनाप्युक्तानामाभासत्वं सूचयति। अयमिति कृत्यत उक्तं। मद्रव इति।२०॥ तं गोप्तात्पदमस्योपक्रमेणैव ज्ञेयं पित
तावत्स्य धर्मो नाशो नैव भवति। अस्मिन् धर्मे स्वर्गं कर्तुं भवति। अयमुपायो विष्णोर्पिमां रक्षायां सलक्षणो नास्तीति कुतः। अत्राह। निष्कामस्य मुद्रमस्य निष्काम
त्वात्। मुद्रिसाधनत्वात्। नमो संम्यग्भवसितं निश्चितं मनो नान्य धर्मसंमो मद्रव इत्यर्थः॥२१॥ अस्मिन् धर्मे मद्रवमुपास्यति। यो य इति। अन्यदेवतोद्देशेन किं
यमारण्यो यो यो धर्मो ध्यानं विना हिलक्ष्यते। पुंभिरिति शेषः। सतेतव निष्कलायकं अने। एतदेव। तदा यास इति। तदा यास तत्र क्रियमाण
अयमेति निरर्थः स्यात्। न ह्यमिदं नयादिदुर्नयः। अनेन भयं तोति सर्वदेति वचनात्॥२२॥

भा.
१५२

भा

बुद्धिमतां निश्चयतानयतां बुद्धिनिष्ठायां केवामनी। विष्णोर्मनसा सारं दृष्टवान्मनीषामनसा सारं बोधयामेत्तत्। अनुतेन क्षणे क्षणे अन्यथा भवता
अतएव मर्त्येन शरीरात्प्राप्य जगतां बुद्धिः शब्देन प्रकाशं सत्यं ब्रह्ममाप्नोतीति वक्तव्यम्। एतदज्ञानरूपेण यत्र तिष्ठति सर्वदा। चंचलत्वात्। त्वमपि
नृजगदुच्यते इति सवेदेकप्रकारत्वात्। तस्य ब्रह्मसदोच्यते इति वाक्यद्वयेन सत्यान्तरादयो रक्तवर्ण इति॥२३॥ सुगमो योगो ब्रह्मयति त्वयाष्ट
नमो योगोऽङ्कुरमुपसंहरति। एव इति॥२४॥ ब्रह्मवादेः संसारमोचकं ब्रह्मज्ञानमेवेत्याशयेनाह। अभीष्टं प्राप्तिः॥२५॥ सुविचिन्तं तव प्रभमवधा

न

एषा बुद्धिमतां बुद्धिमनीषावमनीषिणां॥ यस्तत्त्वमनुतेन हर्म्येनाप्नोति ममता॥२३॥ एवमेति निहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः॥ समाप्त
यास्तविष्णोर्देवानामपि दुर्गमः॥२४॥ अभीष्टं प्राप्तिरिति गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमत्। एतद्विज्ञाय नुय्येत पुरुषो नष्टसंशयः॥२५॥ सु
विचिन्तं तव प्रभमवधा मयोक्तमपि धारयन्। सनातनं ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्म। धिगच्छति॥२६॥ एतन्मम भक्तं पुंसं ददायुः। तस्यादि
सदायस्य ददायुः। तस्यात्मानमात्मना॥२७॥ एतत्समधीयेत्पवित्रं परमं शुचिं। सद्येतादृशं हर्मो ज्ञानदीपेन दशयन्॥२८॥ मद्रव तद्ब्रह्म
नित्यमयं प्रष्टुं यात्रेत्॥ यथिभक्तिं परं कुर्वन्मभिर्न सबध्यते॥२९॥ अयुः क्वचिन्मया ब्रह्मसर्वसमुपधारितं। अपिते विगते लोके
शोकश्चोसो ममोभव॥३०॥

धा

यमेवेकं सनातनं ब्रह्म गुह्यं परं दृश्यं परित्यज्य विष्णुमन फलमाह। य एतदिति। सुपुष्कलं यावदेवेदितं तावद्ज्ञानं ब्रह्मैव ददायः पितृधनं यस्य न
त्ययदा ब्रह्म ददाय। अथागमो यस्य सनातनस्य आत्मना प्रसंज्ञेन मनसा आत्मानं मद्रिष्यमानं दत्तामस्वरूपं ददामि॥३१॥ अथेतुं प्र
लमाह। य इति। मां दशो मेव॥३२॥ ब्रह्म। फलं यमाह। य इति॥३३॥ अज्ञातां शतं मयं कृत्स्नं लोकोत्तरेण अवशतिष्ठति। अपीति। समुपधारितम
पि वि। मोहश्च विगतोऽसौ ममोभवः भद्रः शान्तिर्न जातः शोकश्च नष्टः किं॥३४॥

३४ धारयन् पुरुषः परं ब्रह्म ज्ञानं विज्ञाता प्राप्नोति त्वन्मया॥३५॥ अथ

न केवळमेतद्ज्ञानमुद्रवैयव्यफलप्रदानेनैवमाणांनामितरेषामपीत्याह॥ येदेतदिति ज्ञप्तेर्व्य॥ ७९॥ भगवतो भक्तानुकेपिता विस्मयमान
उत्तरगुणानुवर्तनाथे भगवत्प्रसादमाकांक्षमाणे भगवन्तं न मतिः भवमयमिति॥ अदंतमाद्यं सर्वज्ञं पुरुषं भूतं पुरुषोत्तमं न तो स्मृत्तं यः॥
यो भवमयमपहंतुं उन्मूलयितुं निजयशो मृतं भव्यवगोप्याय यत्नात्॥ कीदृशं ज्ञानविज्ञाने एव सारं वैरवर्णीयं स्वादुयस्मिंस्तत्तथा निगमकु

येतदहं नंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानांमृतं भागवताय भाषितं॥ हृत्प्रेमयोगेश्वरसेवितां प्रियासष्टद्वयासेव्यजगदिमुच्यते
॥ ८०॥ श्रीशुक उवाच॥ भवमयमपहंतुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकुमुददं भूतं भगवद्वैद्यसारं॥ अमृतमुदधिकं प्रपापय
नृभृत्यवगोप्यपुरुषं नृपसमाद्य विष्णुसंज्ञं न तो स्मिा ॥ ८०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदु
द्रवसंवादे उद्रवचदरीप्रवेशो नाम एकोनविंशोऽध्यायः॥ ॥

मुददं वैदलसगणकुमुदेकदेशसिद्धं॥ अनेनेवदनामनंतत्वे पितृभोग्यानुसौ एगो दितमिति ज्ञायते॥ अतएव वैद्यसारं वेद्येणुतातयेनुसारं
श्रेष्ठं॥ ननु वैदकदेशसिद्धं वेदस्यापेक्षितसामग्र्याभावात् नेदमुपदेयमिति तत्राह॥ उदधिकं लभित्वे योग्यताविशेषादधिकारिणां पूर्णत्वे
न तस्युद्रसमानं॥ भूगवत्त्वधा भूगो भूमी मधुं यापयति तद्येति॥ ८०॥ इति श्रीमद्भागवते टीकायां विजयध्वजवीर्यारव्याने एकादशस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः॥

१५८
१५८

भगवतो भगवत्प्रसादमाकांक्षमाणे भगवन्तं न मतिः भवमयमिति॥ अदंतमाद्यं सर्वज्ञं पुरुषं भूतं पुरुषोत्तमं न तो स्मृत्तं यः॥
यो भवमयमपहंतुं उन्मूलयितुं निजयशो मृतं भव्यवगोप्याय यत्नात्॥ कीदृशं ज्ञानविज्ञाने एव सारं वैरवर्णीयं स्वादुयस्मिंस्तत्तथा निगमकु
येतदहं नंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानांमृतं भागवताय भाषितं॥ हृत्प्रेमयोगेश्वरसेवितां प्रियासष्टद्वयासेव्यजगदिमुच्यते
॥ ८०॥ श्रीशुक उवाच॥ भवमयमपहंतुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकुमुददं भूतं भगवद्वैद्यसारं॥ अमृतमुदधिकं प्रपापय
नृभृत्यवगोप्यपुरुषं नृपसमाद्य विष्णुसंज्ञं न तो स्मिा ॥ ८०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदु
द्रवसंवादे उद्रवचदरीप्रवेशो नाम एकोनविंशोऽध्यायः॥ ॥

तजोवाच॥ ततो महाभागवते उद्रवे निगते ननी॥ द्वारवत्वां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः॥ ८१॥ ब्रह्मणो पतंस्तेष्टेष्टवृक्षे वादवर्धनः॥ ८१॥
प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं सकयमत्युजत्॥ ८२॥ प्रत्याकृष्टं नयनं यत्र मयं न शकुः॥ कर्णा विष्टं न सरति यशोयत्नतामात्मलभो॥ योऽपि वा मवला
क्यं॥ जनयति रतिं केन नुमानं कतीनां दृष्ट्वा जिह्वोयुधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः॥ ८३॥

नरसति

अमनोमहिरं यद्यशः कंसहृत्वादि कस्यैव न सरति कर्णादेनापसरति ततो यत्संस्तमिति केवत्येति॥ यद्वत्पुं॥ यश्चिवाक्यं यस्य श्रीमद्वाक्यं
नः कर्णयोरिति निहः स्वमुखं जनयति करोतीति वा॥ श्रीवाचमिति पाठे॥ लक्ष्म्यनिरसारति जनयति श्रोतृणां मिति शेषः॥ यच्च किं ततो नित्यतादृ
सुरवृष्टी कवीनां नुमानं ननु मानं मानावुत्तारि॥ इदं सर्वं निजुक्तार्थे मानं भवति॥ को नुमा नरति पाठे॥ देहः कः सुरवात्मकः कवीनां मानानुसारी
त्यर्थः॥ यच्च बुद्धिभारतारं जित्वा जयमर्ते रते न त्यस्य गतं दृष्ट्वा तत्साम्यं तस्य स्वस्वस्य निर्वोपत्तादि कस्यैव ता म्यनीयु राधुर्भादय
पुधि

इति शेषः॥ इत्युत्तादृशं कथमाह रदित्यव्ययः॥ ८३॥

नाशदे

सम
१५५

प्रज्जलः

[illegible]

रुद्रमयतिमाहात्म्ये हरेक्षेत्रावेनाह इति ति उदीक्षितः हरिणा धर्मगतो दृष्टः अत्र चेतना निसृज्यया च चेतन प्रवृत्ति दिशी लोके कानी भगव
न्माहात्म्य बुद्धि विनयेन ज्ञानिनां प्रेक्षणं सहाय संवागतिं पश्यन्तं चेतन्यात्मकानि रथादीनीत्यहो विश्वमूर्तेर्माहात्म्यमिति ज्ञातव्यं ॥४४॥

श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रुवति तत्ते वैरयो गुरुकुलं छिनः ॥ खञ्ज्यत्वात्तरो जइ साधु ध्वज उदी क्षितः ॥ १५॥ तय च गच्छद्दिवा
निविष्टुप्रहरणानि च ॥ तिन विविस्मितात्मानं सूतमाह जन्तुः ॥ १५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छ हारवती सूतभानीनां निधनं मिथः ॥
संकषणस्य निर्याणं धुभ्यो ब्रुहि मद्गता ॥ १६॥ द्वारकायां च न स्खेयं भवद्भिश्च स्वबंध मिः ॥ मया तत्रां यदुपुरीतमुद्रः ॥ आवयि सर्व
यति ॥ १७॥ त्वं स्वपरिग्रहं सर्वं जहाय पितरो वनः ॥ अजुनेनाश्रिताः सेवे दं प्रस्थं मे मिष्यथ ॥ १८॥ त्वं तु मद्रमेमां स्थाय ज्ञाता ग
न निष्ठ उपासकः ॥ ममायास्विता मेतां विज्ञाया पशमं व्रज ॥ १९॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युत्तरं परिक्रम्य न मस्तु स्य सुवनः
उनः ॥ तयो हो शी ल्युपाधाय दुर्मेनाः प्रययोपुरी ॥ २०॥ ॥ इति श्रीभा० एकादश स्कंधे त्रिंशो ध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥

तेन रथादिगमनेन ॥ २५॥ ॥ पुत्रादावुपेक्षकः ॥ एतां संसारद्विंशं न्मायया मदिष्ट्या रचना प्रकरोय स्या सामन्मायाश्च वातरी ॥ २६॥
दुर्मेनाः दुःखिततिः करणः पुरी दारवती सीता ॥ २७॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादश स्कंधे त्रिंशो ध्यायः ॥ ॥

हरेः स्वनिर्गुणप्रकारादिकं कथयत्यस्मिन्नध्याये ॥ तत्रादौ ब्रह्मादीनामागतिमाहा उच्येति ॥ भवान्याह दायया उग्रया ॥ २१॥ द्विजान् प्रयुधरा ॥ २२॥
विभूतीः स्वसाधनस्थानविशेषा विंशद्दीनात्मानं स्वमात्मनि मूलरूपे ॥ २५॥ अनुप्रेष्या योगधारणया जतिना भिनातनुमदं ध्यायं सर्वं देवैर्ध्याय
विशत्रा ॥ आध्याधारणया देहं ध्यायं पदं ॥ योति देवाः समस्ताश्च तेषां मन्मातनुं हरिः ॥ नृसिंहरूपी सर्वेषां पिता भिरुक्तः ॥ नृमते प्रल

श्रीशुक उवाच ॥ अथ तत्रागमद्वसा भवान्यावत्समं भवः ॥ मे हं प्रमुख देवा मुनयः स प्रजे च सु ॥ २१॥ पितरः सिद्धगंधर्वादि द्वाधरमहोरगाः
वारणासुरक्षीसि किं भ्रासुरसो द्विजाः ॥ २२॥ इह कामा भगवतो निर्याणं परमो सुकाः ॥ गायंते श्रवणं तश्च शोरेः क मोहि जन्मव ॥
॥ २३॥ बह्वुः पुण्यवर्षाणि विमाना बलिभिर्भः ॥ ऊर्वतः संकुलं राजदं भक्त्या परमया युता ॥ २४॥ भगवानुपिता श्रीहृदय विभूती रात्मनो विभुः
संयुत्वात्मनि वात्मानं पश्यन्ते केन्यमील यतः ॥ २५॥ लोकाभिरामां स्वतनुं धारणा ध्यान मंगलं ॥ योगधारणया प्रेम्णा दिग्धा ध्यायं विशा मा
त्सर्वं ॥ २६॥ दिवि दुर्भयने दुःपेनुः सुमनसः श्रवत् ॥ सत्यं धर्मो धृतिर्दतिः कीर्तिः श्रीशानुतं ययुः ॥ २७॥ देवादयो ब्रह्ममुखा अवि
शीत स्वधामनि ॥ अविनातगतिं कृष्णं दृष्टुं ध्यायि विस्मिताः ॥ २८॥ सो दामि न्यायथा कश्चि यो त्या भित्वा प्रमंडलं ॥ गतिर्न लक्ष्य
नेमत्वे तथा कृष्णस्य देवने ॥ २९॥ ब्रह्मरुद्रादयस्तैतु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः ॥ विस्मिता स्तां प्रशनेः स्वस्वं लोके ययुस्तदा ॥

ये देवास्त्वयं कृष्णा दिव्यवा ॥ अदभ्यवतनुं यति नित्यानंदस्वरूपं प्रतिवचना दुष्कारं दुर्वागी करणी यदिति भावः ॥ २६॥ तं कृष्णमु ॥ २७॥ अत्राप्येवमा
हात्म्यं शयमाह देवादय इति पश्चात्ते रभ्रमंडलं भित्वा कश्चि यो त्या सो दामिन्याः गतिं न लक्ष्यते ॥ २८॥
मि ति

जन्मादिमतोदरेः तनुमदः धेति मयं घटत इति तत्राह। राजविति। परस्य सर्वविलक्षणस्य परमात्मनस्तनुमदः जूननवत्तुप्येदी होवेष्टायतामा
या विडं वनं खेद्यानुकरणमवेदि। यथानटस्य राजोऽदिरूपग्रहणविषयवेष्टा। प्रजापतिश्चरति गर्भे अतः अजायमानो बड्धा विजायते अजा
य नो जायदित्युक्तमृतो मृतवत्तथा॥ मायया दर्शयितुं मत्तानि मोहनाय वेति। प्रमाणं बाहुल्यमाहुरेयं स्वभावस्यार्थः। स्वतो देहाद्यमानि हने
ना तर्जनीदिक्थं युज्यत इति तत्राह। स्तुति। सद्दिरात्मना स्वस्वशक्त्या देजगत्सद्धानुविधाय वतारो विदुष्यति प्रत्युत्पत्त्या चात्ममहिमोपरतः
स्वमहिमि स्थितं अनेन स्वमहिमैर्न सर्वं घटत इत्युक्तं भवति॥११॥ एवमपि मृगयुक्ते विदुष्वहरेर्जननादिके माया दयतीत्यत्राह। मत्येनेति यः

राजमरस्य तनुमदः तनुमदोऽप्येह माया विडं वनमेवेति यथानटस्य॥ स्तुत्यात्मने दमनुविधाय विदुष्यति स इत्येवमात्ममहिमोपरतः स आस्ते ११
मत्येन यो गुरुतुर्न यमनीतलो के त्वां चानमश्चरणदः परमात्मा दग्धं। जियेत्तथा तं कर्मपीशतथा वनीशः किं स्यादनीश्वर अथो मृगयोः स्वदेहपरं का

हृत्प्रांमत्येन शरीरेण सह यमनीतलो के यमेन नीतलो के स्वमु दिश्यया सतथात्। यमेन स्वलो कनीतमित्यर्थः। गुरोः सां दी परनेः सुतं द्रौलेः परमास्त्र
दग्धं तं चानमत्य। तं धायो वायापुस्तं कुरु मपि जिमैरुदो मा विंशत क इति श्रुतेऽयद्वापारिजात हरणे अंतर्द्वयममपि जिमै इति अंतर्कांत क मि
ति पाठो यमस्याप्यंतं कुरु इत्यर्थः। सोतीशो अन्येश रक्षितः श्री हृत्प्रांमत्येन शरीरेण सह यमनीतलो के स्वमु दिश्यया सतथात्। यमेन स्वलो कनीतमित्यर्थः। गुरोः सां दी परनेः सुतं द्रौलेः परमास्त्र
मृगयो रनीश्वरस्या किं न स्यादेवातो पिसामर्थ्य प्रकटनाय विप्रशापमनुस्मरन् विदुष्वहरेर्जननादिके माया दयतीत्यत्राह। मत्येनेति यः

विदुष्वहरेर्जननादिके माया दयतीत्यत्राह। मत्येनेति यः

नाम
१५॥

विदुष्वहरेर्जननादिके माया दयतीत्यत्राह। मत्येनेति यः

तर्हि किं मिति मत्तमदादीन् सदेहान् स्वलो कनीतलो के नैवीदिति तत्राह॥ तथापीति। यद्यपि विशेषस्थिति संप्रवाप्येषु अनन्यहेतुः स्वयमेवेहेतुः हेतुं तं र
वि वर्जितः। कुलात् स्पमदं जादशक्त्यपेक्षावत्तु स्यात्। दिशक्त्यपेक्षितत्वेन कथं हेतुं तं र नास्तीत्यत उक्तं अशेषशक्तिश्चा गति। तथापि बलमदा
दी नविपुः प्रयेतुं नैच्छत्॥ भगवांस्त्वयं न मरणशीले न शरीरेण किं प्रयोजनमिति भावेन अशेषितं दहिलेति शेषः अनेनापि किं प्रयोजनमनु
उक्तं। स्वस्थगतिमिति। स्वस्थगतिस्वमत्तानां स्वविषयज्ञानलक्षणयोगगतिं प्रदर्शयत्वेन प्रदर्शयत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः। अतः समर्थो

तथाप्यशेषस्थिति संप्रवाप्येषु अनन्यहेतुः स्वयमेवेहेतुः हेतुं तं र नास्तीत्यत उक्तं अशेषशक्तिश्चा गति। तथापि बलमदा
दी नविपुः प्रयेतुं नैच्छत्॥ भगवांस्त्वयं न मरणशीले न शरीरेण किं प्रयोजनमिति भावेन अशेषितं दहिलेति शेषः अनेनापि किं प्रयोजनमनु
उक्तं। स्वस्थगतिमिति। स्वस्थगतिस्वमत्तानां स्वविषयज्ञानलक्षणयोगगतिं प्रदर्शयत्वेन प्रदर्शयत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः। अतः समर्थो

विप्रयोजनभावा गनीतवानित्यर्थः। अतः स्वशरीरं रंतेतुं नैच्छदित्यर्थोऽप्युपपन्नः। उक्तहेतुविरुद्धत्वात् असंभवं सं। ता। जगतो मोहनाय यमगवा
न्युरुषोत्तमः। दर्शयमातुषीं वेष्टीत धाम्ना कवदिभुः॥ प्रकाशयेद्देहोपिमोहाय वदुरात्मनो॥ मायया मृतं देवस्तदा स्तेष्टा प्रदर्शयितुं
कुतो हि मृतं न तस्य मृत्यभावात् सत्यत्वन इति प्रमाया सद्भावाच्च॥१३॥ एतज्ज्ञानस्य स्वप्राप्तिहेतुत्वाच्चोक्तं नार्थ इति भावेनोक्तं मुपसंहर
ति। य एता मिति॥१४॥

कृष्णोक्तोदात्तः किमकरोदितितत्त्वयाशेषमाह। दारुकरति॥१५॥१६॥१७॥ भगवद्विषयी स्मृतिविजडः क्षणमिति शेषः॥१८॥१९॥

दासकैदारकमेवमुदेवो यमेनयोऽप्रीतिवराणावलेन्येभिचकृष्णविभुतः॥१९॥ कथयामासनिधनं कृष्णीनां
कृत्स्नशोणपातपुत्रादियद्दयाजनाः शोकविम्विताः॥२०॥ तत्रैव तस्मिन् जग्मुः कृष्णविभुवैविहलाः॥ वसवन्शो
रेतेयत्र ज्ञानयोऽन्तः आमुधेः॥२१॥ देवकीरोहिणीयेव वसुदेवस्तथा सुतो॥ कृष्णरामावपश्यतः शोकातो विजडः स्मृतिः॥२२॥
प्राणं विजडस्तत्र भगवद्विरहातुराः॥ उपगृह्य पत्नीं तान वितामानु नु कुः स्त्रियः॥२३॥ रामपत्नी तदेह उपगृह्या मिमा ल्य
विशदा वसुदेवपत्न्यस्तत्रात्र प्रद्युम्नादीन् हरेस्तुषाः॥२४॥ कृष्णपत्न्यो विशत्रिंशिरुक्मिण्या घातदात्मिकाः॥ अजुनः प्रियसुः
सरयुः कृष्णस्य विरहातुराः॥२५॥ आत्मानं स्यात्त्वयामा स कृष्णगीतैः स दुर्लभिः॥ विभुनां नष्टगोत्राणां मर्जुनः सा
परायिकः॥ इतानीकारयामास यथावदनुष्ठवशाः॥२६॥

तदात्मकं स्तेदकं विना॥२७॥ आत्मानं खं॥२८॥ सांपरायकं परेत विषयं कर्म॥२९॥ श्रीरामजयरामजयजयरामरामरामेति

७५९

अन्त्येयं यथांतरे। इहास्मिन् यथे परमहंसगतौ परमहंसानाम् अथे हरे शरणे वा॥ यत्तत्तं निगमोपि वक्तुमनर्था शरेवं दुर्बुद्धिस्तं ब्रह्माद्याः विमुक्ता बलं व
विधुरा निर्दिष्टा अपि॥ अथेवं जलबोवमाते गते रेपां सदेकं पदं न द्रुमाख्यमखंडं बुद्धिहृदया वा संप्रवंदेवर॥३०॥ एकादशार्कधगतापद

हारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोष्णाय त्सणात्॥ वज्रैर्यत्नामहाराजश्रीमद्भगवदाख्यं॥३१॥ नित्यं सन्निति स्तत्र भगवान्मधुसूदनः॥
स्मृत्या शेषां शुभं हरः सर्वमंगलमंगलः॥३२॥ श्रीबालवृद्धानां दाय हतशेषां धनं जयः॥ इंदुपत्न्यं समविश्य वचनं नाभ्येव यत्॥
॥३३॥ शुत्वा सुहृदधराजं नृनोत्प्रेषितमहाः॥ त्वानुवंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वमहापथं॥३४॥ परतदेव देवस्य विष्णोः क्रमोऽपि जन्मव॥
कीर्तयेद्भूयामत्येः सर्वपापैः प्रमुच्यते॥३५॥ इत्यं हरेर्भगवतो हविरावतारवीर्योऽपि वास्य वरिता निवसतमानि॥ अन्यत्र वेदकश्रुता
निगृह्यन्मनुष्ये भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत॥३६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यो संदितायां एकादशस्कंधो मोक्षलं नाम
एकविंशतमोऽध्यायः॥ ॥३७॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ श्रीवेदव्यासार्पणमस्तु॥ ॥३८॥ श्री॥ ॥३९॥

रत्नावलिस्त्रियं॥ अधिपतिं मुकुंदस्य वनमाले वराच्यतां॥ इति श्रीमन्मोहं इतीर्थेऽन्यपादशिष्यस्मविजयध्वजतीर्थे महाकरस्य कृतौ
श्रीमद्भागवतटीकायां परं ब्राह्मणेन कादशस्कंधे एकविंशोऽध्यायः॥ ॥४०॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥४१॥ श्री॥ ॥

७६०
गम

9

12

$\frac{84}{1}$

1/84

7850

नदीनयाश्चगवाम्
अनयायप्रकरम्
सत्यतस्त्वामिकृतता
पीठपूजा
आवडापूजा
श्रीस्तुति
मध्वजसमलोका
विद्याविलासश्रुति
आपस्तम्ब
तत्रपूजासाला
तत्रपूजाक्रम
मलमासविधि
दशालकार
समाश्रित
नारदकृष्णशान्ति
कृष्णप्रीति
नैवकृष्ण
गायत्रीवाक्यान्
तुलसीजीसुता
कृष्णप्रीति
आपस्तम्ब
मंगलहा
अहमहामंत्र
तत्रन्यासमतक्यास
धामिष्टपचक्रमा
सुषपंचमीउषपनि
पंचरात्रोक्तमिति

٩٣٠

२ गणेश

[illegible]

नयाप्येव यथापि नमिभवाप्येव न न्येवमुदरोषाप्रान्तिरुदरोषेष्टप्रलेपुं गपुत्रव शोषितमोर्ष्यनक्षितारथनातिं प्रद
शमिन् ॥ ११ ॥ परतो प्रतरोषा यच्छास्य प्रदवी परतो ॥ प्रामनः ॥ कीर्ते यक्ष नमाता नमो न्यानुवामि ॥ १२ ॥ ॥

विषयो जनभावा ननीतवा नित्यैः भिन्नतः खगरीती संसेतुनेच्छित्यर्थोऽप्युपपन्नः॥७॥ तत्रैतद्विकृतात्कृतं भवांश्च॥१०॥ जगो गो रनाथीय भगवा
न्युरुवो जगमः॥ दर्शय आनुषी चोष्टी त आमुत्कव द्विभुः॥ प्रकृष्टो मे रं रं पितो हाय व दुसा कनो॥ मायया नृ न कं देन स्तदा रं दृष्टा प्रदशयेत्
कुतो हि मुनयेन तस्य मय्यभावा तस्य त्व कन रं विभाया रं दावा च॥११॥ एतं ज्ञान तस्य यथा सिद्धे वा चोक्तं नार्थदतिभवेनोक्तं मुपदी रं
नि॥ यदुतामिति॥ १२॥

नि। चरुतामिति। २३।